دون یلغەسینی کیچدکدن صوڭره، واسیلی اوستینه یورورگه اویلاب، ماسقاوغه طابا یوری باشلادی. اولچاغنده واسیلی نڭ هیچ نیدن خبری بولمابنچه، طنچ غنه طورادر ایدی. قریم تاتارلرینڭ ماسقاو اوستینه یورولرندن خبر آلغاچده، دمیتری بیلسکی قول آستونده اوقا یلغەسینه عسکر یباروب، تاتارلرنی اوقا یلغاسندن بویاقغه اوتکارماسکه بویوردی. واسیلی تاتارلرنی اوقادن اوتکارماسکه قوشقان ایدی ایسەده، آنڭ تلەگانی بولمادی. روسلرنی محمدگرای خان جیکوب، اوقا یلغەسینی کیچدی. جیکولگان روسلر آرتندن قاولاب، ماسقاوغه یوری باشلادی. نیچه کونلردن ماسقاونڭ یانینه یتوب، آناردن ۱۳ چاقروم غنه بولغان بر اورونده «طوراق» طوتدی (۱). قریم عسکری ماسقاو تیگرەسنده باصقونلق ایته باشلادی. بونلر طالیلر، یاندیرەلر ایدی. شولچاغنده صاحب گرای خان قزاندن چغوب، ولادیمیر، نیژنی نووغورود شهرلرینی یغما ایتدی. آندن ماسقاوغه یوری باشلادی. قریم یاوی ایله قزان یاوی قالومنا یاننده برگه کیلوب قوشولدی. واسیلی نڭ بونلرغه قارشی طورورلق کوچی یوق ایدی. اول، اوزنده کوچ یوقلقنی بلوب، قورقوغه توشدی. نیچوک بولسەده ماسقاودن قاچارغه اویلی باشلادی. ئلیگی چوقنچق پیترنی ماسقاوده قالدیروب، اوزی ماسقاودن قاچدی. قورقوودن بایتاق زمانلر پچن کیبەنی آستونده یاشورونوب طوردی (۲). ۲۹ نچی ایولده، تاتارلر ماسقاو تیگرەسینی چنلاب قورقوغه صالدیلر. آندەغی آوولرنی یاندیرەلر، طالیلر، کشیلرینی ایسه طوتقون ایتەلر ایدی. تاتارلرنڭ بو أشی روسلرغه قورقو صالدی. آنار قالاده بولا طوروبده صاغ قالولرندن امید کیسه باشلادی. تورکوم-تورکوم خلق ماسقاوغه کیلەدر، قالاغه بیکلەنوب قالورغه تلیدر ایدی.

بونلر قالاقابقالری توبنده برسی ایکنچیسینی طابتاب ئولتورەلر ایدی. کیلوچیلر آراسنده قارتلر، بالالر بولغانلغی سببلی، طابتالوب ئولو بیگرەکده کوب بولدی. صوغوشقه یاراقسز شوندیلرنڭ ماسقاوغه جیولولاری آندەغی کشیلرنڭ کوڭلینی توشوردی. هر کمده امیدسزلك سیزولور بولدی. تاتارلر ماسقاونی اوچ-دورت کون قاماب طورسەلر ایدی، اول بیرولمی قالاچق

---

۱) Герберштейнъ стр. 148.

۲) Герберштейнъ стр. 148.

توگل ایدی. شول چاغندەروسلرغە ایك کوب فائدە کیلتوروچیلر، ماسقاودەغی نمسە طوبچیلری بولدی. بیگرەکدە نیقولای اسملیسینڭ فائدەسی تیگدی. بو کشی گیرمانیانڭ «رەین» شهرندە طوغوب، طوبچیلق أشی ایلە ماسقاودە طورادر ایدی. روسلرنڭ تاتارلرنی روسیەدن قاولاب یباروورلك کوچلری یوق، مونی روسلر اوزلریدە بلەلر ایدی. شوڭا کورە، آنلر خاننی یاخشیلق ایلە یباروورگە اویلی باشلادیلر. محمدگرای خانغە بولەکلر یباروب، ماسقاو یاننەن کیتوویننی اونوتدیلر. محمدگرایخان بولەکلرنی آلسەدە، آنڭ بولاینچە کیتەسی کیلمادی. واسیلینی اوزینە باغوندیروب کیتەرگەبرلدی. واسیلیدن محمدگرایگە مڭگوگەچە باش بیروورگە بولوب یارلیق بیرونی صورادی(۱) واشیلیباشدە بوڭا رضا بولاسی کیلماسەدە، باراطورغاچ رضالق بیرمی بولدیرە آلمادی (۲). روسلر محمدگ رای‌نڭ تلەگانینی بیرینە یتکوزوب، آڭا یارلیق بیردیلر. بو یارلیقدە واسیلینڭ پادشاهلق بلگورمەسیدە باصولغان ایدی. شوندن صوڭ محمدگریخان ماسقاودن کیتدی. طوتقونلرنی آلماشتورمق،طویوملقلرنی صاتمق اوچون رەزانغە یوردی. قایسی بر سوزلرگە قاراغاندە، محمد گرای خان واسیلی طرفندن بیرولگان یارلیقدن صوڭ، اوزینی ماسقاو پادشاەسی صانی باشلادی. هر یلنی قریم ایلچیلرینە یاصاق بیرولدیگی وقت واسیلی طابونسون اوچون، ماسقاودە اوزینڭ صنی (صورت)نی قویارغە قوشدی (۳). محمد گرای خان رەزان یانینە بارغاچ، آنڭ قالغایی بولغان ایوان خابارغە: «اولوغ کناز مینم قول آستومدە بولدی، سین قارشیلق قیلماینچە قالانی میڭا طاپشور» دیدی. بو سوز ایوانغە بیك یات طیولدی. ایرکلی کنازنڭ ایرکسز بولووینە اوشانا آلمادی. شونی محمد گرای خانغەدە بلدیردی. محمد گرای خان ایوانی اوشاندیرمقچی بولدی. واسیلی طرفندن بیرولگان یارلیقنی، قالغایغە کورسەتور اوچون، شهرگەیباردی. آنی نیچەلەب قریم کشیاری آلوب بارغانلر ایدی. آنڭ بولای ایتووی واسیلینڭ محمدگرای خانغە باغونغانلغینی قالغایغە آڭلاتمق، شولای ایتوب رەزانغە کرمك اوچون ایدی. محمدگرای خان شولای

---

۱) Герберштейнъ стр. 149.
۲) Олеарій стр. 371.
۳) Олеарій стр. 371.

اویلاغان ایدی ایسه‌ده، أش اول اویلاغانچه بولوب چقمادی. قالغای، واسیلی طرفندن یازولغان یارلیقنی کیری یبارماوگه توگل، خان‌نڭ ایلچی‌لرینی ده اوزینه قایتارمادی. تاتارلر ایله آقتق طامچی قانی قالغانچه چاقلی صوغوشاچغینی‌ده بلدیردی (۱) «تاتار عقلی توشدن صوڭ» قاعده‌سنچه، تاتارلر تگی اشکه بیك اوکونسه‌لرده، اوکونودن فائده بولمادی. ره‌زانده طوب اشینه اوستا «ایوان» یوردان سملی نمسه بار ایدی. مونه شونڭ بولووی ره‌زان‌نی تاتارلردن قوتقاردی. اول، طوب ملطق‌لردن آتوب، تاتارلرنی قالاغه یاقینلاشتورمادی. آتولغان طوب ایله ملطق‌لردن تاتارلرغه شاقطی ضرر کیلدی. ظور یه‌دره‌لردن برسی محمد گرای خان‌نڭ یانینه توشوب شارتلادی. بو یه‌دره خاننی آزغنه ئولتورمادی. آلایده چیکمانینڭ چابووینی ئوزوب کیتدی. بو واقعه محمد گرای خاننی قورقتدی. اول، ره‌زان یانندن کیته‌رگه بولدی. شولای بولسه‌ده واسیلی طرفندن بیرولگان یارلیق‌نی آلوب کیته‌سی کیله‌در ایدی. قالغای یارلیق‌نی بیرمادیگی سببلی، محمد گرای خان عسکرینی جیوب، یارلیغسزغنه قریم‌غه قایتوب کیتدی. ایوان خابار واسیلی‌نڭ یارلیغینی اوزینه قایتاروب یباردی. آنڭ قایتارولووی ماسقاوده ظور شادلق ایله قارشو آلوندی. محمد گرای‌نڭ صنی اورنندن توشورولوب، آیاقلر ایله طابتالوندی (۲). روایتلرگه قاراندە، محمد گرای‌نڭ روس یورتندن آلوب کیتکان طوتقونلرینڭ صانی ۸۰۰ مڭ‌دن آرتق ایدی (۳). شونلرنڭ قایسیلرینی اول تورکلرگه صاتوب، قایسیلرینی قروب بتورتدی. صاحب گرای خان ایسه اوزی طوتقون ایتکان روسلرنی آستراخان بازارنده صاتدی. تاتارلرنڭ کیتووی واسیلی‌غه یوره‌ك بیردی. اوزاقده طورماینچه ماسقاوغه‌قایتدی. واسیلی‌ماسقاوغه کرگانده‌شهرنڭ‌قابقاسی توبینه بیك کوب‌خاق‌جیولغان ایدی. شونلرنڭ آراسنده ماسقاونی‌صاقلاوچی نیقولای ایله، ره‌زان‌نی صاقلاغان ایوان یوردان‌لرده بار ایدی.

بونلرنڭ برنچی‌سینی واسیلی کورگاچ «سینڭ طوغریلغڭ هم طروشووڭ میڭا بیلگولی، بز سیڭا شوشی خدمتڭ اوچون آرتغی ایله توله‌رمز» دیدی.

---

۱) Олеарій стр. 371.
۲) Олеарій стр. 372.
۳) Герберштейнъ стр. 151.

ایکنچی‌سینه ایسه «ایسه‌نموسین؟ تـڭری بزگه ترکلكنی بیرگـان ایدی، سین بزگه آنی یاڭادن صاقلادڭ. بزنڭ سیڭا اولوغ مرحمتمز بولور» دیدی. (۱) واسیلی شولای سوز بیردی ایسه‌ده، آنلرغه هیچ بر نرسه بیرمادی. بونلرشول حقده واسیلی‌غه قات-قات‌خبر ایتسه‌لرده، هیچ‌برسندن فائده چقمادی. واسیلی، ۲۲-۱نچی یلنڭ ماینده، تاتارلردن آچو آلو اوبی ایله. «اوقا» یلغه‌سی یانینه یوردی. بو اول یولی، کوب عسکر جیوب، آنلـرنی یته‌رلك قوراللر هم طوبلر ایله قوراللاندیرغان ایدی. روسلرنڭ طوب استعمال ایته باشلاولری شوشی صوغوشده بولوب، موندن ئلواك آنلرده طوب استعمالی یوق‌ایدی(۲). واسیلی «قالومنا» شهری یانینه یتوب، اوقا یلغه‌سینڭ هرایکی یاغنده اورون طوتدی. محمد گرای‌خان‌غه ایلچی‌یباروب، آنی‌اوزی‌ایله‌اوروشورغه‌چاقوردی. اوتـکان یل محمد گرای سیسـکارتماسدن هجوم‌ایتـکانلـگی، شول سببلی واسیلی پچه‌ن کیبه‌نی آستینه قاچقانلغی اوچون، بو یل اول بیك نق حاضرله‌نگان، شوڭا کوره، محمد گـرای‌نی جیڭارمن دیوب اویلی ایدی. محمد گرای خان واسیلی‌نڭ سوزلرینه «ماسقاوغه یوللر کوب، کیره‌ك چاغنده اوزم بارورمن، مین کشی عقلی ایله یورمیمن، اوزعقلم ایله‌یوریمن» دیو جواب قایتاردی(۳)، محمد گرای‌نڭ بو سوزینه واسیلی‌نڭ آچووی کیلسه‌ده، آنڭ اوستینه بارورغه باتورچیلق قیلا آلمادی. ۱۵۲۳نچی یلده، واسیلی، صاحب گـرای خان‌نڭ قزانده‌غی خریستیانلرغه کوب یامانلقلر قیلوب، آنلرنڭ قانلرینی صو اورنینه آغوزدیغندن، اوشانداق‌واسیلی‌«پودژیگین»‌اسملی‌ایلچی‌سینی‌ئولتورگانلـکدن خبر آلدی. بواش واسیلی‌نڭ آچووینی قابارتدی. اول، صاحب‌گرای‌خاندن آچو آلو اوچون، قزان‌اوستینه یورورگه اویلادی. اوزینڭ طوغانی ایله برگه ماسقاودن سفر ایتوب، ۲۳نچی آوغوستده نیژنی - نووغورودغه یتدی. بو سفرده شیخ علی‌ده بار ایدی. نیژنی-نووغورودن شیخ علی‌نی قزان اوستینه یباردی. آنڭ ایله برگه بـایتاق روس عسکری، طاغبده نیچه‌له‌ب عسـکر باشلقلری بولوب، بونلر بارسیده کیمه‌لرده ایدی. قوریدن آتلی‌عسکر یباروب،

۱) Герберштейнъ стр. 151.
۲) Герберштейнъ стр. 152.
۳) Герберштейнъ стр. 152.

آنلرنك بارچه‌سینه قزان یورتینی یغما ایته‌رگه‌قوشدی. شولچاغنه واسیلی«صورا» یلغه‌سی بویینه کشی‌لر یباروب، آنده بر قالا یاصارغه بویوردی. ١٥٢٣نچی یلنك ١نچی سینتابرنده شول قالا بناایتولدی. واسیلی‌غه صاغونمالق اوچون، آنگا«واسیلیغراد» دیواسم بیرولدی. بوقالانك‌بنا ایتولگان اورنی‌قزان‌یورتینه قاراغاز بیرده‌ایدی(١). روس‌عسکری‌قزان‌یرنده‌باصقونلق‌ایتوب،آندن‌کوب طویوملقلر آلوب‌قایتدی. سینتابرنك١٥نچی کوننده‌واسیلی‌نیژنی-نووغوروددن ماسقاوغه‌قایتدی.واسیلی، صاحب‌گرای‌خان‌غه‌چابقون‌یباروب. آنگا: «اوتکان‌یل طوغانك‌ایله،قاراقلرهم کشی‌ئولتور و چیلرصمان، سیسکارتماسدن‌هجوم‌ایتدك. مونه مین، بولوملی صوغوشچی کبك، سینك اوستوکه یورگانلکمدن‌خبر بیروب، سینگا صوغوش آچامن» دیورگه قوشدی. صاحب گرای خان واسیلی‌نك سوزینه کولوبکنه جواب قایتارغانلقدن، ٢٥مك عسکری ایله قزان اوستینه یوری باشلادی. بو یولی روسلر تاتارلرغه کوب ضرر کیلتورسه‌لرده، قالانی آلورغه حاللرندن کیلمادی. شونگا کوره، آنلر، تله‌گانلوینه ایروشه آلمی قایتوب کیتدیلر. (٢) ١٥٢٤نچی یلده، واسیلی طاغیده قزان اوستینه یورورگه اویلاب، بیك نق حاضرلانه باشلادی. شول یلنك یاز باشنده کوچلی‌عسکر یباردی.بونلرنك‌قایسیلری کیمه‌لرده، قایسیلری‌ایسه‌آتلرده‌ایدی. کیمه‌ده‌گیلری شیخ علی قول آستونده بولوب، آنك ایله طاغیده کوب باشلقلر بار ایدی. اولوغ بولوکده کناز ایوان‌بیلسکی، میخائیل غورباتی، میخائیل‌بوریف؛ آلغی بولوکده‌کناز‌سیمون‌قوربسکی،ایوان‌لیاتسکی؛ اوك‌قولده‌سیمون‌سیر یبرانوی، پیتر آخلیابینین؛ صول قولده یوری هم واسیلی اوشاتیلر؛ صاقچی بولوکده میخائیل‌قوبینسکوی، ایوان شامین‌لر باشلق ایدی. آتلی‌عسکرگه ایسه: اولوغ بولوکده ایوان خابار، میخائیل‌وارونسوف؛ آلغی‌بولوکده واسیلی‌شیریمیتیف، فیئودر سیمونف؛ اوك قولده پیتر ریپنین، دمیتری بوتورلین؛ صول قولده ایوان آفچینا، آندری قروپوتکین؛ صاقچی‌بولوکده ایوان فالیچوف، چولاق زاسیکین‌لر باشلق ایتمکده‌لر ایدی. صاحب گرای خان، آچولی هم کوچلی روس عسکرینك قزان اوستینه‌یورمکده بولغانلغندن خبر آلغاچده، قزاندن

---

١) Герберштейнъ стр. 5. 12.

٢) Олеарій стр. 372.

کیتدی. شولای ایتوب قزان طاغیده خانسز قالدی. آنلردن صوڭ قزانلیلر. صاحب گرای‌نڭ چاقرووی بوینچه، صفا گرای‌نی قزانغه خان ایتوب آلدیلر.

صاحب‌گرای حقنده مرجانی حضرتلری اوشبو سوزلرنی یازا: «ثم اخوه صاحب گرای خان بن میڭلی گرای خان بن‌حاجی گرای خان القریمی. محمد امین خان‌وفاتی بعدنده روسیه‌طرفندن شاه‌علی‌خان بن‌الله یار کرماندن کیلب براز مدت خانلق دعوی‌سنده اولساادا، قزان اهالی‌سی راضی اولمای قریم مملکتندن خان سورادیلار. اول اثناده ۹۲۰ سنة تسعمائة وعشرین قریم خانی میڭلی گرای خان بن حاجی گرای وفات واوغلی محمدگرای خان قریم‌دا خان اولوب، برادری صاحب گرای‌نی حبس قلب ایدی. قزاندن خبر کیلگاچ، حبسدن‌چغاروب، قزان خانلغنه ییبه‌رلدی. شول‌وقت‌قزان‌قریم‌غه، قریم دولت عثمانیه‌گه مربوط ومحکوم اولدغندن، قزان مملکتنده هم‌سلاطین عثمانیه اسمنده خطبه اوقولدی. اوشبو وجه‌دن‌در بورونغی‌قارچقلر نسخه‌لرنڭ خطبه‌ده سلاطین عثمانیه‌نڭ مدح وذکری وار. صاحب‌گرای خان دورت‌سنه مقداری قزان‌ده پادشاه اولوب، تورلی نزاع ومخالفت واختلال الامور علتنه طاقت ایده آلمای، رفاقتنده اولان برادر زاده‌سی صفا گرای بن محمودگرای بن میڭلی گرای‌نی مقامنه اقامت قلوب ونایب ایتوب، چنب کیتوب، حج‌غه بارمق بهانه‌سی برله اسلام‌بولغه باروب، سلطان سلیمان بن سلیم العثمانی خدمتنده بولدی. بعده مدة ۹۳۰ سنة تسعمائة وثلثین ربیع‌الاوّلنده قریم خطه‌سینه خان قلب یبارلدی. گلبن خانان صاحبی ایتادر: طوقز یوز یکرمی تاریخنده قزان خانی ایجم‌خان بلاولدفوت اولب، یبرینه‌سلاطین‌چنگزیه‌دن‌بر سلطان‌نڭ نصب‌اولنماسی اهالی ولایت عرض واستدعاء ایتمکدن ناشی، مشار الیه حاکم‌قزان اولمشیدی. بش‌سنه مقداری‌اقامتدن صوڭره، منصب مذکوره برادر زاده‌سی صفا گرای سلطانی قائمقام وکندلری طواف بیت الله الحرام بهانه‌سیله کشور رومه خرام ایتدی دیو. قریم خانلغنده وقت مسکوبده اولان روسیه شهزاده‌لرندن برذات‌امداد صوراب کیلوب، آنڭ‌برله برابر مسکوب غزاسنی قصد قلوب سفر ایدب، برنهر بوینه واصل اولوب، بعض‌تبعه‌سندن خیانت احساس ایدب، اوتمای کیری قایتدی. وحاجی طرخان شهرنده‌اولان آق کباك خانی اولدرب، یمغورچی خان تصاحب قلدغی خبری وارد بولغاچ،

عسکری برله‌حاجی طرخانغه هجوم قلب، یمغورچی خاننی‌اولدردی و۹۵۶سنة تسعمائة وست وخمسین دشمانـدن بی باك وبی پروا اولتورر ایکان، بلدهٔ قزان‌دن مکتوب برله آدم کلدی. قزان بکلری‌نڭ مکتوبی صوندی. اچنده یازلمش کم‌قرداشڭز صفاگرای خان وفات اولوب بشکده براوغلی قالدی. قولمزه آلوب توردق. کافرلر خانمزنڭ وفاتنی بلوب، اوستومزه بی‌حدعسکر کوندردی. الله‌تعالی‌عنایتنده‌سزنڭ دولتڭزده کافرلرنی‌قرب‌قاچردق. اما کافر کیرو کیلور دیلار. ایمدی بـاش کیده‌چك آیاق یایدا. ولهـذا التماس ایدارمز. بزگا خانمزنڭ اوغلی‌بولك گرای‌نی بزگا خان قلب‌یبارسڭز ایدی. صاحب گرای خان. اول خان زاده یاش غیرکامل اولدغندن، برادر زاده‌سی دولت گرایینی مناسب کورب، سلطان سلیمان‌العثمانی حضرتلرینه بوخصوصده عرضحال کوندردی. دولت گرای بن مبارك گرای اول وقتـده اسلامبولده ایردی. پاشالر، صاحب گرای خان دولت گرای‌نڭ قریم اولکه‌سینه خـان اولماقندن خوف‌ده اولدغندن، سلطان حضورندن یراق جیرگا یبارمکنی‌قصد ایده دیب متهم قلوب، سلطان‌غه معقول اولمقله قزان‌غه یبارمك بهانه‌سیله، دولت گرای خان‌نی قریم‌غه خان قلب یباردی. شول واقعه‌ده صاحب گرای خان تاف ونابود بولدی. وذلك سنة ۹۵۸ تسعمائة وثمان وخمسین وقـزان خانلغی مهمل‌قالدی. بواشـی سلطان سلیماننڭ زور خطاسندن معدودر. ازمنهٔ متأخره‌ده‌ده سۆ نتیجه‌سی کورلدی.

گلبن خانان صاحبی ایتادر: سماءِ اقبالنده تابان‌اولان دولتی‌قرین‌زوال اولماقین کفتهٔ میرمیرانی‌پاشا ایله، میانه‌لرنده برودت‌ظهور ایدب، مومی‌الیه بعض افتراءاتی‌متضمن‌عرض‌حال‌انهاسی‌ایله، قلوب‌اولیاءِ دولتی تغییر ایتدکی اثناده، قزان‌خانی‌صفا گرای‌خانڭ جام صفاءِ فزای‌حیاتی‌شکست‌اولوب، قریمده اولان اوغلی بولك گرای سلطاننڭ قزان خانلغنه اهالی ولایت باعرض‌ومحضر التماس ایتمش ایسه‌ده، بولك گرای بعض خصوصه مبنی‌محبوس اولدغندن، دولت گرای‌سلطان‌نڭ قزانغه‌خان‌اولماسنی صاحب‌گرای خان عرض ایتسه‌ده، خلاف‌کیرلوری اولان‌بعض‌عظماء «مقصدی‌حضرتدن تبعید‌بالکه شهیدایتمکدر» دیوسمع‌همایونه‌القالری میرمیران مذکورنڭ القاسنی‌تصدیق‌وتأکید‌ایتمکدن ناشی، رجاسنه مساعده صورتیله دولت گرای خان خفیة قتل واعدامنه مأمورا

جانب قریمه عزیمت ومارالذکر بولك گرای مباشرتیله صاحب گرای واولادی
اعدام اولندی. بغچه سرایده، خان سرای قربنده اولان جامع شریفی وگرمابهٔ
لطیفی بنأ ایلدکندن ماعدا، یوز یتمش قطعه جامع ومسجد ومدارس انشأ
واسمنی جهانه خیر ایله ابقا ایلدی. مدة حیاتی ایللی سنه ایدی. انهار سته
یعنی جم وجایق واتل وقوبان وتن واوزی نهرلر سواحلنده خیمه نشین اولان
تتاری قریمه ادخال واسکان وهر کسه اراضی توزیعیله ترفیه ایدب سرخ وکبود
ایله مطبوع ملکنامه‌لر اعطأ ایتمك اثارندندر (۱)». صاحب گرای خان
استانبولغه قاچوب باردیغی وقت آنده پادشاهلق ایتمکده بولغان سلطان
سلیمان، تورك سلطانلرینك ایك آتاقلیلرندن بولوب، هجرتدن ۹۰۰ (۲)،
میلاددن ۱٤۹۵نچی یلده طوغوب، وفاتی ایسه هجرتدن ۹۷٤، میلاددن ۱۵۶۶نچی
یلده‌در. ۱۵۲۰ نچی یلده آتاسی سلطان سلیم وفات بولغاچ، آنده والی بولدیغی
مغنیسادن قایتوب، عثمانلی تختینه اولطوردی. ۱۵۲۱ نچی یلده مجارلر اوستینه
سفر ایتوب، آنلرنك کوب قالالرینی ضبط ایتدی.

۱۵۲۲ نچی یلده رودوس آتاوینی ضبط ایته‌ر اوچون سفر ایتدی.
سلطان سلیمان قوریدن، مصطفی پاشا ایسه دیگزدن باروب، صوغوشقه
باشلاندی. شول یلنك ۱نچی آوغوستنده قامالورغه باشلانغان رودوس قالاسی،
تیزگنه سلطان سلیمانغه بیرولماینچه، ۲۱ نچی دیکابرگه چاقلی بیك نق
اوروشدی. اوشانچلی خبرلرگه قاراغانده، شوشی آتاونی آلور اوچون تورك
عسکرندن ۱۰۰ مك کشی هلاك بولدی (۳). آتاو آلونغاچ، چیرکاولر مسجد
ایتولوب، سلطان اسمینه خطبه‌لر اوقولغان بولسه‌ده، قیولغان تورك قانلری
برابرنده بونلر بارسیده یوق نرسه‌لر ایدی. صاحب گرای خاننك قزاننی
طاشلاب قاچووندن ایکی یل صوك، ۱۵۲۶ نچی یلده، سلطان طاغیده مجارستان
اوستینه سفر ایتوب، «موغاچ» یانده مجار قرالی لیودویکنی بیك نق جیگدی.
۱۵۲۹نچی یلده طاغیده مجارستانغه هجوم ایتدی. شول یلنك ۲۷نچی سینتابرنده،
۲۵۰ مك عسکر، ۳۰۰ طوب ایله کیلوب «ویانه»نی قامادی. بو سفر سلطان

---

۱) مستفاد الاخبار ج. ۱ ص. ۱۳۰ – ۱۲۷.
۲) قاموس الاعلام ج. ص. ۲۶۱٤.
۳) Энц. Брок. Ефр. т.67. стр. 116.

سلیمان اوچون اوغورلی بولوب چقمادی. اول بو یولی جیکولوب، ۴۰ مڭ عسکرینی یوغالتدیغی حالده، ویانه یانندن قایتوب کیتەرگه مجبور بولدی. ۱۴۶۰ کیلومتره مربعی ظورلغنده بولغان رودوس آتاوینی آلور اوچون ۴۰۰ مڭ، ویانه یاننده ۴۰ مڭ کشی ئەرم ایتکان سلطان سلیمان نڭ، اینی هم بویی مکەر چاقروملاب صانالغان وبناءً علیه مساحهٔ سطحیه سی مڭ مڭ چاقرومل بولغان قزان خانلغینی اعتبارغه آلماوی، آنڭ یغلاب کیلگان خانینی یاردەم سز قالدیرووی ایڭ ظوریا گلشلق وشونڭ ایلەبرابر بیوك صاغشسزلق در. یاووز سلیم، سلیمان قانونی دورلاری تورکلرنڭ ایڭ کوچلی چاقلری بولغانغه کوره، آنلرنڭ واسیلی نی قزان خانلری ایله شایارتماس اوچون، روسیه اوستینه عسکر یباروری کیرەکلی بولماینچه، واسیلی غه «تیك طور!» دیولری یتەچك ایدی. لکن تگلمر، باریشاق ایله ظورایوغه قاراغانده، اوروش ایله ظورایونی آلده طوتالر، قایسی بر چاقلرده کیرەکسز اوورونلرغه قان توگەلر؛ روسیەنی ایسه بیك واقعه صاناب، آنڭ اوستینه کوز صالوبده قاراميلر ایدی. بونلر اوزلری تورکیەنڭ اولوغلغینی روس کنازلرینه آڭلاتماسەلرده، قای چاقلرده قریم خانلری آنلرنڭ درجەسینی روسلرغه آڭلاتوب قویالر ایدی. سلیم، سلیمان دورلرندەگنه توگل، آندن صوڭغی عصرلرده بیله قریم خانلری تورك سلطانلرینڭ اولوغلقلرینی روس کنازلرینڭ ایسلرینه توشوروب، صوڭغی‌لرنی اوّلگی‌لر ایله قورقوتالر ایدی.

هجرتدن ۱۰۹۳ نچی یلده، فیئودر آلیکسییویچ‌غه یازغان یارلیغنده، مراد گرای خان شول سوزلرنی یازا: «اولوغ بی فدر الیکسایویچ جمله اولوغ کوچك واق اوروسنڭ پناهی و کوب مملکتلار ویرلر نیك مشرق ومغرب وشمال طرفینیك کوب خرستیانی نیك آتا وبابادین اولا کلمش پادشاهی وحکمداریغه اولوغ معلوم بولغای ایردیکم، اولوغ تختگاهیکزده تقی کوب مملکتلر بکزده بولغان اوّل اوّلدین قالغان امت محمد مسلمانلرغه کوچ وقستاو ایتوب، سیاستلر بیلا خرستیان دینیغه قایتارور وطاپترور ایرمش سز، مونداق اوشاوسزلق پادشاهلر شأننه توشماسدر، پك یمان ایشدر. مین اولوغ پادشاه مراد کرای خان حضرتلاریده بولساق وسعادتلو اولوغ پادشاه خنکار حضرتلاریده بولسا بز ایکی‌بز دین اسلام نیك اولوغ پادشاهلرینڭ صاغیش سز اولوغ مملکتلاریمزده خرستیان طایفەسی نیك صانی وحسابی یوقدر. بوسا آنلرغه

مسلمان بولمق ایچون هیچ بر کوچ وقستاو ایماسدر. وخرستیان توسنافلرغه تقی مسلمان بول دیب سیاست بولمغاندر. بوساسیز اولوغ قرداشیمزدا بولسا ـ کوز اول ایت محمد مسلمانلرغه برتقی سیاست وقستاو ایتمکای‌سز. تنکری تعالی صاقلاغای خرستیان بولمغای ایردیلر. هربر مسلمان عادت قدیم وقدیمی اولوغ عهد وشرط اوزریکا اوز حاللرنچه مسلمانلقده طنچ وراحت اولتورغای ایردیلر دیب دومنای کشیلریکزغه محکم تنبیه وصمار وبصاغ بیورغای ایردیکز. تقی اگرسیز قرداشیمز واولوغ دوستمز اول مسلمانلرغه برتقی خرستیان بولمق ایچون کوچ وقستاو وسیاست قیلور بولساکوز واولتورغان ییرلریندین اوزاق ولایتلرغه سورور بولساکوز، صکره مین اولوغ پادشاه مرادکرای خان حضرتلریده بولساق بارچا مملکتلریمزده بولغان خرستیان طایفه‌سیغه اولوغ سیاستلر وقستاولر ایتدیروب، بارچه‌سنده بوسا مسلمان ایتدیررمز. عناد ایتکانلرغه اولوغ سیاستلر بیوررمز. واولوغ تختکاهمز باغچه سرای شهرنده بولغان مایروم‌نیك اولوغ کینساسین خراب وپاپولرین سیاست ایتدیررمز وبارچه کنیسالرین بوزارغه بیوررمز وسعادتلو، عظمتلو، وشجاعتلو اولوغ پادشاه خنکار حضرتلریغه تقی خط وایلچی بیاروب بلدیررمز کیم صکره اولوغ پادشاه خنکار حضرتلریده بولسا اولوغ دینمز غیرتی ایچون بارچه خرستیان طائفه‌سیغه وقدس شریفده بولغان پوپلرغه واسلامبولده بولغان بارچه پوپلرغه وپترکاهلرغه اولوغ سیاستلر بیوروب، کوچ وقستاو وسیاست بیلا مسلمان ایتدررغه اینام قیلغای سز بوسا..(۱)» تورك سلطانلری ایله قریم خانلری روسلرنی چنلاب طانومادقلری کبی، قریم‌نك اش یاننده‌غی کشی‌لری هم روسیه‌نی بتونلای طانومیلار ایدی. بو آڭلاماونی ایاك آچیقی آڭلاتوچی نرسه، محمدگرای خان‌نك سفرغازی اسملی وزیری طرفندن آلیکسی میخایلوویچ‌نك بر وزیرینه یازولغان یارلیق‌در: «...له‌دن بـر قاچ پاره قلعه آلوب واوزی قزاغنك برایکی قلعه‌سن ضبط ایتمکله سزك پادشاهکوز مغرور اولوب مغرب ومشرق پادشاهی‌من دیو خط یازدی.

مشرق قودورسون مغربده خرستیان پادشاهی واردر. سنیك پادشاهیك

۱) قریم یورتینه واول طرفلارغه دائر بولغان یارلیغلر وخطلر ص. ۶۸۱-۶۸۰.

کبی یدی خرستیان پادشاهنه تاج کیدرر. اولا چاساری انکارمی ایدرسز؟ له‌واوسوج ودونیا واسپانیا واردل قرالی بونلاره بکزریدی قراله تاج کیدرر هربری سنك پادشاهك کبی بر پادشاهدر. ومغرب طرفنك چوغی آل عثمان پادشاهنك حکمنده‌در. بوبله اولدقدن صکره پادشاهکوز نیچه مغرب پادشاهی بولور. الله تبارك وتعالی مغروری سومزدر. (۲)» روسلرنی طانوماو تورکیه اوچون صاناب بتورگیسز ضررلی بولوب چقدیغی کبی، باشقه تاتارخانلق‌لری اوچونده شولای ضررلی بولدی. شوشی آنکلاماولر شوملوغنده نه چاقلی تاتارخانلق‌لری بیر یوزندن یوغالدی سلطان سلیمان‌نك صاحب‌گرای خاننی یارده‌مسز قالدیرووی، مونه شوشی طانوماو سببلی بولدی. ۱۵۳۲ نچی یلنك کوزنده، قریم‌دن ماسقاوغه تیمه‌ش قادیشف اسملی قازاق قایتوب، اسلام گرای‌نك قریم خانی بولماغانلغندن، آنك تورك سلطانندن صاحب‌گرای‌نی قریم‌غه خان ایتوب یباروویئی اوتونور اوچون ایلچی یبارگانلگندن خبر بیردی(۱). سلطان، ۱۵۳۳ نچی یلنك جاینده، صاحب گرای‌نی قریم‌غه خان ایتوب یباردی. شول یلنك ایوننده، قریم‌دن یان‌حیدر قوژوحوف اسملی قازاق ماسقاوغه قایتوب، صاحب گرای‌نك سلطان طرفندن خان ایتولوب یباروالگانلگینی بلدیردی.

صاحب گرای یان‌حیدر ایله برگه سلطان‌یار اسملی کشی‌سینی یارلیق ایله واسیلی‌غه یباردی. آنك ایله برگه اسلام گرای‌دن بایان اسملی کشی واسیلی‌غه یارلیق آلوب کیلگان ایدی. بونلر ماسقاوده برآز طوردقدن صوکره، قریم‌غه قایتوب کیتدیلر. آنلرایله برگه واسیلی لیواشیف اسملی کشی اولوغ کناز طرفندن قریم‌غه یبارولوب، آنکا صاحب گرای‌نی خانلق‌ایله قوتلارغه بویورولدی(۲).

صاحب گرای خان قریم‌ده ۱۵۵۰ نچی یلغه چاقلی خانلق ایتوب، شول یلنك اوکتابرنده وفات بولدی(۳).

---

۲) قریم یورتینه واول طرفلارغه دائر بولغان یارلیغ‌لر وخطلر ص. ۸۷۳.
۱) Никон. л. т. 5. стр. 67.
۲) Никон. л. т. 5. стр. 69.
۳) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 532.

صاحبگرای خان‌نڭ قزانده چاغنده شیخ‌احمدوآنڭ یاقین‌لرینه بیرگان یارلیغینی بزبو اورنده یازوب کیته‌سمز کیله. اول یارلیق:

. . . لغازی صاحب گرای . . .

وآمرا وحکام وسلا . . . عظام وقضاة لسلام . . . . ومولی دول احترام وارباب وکلاة . . . ان‌وه‌قمان وایلجیان‌وبا . . . .وکشتی‌بانان وکندر بانان ونوتقاولان رتمغابیان وبجمو. . سکنه وعم...ولایقتران وممالك محروسه حمت عن‌ا لافات والبلیات‌لارغه بونشان یتکاج سوز اولکم بومحمد اوغلی شیخ احمد داغی شیخ احمدنیك اوغلی ابدال داغی سیداحمد . . . نك‌اوغلی موسی سیداوغلی یعقوب انسی ولاس داغی انسی نورسیدبویدی‌کیم ایرسابزکا کیلب‌باش اوردی‌لار راوّل‌خان اغالرمزدان ترخان‌بولغان‌کشی‌لارایکاندور. بزداغی سیوغاب‌بومدکور کم ایرسه‌لارنی تنکری تعالی رضاسی وتقی محمد رسول‌الله شفاعتی اوچون‌ترخان‌قلدیم. من‌بعد‌بومشارالیهم‌لارغه‌یو لاریندهاوایزلاریندا سفرلاریندهاوحضرلاریندهاولتورغان‌لاریندهاوتورغانلاریندهاکشی‌لارینه وقول‌لارینه یوکلارینه وچاروالارینه فردمن‌الافات‌ووجه من‌الوجوه دخل وتعارض‌قلمایسون‌لار. یساق فلان‌مالیغ مسمی سالمایسون‌لار. قولوش قلتقه‌باج‌وخرم قراجات‌دیب‌تیلامایسون‌لار: مات والمالك‌لار... واب‌زمین‌لارینه‌دست‌تطاول قیلمایسون‌لار. اوی‌لارینه‌کوج‌بله ایلجی قوناق قوندورماسون‌لار: صوخرجی یر خیله‌سی توتون سانی دیب الماسون‌لار .... علوفه تیدامایسون‌لار قایومایاندین نقصان‌ضرر تیکرماسون‌لار. اوز فراعتی بله‌اولتروب شام‌وصباح‌وغدوورواح بزکا وبزنیك اوروغیمزغه دعاوالقیش قیلسون‌لار. وهرنوع دین‌کوج‌سج زحمت ینجوغ‌تیکورمایسون‌لار. بس‌بولا بونبوتورغاج یرلیغ‌تینکلامای کوج سج زحمت ینجوغ تیکورکان کشی‌لارنیك اوزلارینه نی بخشی‌سی بولغای‌دیب آل نشان‌لیغ یرلیغ بریلدی تاریخ توقوز یوز یکرمی توقوزدا موباراك سفر آینی‌نیك اون اوچونچی کون ایردی. دیو یازولغان ایدی.

بویارلیقنڭ آزاغینه صاحب‌گرای خان‌نڭ بلگورمه‌سی باصولغان. بو بلگورمه دورت‌قرلی بولوب، آنڭ یوغاریغی یاغینه بسم‌الله الرحمن الرحیم، قالغان اوچ قرینه لا اله الا الله محمد رسول‌الله، اورطه‌سینه السلطان الاعظم عزالدنیا والدین ابوالمظفر صاحب‌گرای بهادرخان خلدالله ملکه وابدسلطنته دیو یازولغان. مونڭ بیرلووی هجرتدن ۹۲۹نچی یلده بولغانلقدن، اول یل میلادی ۱۵۲۳نچی یلغا طوغری کیله.

XIII
صفا گرای خان.

یوغاریده أیتولگانچه، میڭلی‌گرای خان‌نڭ محمد گرای، احمدگرای، بورناش،فتح‌گرای،سعادت‌گرای، مبارك‌گرای، صاحب‌گرای اسملرنده اوغوللری بار ایدی(۱). محمدگرای ایله صاحب‌گرای، میڭلی‌گرای خان‌نڭ نور-سلطان اسملی خاتوننندن طوغمش‌لر ایدی(۲). شونلقدن آنلرنڭ قزان خانلرینه یاقینلق‌لوی بار ایدی. محمد گرای، آناسندن صوڭ، قریم خانی بولوب، صاحب گرای ایسه، ۱۵۲۱ نچی یلده، قزان خانی بولدی. لکن آڭا قزانده اوزاق خانلق ایته‌رگه طوغری کیلمادی. ۱۵۲٤نچی یلنڭ جاینده، روس عسکری‌نڭ قزان‌اوستینه یورمکده بولغانلقدن خبر آلغاچده، قزاندن کیته‌رگه بولدی. طوغانی فتح‌گرای‌نڭ اوغلی صفا گرای‌نی قریم‌دن چاقرتوب، آنی اوز اورنینه‌قزانغه‌خان‌ایتوب بیلگوله‌دی. اوزی‌ایسه، تورك‌سلطانی یانینه‌کیتوب، آناردن یاردم صورارغه بولدی. صفا گرای اول چاغنده فقط ۱۳ کنه یاشنده ایدی(۳). یوغاریده ئه‌یتولگانچه، اول‌چاقده‌تورکیه‌نڭ سلطانی سلیمان‌قانونی ایدی. اول، ایلك کوچلی پادشاهلردن صانالسه‌ده، صاحب گرای‌گه یاردم ایتمادی. صاحب‌گرای‌خان‌نڭ قزاندن کیتووی، اوشاندااق صفا گرای‌نی‌اوز اورنینه خان ایتوب قالدیرووی وقتلی‌غنه بولوب تورك سلطانی‌نڭ یاردمی ایله قزان یورتندن روسلرنی‌قاولاونی اویلیدر ایدی. اول‌شولای اویلاسه‌ده، آنڭ‌اوی بوشقه‌چقدی. سلطان‌آڭا یاردم ایتمادی. صفا گرای‌خان آغاسندن

---

۱) Бархатная книга т. 1. стр. 26.

۲) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 262.

۳) Герберштейнъ стр. 152.

چاقرولو خبرینی آلغاچـده، قریم‌دن قزانغه یـوردی. وولغه‌نڭ طارماقلری آراسنده، قزان قالاسندن‌ایسه یراق بولماغان «قوناق‌آتاوی» یانینه یتـکاچده، قزان‌نڭ اولوغلری صفا گرای‌نی اولوغلاب قارشو آلدی. شونلر آراسنده قزان‌نڭ ایڭ ئولـکان کشیلرندن ْصانالغان «سیدـ»ده (۱) بار ایدی بو سید قزانلیلر آراسنده بیك آتاقلی بولوب، آنی خانلق‌نڭ هر کشی‌سی اولوغلیدر ایدی. آنڭ ایله اوچراشقانده خانلر تگی‌نڭ آتی یانینه باروب قوللرینی صوزالر، باشارینی بوگوب سیدنڭ قولینی اوبه‌لر ایدی. بولای ایتوخانغه‌غنه بولوب، بکلر ایسه آنڭ قولینی طوتا آلماینچه، تزینی‌گنه، آتاقلی کشیلر آیاغینی‌غنه، یورت کشیلری کیومینی ویاخود آتلانغان آتینی‌غنه اوبه‌لر ایدی (۲). سیدلرنڭ قزانده اعتبارلری بیك ظور بولسه‌ده، آنلرنڭ قزان خانلغی اوچون فائده‌لی بولغانلری بیك آز، خانلق‌نی روسلرغه صاتو اوینده بولغانلاریده یوق توگل ایدی (۳). مونه تـگی سید آستورتون واسیلی یاقلی بولوب، هر وقت آنڭ یاغینی آلغه سوره‌در ایدی. اول، صفا گرای خان‌نڭ قزانغه کیلووی ایله، آنی طوتوب واسیلی‌غه یبارورگه اویلاغان ایدی. اول قومسز، خانلق‌نی ایموب یاتسه‌ده‌طویماغان، طاغنده‌قزان‌نڭ خانینی‌واسیلی‌غه صاتمقچی بولغان ایدی سیدنڭ اویلاغ‌نی سیزولدی. آنڭ اول اشینه قزان خاقی‌نڭ چیکدن طش آچووی کیلدی. یورت‌غه خیانت ایتـکانلگی اوچون، سید طوتولوب بوغازلاندی. بوچاغنده شیخ‌علی ایله یبارولـگان روس‌عسکری نیژنی‌ــنووغورودغه یاقینلاشقان ایدی. شونڭ باشلقلرندن میخائیل یوریف، نیژنی‌ـنووغورودغه‌یتـکاچ، سفرگه‌یاراولق کیمه‌لرنی جیارغه‌باشلادی. شونلرنڭ هر برسینه آزوق هم قورالل طولتورتدی. بوکیمه‌لرنڭ صانی بیك کوب بولوب، آنلر ایله بتون وولغه اوستی قابلانغان بولوب کورونه‌در ایدی. روس عسکری اوزاقده طورماینچه قزان اوستینه یوری باشلادی نیچه کون یوردکدن صوڭره، ۱۵۲٤نچی یلنڭ ۷نچی ایبولنده، «قوناق‌آتاوی» (٤) یانینه

۱) سید ـ قزانده‌غی دین باشلقلرینڭ ایڭ اولوغی‌سینه بیرولـگان درجه‌در.

۲) Герберштейнъ стр. 153.

۳) Продолж. древ. росс. вивліоѳ т. 8. стр. 161—162, 207—217.

٤) بو آتاو اوصلان ایله قزان آراسنده، وولغه‌نڭ ایسه اورطه‌سنده‌در.

Турнерелли стр. 14.

کیلوب طوقتادی. بوچاغنده روسلرنڭ آتلی عسکری قزانغه کیلوب یتماگان ایدی. شوناقدن تگی‌لرگه آتلی عسکرنی کوتوب طورورغه طوغری کیلدی. بونلر ٢٧نچی ایيولگه چاقلی آتلی عسکرنی کوتوب طوردی. شول آراده روس کوڭلللی‌لری قزان قالاسی یانینه باروب، آڭا اوت تورتدی. قالانڭ قورولووی آغاچدن بولغانلغی اوچون، اوت قابونوبیك یڭگل بولدی. روسلرنڭ کوز آلدنده یانا باشلادی. بو چاغنده روسلرغه قزان‌نی آلوبیك آغیر توگل ایدی ایسه‌ده، آنلرنڭ شوڭا باتورچیلق‌لری یتمادی. تاتارلر ایسه یانغان قالا اورنینه ایکنچی‌نی بنا ایتدی. ایيولنڭ ٢٨نچی کوننده، روسلر ۋولغه آشا چغوب، قزان یلغه‌سی یاننده طوراق طوتدی. شولای بولسه‌ده قزانغه هجوم ایته‌رگه قیوچیلق قیلا آلمادی. آوغوست‌نڭ ١٧نچی کونینه چاقلی شول اورونده آتلی عسکرنی کونوب، ٢٠ کون چاماسی کوزگه کورونورلك بر اشده اشله‌مه‌دی. شول‌چاغنده صفا گرای خان قزاندن چقدی. روسلردن یراق بولماغان براورونده اوزینڭ عسکری ایله طوراق‌طوتدی. چیره‌شلردن جیولغان جایاولی یاوینی روسلر اوستینه یباروب، آنلرنی بورچی باشلادی. بونلر یش‌-یش روسلر اوستینه باصقونلق ایته‌لر، آنلرنی بورچیلر ایدی. شیخ‌علی صفا گرای خان‌غه یازو یباروب، اوزینڭ پایتختی بولغان قزاندن کیته‌رگه قوشدی. موڭا قارشی‌صفا گرای خان «اگرده سین مینم‌پادشاهلغمنی آلورغه تله‌سه‌ڭ، بز اشنی قورال ایله اوزه‌رگه تیوشلی‌لرمز؛ تڭری کم‌گه یارده‌م ایتسه، شول آنی بیله‌سون» دیدی (١). روسلر اوزاق زمان هجوم ایته‌رگه باتورچیلق قیلا آلمی طورغانلقلری سببلی، اوزلری ایله برگه آلوب کیلگان آزوقلرینی بتورگانلر ایدی. شوڭا کوره، روس عسکری آچلقدن آغیرلق چیگه باشلادی. چیره‌شلر، تیگره یاقده‌غی ایگونلکلرنی بتورگان، اوشانداق روسلرنڭ اوستلرندن بیك‌نق کوزه‌توب طوردقلری سببلی، آنلرغه آزوقنی هیچ قایدن آلورغه ممکن توگل ایدی. روس عسکرینڭ آچلقدن یوده‌گانلکلری ماسقاوغه بیلگولی بولمادیغی کبی، بونلر اوزلریده آندن آزوق هم‌خبر آلاآلمیار ایدی. بر آزدن صوڭ، واسیلی قزان اوستینه طاغیده عسکر یباردی. بونلر ایکی باشلق قول آستونده‌لر ایدی. بونلرنڭ برسی

١) Герберштейнъ стр. 153.

ایوان پالیتسکی بولوب، آنگا واسیلی نیژنی-نووغورود شهرندن کیمه‌لرگه آزوق تویه‌ب قزان‌غه بارورغه بویوردی. ایکنچی بره‌ونی ایسه، ۵۰۰ آتلی کشی‌لر ایله قوریدن یبارگان ایدی. بو صوگغی‌سینگ یولی اوگمادی. چیرمشلرگه اوچراب، بتون عسکری ایله برگه قرولدی. آرادن ۹ کشی‌گنه قاچوب قوتولدی. عسکر باشلغی اوزیده چیرمشلر قولینه توشوب، اوچنچی کونده ئولدی. بو خبر قزان یاننده طوروچی روس عسکرینه ایروشوب، آنلرنی بورچی باشلادی. شول چاغنده روس عسکری آراسینه، «آتلی عسکرده قرولغان ایکان» دیو ئلله قایدن بر یالغان خبر طارالوب، آنلرنی چیکدن طش قورقوتدی (۱). روسلر قاچودن باشقه‌نی اویلامی باشلادی. بارا طورغاچ بارسیده شول اویغه کیلوب، قزاندن کیته‌رگه بولدی. روسلر قزاندن کیته‌رگه بواسه‌لرده، توبه‌ن توشوب قوریدن قایتورغه‌مو؟ ئلله یوغاری طابامنوب صوایله قایتورغه‌مو ایکانچیلگنده بر سوزگه کیله آلمادی. مونه‌شولای طورغان چاغنده ئلیگی قاچوب قوتولوچی ۹ کشی بونلر یانینه کیلوب یتدی. کناز ایوان پالیتسکی‌نگ تیزدن قزانغه کیله‌چگینی سویله‌دی. آنگ ایله بایتاق آزوق بارلغیده بلوندی. اول کناز بولدیره آلغان چاقلی تیزلك ایله قزان اوستینه یورمکده‌ایدی‌ایسه‌ده، اویلاغاننچه تیزیته آلمادی. یولده ظورقضاغه اوچراب، اول آنگ تیز بارووینه قوماچاولق ایتدی. کیچ‌لرنگ برنده آروب وولغه‌قرینیه یال‌ایته‌رگه طوقتاغان‌ایدی. شولچاغنده کینه‌تدن چیرمشلر کیلوب، قاتی طاوش ایله «بو یوزوچیلر کملر بولا؟» دیوب صورادیلر. روسلر تگی قچقروچیلرنی کیمه‌لرده خدمت ایتوچی قللر دیو اویلاغانلقاری سببلی، چیرمشلرگه یاخشی جواب قایتارمادیلر. یوقو قالدیرتوب یورگانلکلری اوچون آنلرنی ایرته برله‌ن طایاقلر ایله صوقتوراچقلرینی آنگلاتدیلر. روسلرنگ بو سوزی چیرمشلرنی قزدیردی آنلرنگ قزغان یوره‌کلری طاغیده قزه توشدی. «ایرته‌گه بز سزنگ ایله ایکنچی تورلی اش ایتوب، بارچه‌گزنی به‌یله‌ب قزانغه ایلتورمز» دیدیلر. تون اوتدی، طاك آتا باشلادی. قویاش چقماسدن ئلوك بتون صو بویی قویی طومان ایله قابلانغان ایدی. شولچاغنده سیسکارتماسدن چیرمشلر کیلوب، روسلرنگ کیمه‌لرینه هجوم ایتدی. بو هجوم روسلرنی

---

۱) Герберштейнъ стр. 154.

چیکدن طش قورقوتدی. آنلر نـه اشلرگه بامی شاشوب قالدی. پالیتسکی اوزیده آرتق قورقغان ایدی. ایك ظور کیمه‌لرندن ۹۰ کیمه‌نی چیرمشارگه قالدیروب (۱)، اوزینك کیمه‌سی ایله وولغه اورطه‌سینه قاچدی. یارقریینده قالغان کیمه‌لرنك هربرسنده ۳۰ر کشی بولوب، آنلرده صوغوش یاراقلریده بایتاق ایدی. پالیتسکی قول آستونده یورمکده بولغان کیمه‌لرتـگی ۹۰ کیمه‌گنه بولماینچه، آندن باشقه ده کیمه‌لر بار ایدی. کناز پالیتسکی یار قریندن اوچقونغاچده، ایکنچی اورونغه طوقتاغان کیمه‌لر یانینه باردی. شونلر ایله برگه ئلوکگیکی اورنینه کیلدی. طاغیده چیرمشلرنك هجومینه اوچرادی. بویولی اوزینی اوزاتا کیلگان کیمه‌لرنك بارچه‌سینی یوغالتوب، آزغنه کشیلر ایله کوچکه قاچوب قوتولدی (۲). قزان یانینده‌غی روس عسکری آچلقدن اینتوگوب، تاتارلر قولندن قرولوب طورغان چاقده، واسیلی‌نك یبارگان آتلی عسکری «زویه» صووی یانینه کیلوب یتدی. قزاندن ۲۰ چاقرم یراقلقده، زویه صووی‌نك ایسه یاقیننده تاتار عسکری روسلرنك آتلی عسکری ایله اوچراشوب؛ ایکی آراده قزو صوغوش باشلاندی. بو اوروش نیچه‌قات بولدی. هرایکی یاقدن بایتاق کشی‌لر قرولدی. اوروشنك باشی تاتارلر اوچون کوڭلسز توگل ایدی ایسه‌ده، آزاغی کوڭلسز بولدی. روس عسکری تاتارلرنی جیگوب قاچوردی. بوصوغوشده تاتار بکلرندن هم میرزالرندن خیلی کشی‌لر شهید ایتولوب، قزانلیلر ایله برگه روسلرغه قارشی صوغوشقان چیرمش هـم چواشلردن‌ده بایتاق کشی‌لر قرولدی. خیلی بکلر ایله میرزالر روسلر قولینه اسیر توشدی (۳). برنیچه اوروشلردن صوڭ روسلرنك آتلی عسکری قزان یانینده‌غی عسکرلری ایله کیلوب قوشولدی ۱۷نچی آوغوستده، برگه‌لشوب قزاننی قامارغه باشلادی. شونی بلگاچده، صفا گرای‌خان قالانك ایکنچی یاغینه چغوب اورون‌طوتدی. آتلی‌عسکرینی روسلرنك طوراقلری‌تیگره‌سینه یباروب، آنلرنی بورچی باشلادی. روسلرده تاتارلرغه قارشی چغوب اوروشه‌لر؛ آنلرنك

---

۱) Герберштейнъ стр. 154

۲) Герберштейнъ стр. 155.

۳) Воскр. л. т. 2. стр. 270. Никон. л. т. 5. стр. 44. Софійск. л. т. 2. стр. 264. Львов. л. т. 1. стр. 403. Ермол. л. стр. 203. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 519—520. Кн. степенная т. 2. стр. 604.

اوستلرینه باصقونلق ایتکالیار ایدی. برچاغنده قزانلیلردن ٦ آتلی کشی چغوب، روسلرغه یاقینلاشدی شونلرنی شیخ علی کوروب، یاننده‌غی ۱۵۰ عسکری ایله آنارغه هجوم ایتمکچی بولدی. شیخ علی‌نڭ اویلاغانینه عسکر باشلغی قارشی توشوب، هجوم ایتدیرمادی تیزگنه ۲ مڭ کشی کیلتوروب، شونلر ایله هجوم ایته‌رگه تله‌دی. بونلر تگی ٦ کشی‌نی‌قاماب، قاچورماسقه ماتاشسه‌لرده بولدیره آلمادی. قزانلیلر آقرینلق ایله آرتقه چیگونوب براز کیتکاچده طوقتادی. روسلر هم شولای ایتدی. روسلرنڭ چیگونوب طوقتاولری قزانلیلرغه یوره‌ك بیردی. بونلر یا دادن‌روسلراوستینه یورورگه بولدی. روسلرنڭ یانینه کیلوب اوقلردن آتا باشلادی. تاتارلرنڭ بواشی روسلرنی قورقوتدی. آنلر چیگونوب قاچارغه طوتوندی. تاتارلرایسه قاچوچیلرنڭ آرتلرندن قاولاب بارالر، آنلرنی قره‌لر ایدی(۲). شوندن‌صوڭ روسلر یاڭادن تاتارلر اوستینه یوری‌باشلادی. آنلر طاغیده‌کیری‌چیگونوب طوقتادی. روس طوبلرندن آتولغان یه‌دره ایله تاتارلرنڭ ایکی آتی‌یغولسه‌ده، اوزلرینه بونوسه‌ده بولمادی. آتلری صاغ قالغان دورنیسی، آتسز قالغان ایکی‌سینی آلوب کیتدی. ۲ مڭ روس عسکری تگی‌لرنی قاراب طورالر ایدی. قزانلیلر ایله روسلرنڭ آتلی عسکرلری آرلی - بیرلی اوروشوب یورگان چاقده، روس‌طوبچیلری اوزلرینڭ‌طوبلرینی حاضرله‌ب، شهرگه‌آتا باشلادی. قزان طوپاری هم‌روسلرغه بیك نق آتالر ایدی.

قزانده طوبلر بایتاق بارایدی ایسه‌ده، طوبچی برگنه ایدی. مونه شوشی بردن‌برطوبچی روس طوبلرندن آتولغان یه‌دره ایله یارالانوب، اوزاقده طورماینچه‌ئولدی. روسلرغه قزاننی‌قاماو بیکل‌له‌شدی روس‌عسکری آراسنده یاللانوب‌طوبچیلق ایتوچی‌نمسه‌لر ایله‌لیتوالیار، قزانده‌غی‌طوبچینڭ ئولووندن صوڭ، قالانی آلاچقلرینه زور امید باغلاغانلر ایدی. عسکر باشلقلرینڭ کوڭللری توشونکی‌بولماغانده، قالانڭ آلونواحتمالیده یوق‌توگل ایدی. کوندن کون کوچایمکده بولغان آچلق روسلرنی قاقشاتدی. روس باشلغی عسکرینڭ حالسزلنگانلگینی کوروب تاتارلر ایله کیلوشوراوچون آستورتون سویله‌شه باشلادی. شوڭا کوره، اول، قالانی طوبقه طوتوچیلرغه

۱) Герберштейнъ стр. 155.

آچولانوب، اوزینڭ بویروغندن باشقه اش ایتکانلکلری اوچون، آنلرنی جزالاو ایله قورقوتدی. تاتارلر اوچونده کیلوشو کیرەکلی ایدی. روسلرنڭ کیلوشورگه تلەولرینی بلگاچ، تاتارلر آناردن باش طارتمادی(١). روس عسکرینڭ باشلغی طرفندن قویولغان شرطلر، بیك بیکل بولغانغه کوره، قزانلیلر آشا کوندی. اول ایسه ماسقاوغه ایلچیلر یباروب، اولوغ کناز ایله طاتو بولوچیلق خصوصنده کیلوشوایدی. روزنامەلردە «کیلوشورگه باشلاب تلەگوچیلر تاتارلر بولدی(٢)» دیوب یازولسەدە، چنلابندە آنی روس باشلقاری تلەگانلر ایدی(٣). روسلر تاتارلر ایله کیلوشدکدن صوڭره، قزاننی طاشلاب ماسقاوغه قایتوب کیتدی. قزاننی آلا آلماو روسلرنڭ کوڭلینی توشوردی. آنلر آراسنده برلك بتوب، برسی ایکنچیسینی یامانلار بولدی.

روسلرنڭ کوڭلی قالورلق برلغان شوشی اشلرنی باشقاروچی ایوان پالیتسکی بولغانلغی اوچون، آنڭ تاتارلرغه صاتولغان بولوچیاغی خصوصنده روسلر آراسندە خبرلر یوری باشلادی. بو خبرنڭ طارالووینه، روس باشلقلرندن برەونڭ تاتارلر قولینه طوتقون ایتولورگه تلەگانلکی بلونوبدە، پالیتسکینڭ شونی جزالامی قالدیرووی سبب بولدی. اوز قول آستوندەغی طوبی ایله تاتارلرغه بیرولمکچی بولغان تگی باشلق، صوراووقتنده عیبینی اقرار قیلغان، تاتارلردن آلغان کومش آقچه، هم صاوتلر ایله روسلرنی صاتب آلورغه تلەدیگینی سویلەگان ایدی ایسەدە پالیتسکی آنی جزالامادی. مونه شوشی اش روسلرنی شیککه توشوردی. خبرلرگه قاراغانده، بو یولی قزان اوستینه یورگان روس عسکری نڭ صانی ١٨٠ مڭ ایدی(٤). صفا گرای روسلرنڭ چن دشمانی ایسەدە، آنارده روسلرنی قورقوتورلق کوچ یوق ایدی. شونلقدن، روسلر ایله برآزغه بولسەده باریشلقده بولورغه تلەدی. واسیلیغه ایلچیلر یباروب، کیلوشو صورارغه بولدی.

١) Герберштейнъ стр. 156.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 271. Никон. л. т. 5. стр. 44. Львов. л. т. 1. стр. 403. Ермол л. стр. 203. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 519—520. Кн. степенная т. 1. стр. 604.

٣ Герберштейнъ стр. 156.

٤) Герберштейнъ стр. 156.

شول یلنك کوزنه، آپای اوغلان، بخت ـ کیلدی بك هم باشقه ایلچی لر قزاندن ماسقاوغه کیلدی. بونلر واسیلی ایله کیلوشمك، آناردن بتون قزان ییرینی، اوشاندن ساق اولزلرینی هم صفا گرای خاننی عفو ایتونی اوتونورگه کیلگانلار ایدی(۱).

قزانلیلرنك بو اشی بیك واقلق وشونك ایله برابر خانلق اوچون کیمچیلك ایدی ایسه ده، قزانلیلرغه شوندن باشقه یول قالماغان ایدی. واسیلی تگی لرنك اوتونچلرینی ییرینه یتکوزوب، آنلرنك ناچارلقلرینی باغشلادی. واسیلی پینقوف، آفاناسی قوریتسین اسملی کشی لرینی ایلچی ایتوب قزانغه یباردی. ۱۵۲٦ نچی یلنك مارت آینده، صفا گرای خاندن ماسقاوغه قاضی هم چورابکار، ده‌ول باخشی ایلچی بولوب کیلدی. بونلر بو یولی ۵ نچی قارل طرفندن یبارولگان لیئونارد، فردیناند طرفندن یبارولمش گیر بیرشتیین ایله ماسقاوده اوچراشدیلر (۲). گیر بیرشتیین‌نك ماسقاوغه بو کیلووی ایکنچی مرتبه بولوب، اول موندن ئلوك ۱۵۱۷ نچی یلده هم روسیه‌غه ایلچی بولوب کیلگان ایدی. ۱۵۲۷ نچی یلده صفا گرای خان طرفندن حسن، حسین، بورا شاه‌لرغه طارخانلق یارلیغی باغشلاندی. بونلر آصلی خواجه‌ماجانف بالالری بولوب، آنکا ۱۵۱۵ نچی یلده محمد امین طرفندن طارخانلق بیرولگان ایدی. حسن، حسین، بوراشاه‌لرغه بیرولگان یارلیق مجرتدن ۹۳۰ نچی یلنك شعبان آینده یازولمشدر. صفا گرای‌نك آنلرغه باغشلاغان توب یارلیغی سلامت بولماسه‌ده، شونك بولغانلغینی آنکلاتوچی روسچه اوروغلق‌لر بار. شونلرنك، برسینی بز بو اورنده، صزق آستونده‌غنه بولسه‌ده، کوچوروب کیته‌سمز کیله (۳).

۱۵۲۷ نچی یلنك جاینده، واسیلی طرفندن صفا گرای خانغه آندری فیئودروف اسملی کشی ایلچی بولوب کیلدی. ۱۵۲۹ نچی یلده صفا گرای خاندن «طابای»، «دانای»، ابراهیم اسملی کشیلر ایلچی بولوب ماسقاوغه باردی. بونلرنك برنچی ایله ایکنچیسی بك، اوچونچیسی باخشی ایدی. بونلر کیلگانده واسیلی ماسقاوده بولماینچه،

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 44. Львов. л. т. 1. стр. 403. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 520.

۲) Герберштейнъ стр. 156.

۳) въ 933 году месеца шахба....... дня отъ Абулѳатхъ Саѳегер...... дана жалованная грамота Хасану Хусаину и Бураше детямъ Асыл...зиньмъ что они отъ него жалованы тарханами. Дано при столице Булгаре и при дворе.

Новая слобода ده ایدی. ایلچی‌لر هم واسیلی‌ایله شونده کوروشدی. قزانده روسلرنی قورقوتورلق کوچ بولماغانلغی اوچون، بونلر واسیلی ایله طاتولانور اوچون کیلگانلر ایدی. صفاگرای خان واسیلی‌غه نیندی اشلرده ناچارلقلر قیلغان بولسه ، حاضرنده شونلرنڭ هر برسندن قایتورغه، واسیلی قارشوسنده طوغری بولورغه، اوزینڭ اولوغ ایلچی‌لرینی ماسقاوغه یبارورگه‌بولا، دیدیلر. واسیلی قزان ایلچی‌لرینی قایتاروب یباردی. صفاگرای‌خان آندری‌فیئودرف آلدنده آند ایتوب، اولوغ کنازگه‌طوغری بولمقچی‌بولدی. قزان‌نڭ‌اولوغلریده آندلی یارلیق‌ده یازولغانچه بولورغه سوز بیردی. صفاگرای خان «مامیش» «قورات» «شیرمردان» چوراچیقف اسملی بکلرنی ماسقاوغه ایلچی ایتوب یباردی. واسیلی ایوان پالیتسکی‌نی قزانغه یباروب ، آڭا صفاگرای خاندن آندلی یارلیقچه اش قیلونی تله‌رگه قوشدی. صفاگرای خان واسیلی‌غه طوغری بولمقچی بولغان‌ایدی‌ایسه‌ده، سوزنده‌طورمادی. ازاقده‌طورماینچه، روسلرغه صیسزلق‌لر کورسه‌ته باشلادی. ایوان ، نیژنی‌ـنووغورودغه یتکاچ صفاگرای خان‌نڭ آندری فیئودرف‌غه ظور صیسزلقلر قیلوب، آنی صانسز ایتکانلگی خصوصنده خبر آلدی. شوڭا کوره ، اول ، نیژنی‌دن قزانغه بارونی تیوش‌سز طابوب، شونده طوقتادی. قزانلیلرنڭ روسلر ایله طاغیده شایارا باشلاولری واسیلی‌نڭ آچووینی کیلتوردی. ئوچ آلو اوینه کیلوب، قزان‌اوستینه‌یورورگه اویلادی قش‌اوتدی، یاز باشی کیلوب یتدی. واسیلی قزان اوستینه یورمکچی بولدی. ۱۵۲۰نچی یلنڭ آپریلنده، قزان اوستینه کوچلی عسکر یباردی. بونلرنڭ قایسیلری کیمه‌ده، قایسیلری‌ایسه آتلرده‌ایدی. کیمه‌ده‌گی‌عسکرنڭ اولوغ بولوگنده ایوان بیلسکی ، نووغورود قالاسینڭ قالغایی بولغان میخائیل غورباتی، میخائیل قوبینسکی؛ آلغی بولوکده فیئودرلوپاتا، سیمون‌سیتسکی؛ اوڭ قولده فیئودر قوتوزوف ایله فیئودر قارامیشف؛ صول قولده ایوان هم آندری بوتورلین‌لر؛ صاقچی بولوکده ایوان بارباشین، میخائیل ایلیین؛ آتلی عسکرنڭ اولوغ‌بولوکنده میخائیل‌گلینسکی، واسیلی شیریمیتف؛ آلغی‌بولوکده ایوان آقچینا، چولاق زاسیکین؛ اوڭ قولده پیتر هم واسیلی ریپنین‌لر؛ صول قولده فیئودر آقچینا، فیئودر دینیسیف؛ صاقچی بولوکده دمیتری وارونتسف، ایوان میزیتسکی باشلق ایتولوب بیلگوله‌نگانلر ایدی. روسلرنڭ کیلووی

قزانلیلرغه بلوندی. خانلق‌نڭ تورلی‌اوروڭلرنده صوغوش حاضرلکلری کوروله باشلادی. قزان یاوینڭ نیچه بولوکی ایدل‌نڭ آرغی یاغینه چغوب، روسلرنی صاغالاب طورمقده ایدی. تگیارنڭ کیلووی ایله اوستلرینه هجوم ایتدی. ایکی آراده قزواوروش باشلاندی. تاتارلرنڭ هجومینه ایڭ ئلوك اوچراغوچیلر روسلرنڭ آتلی عسکری ایدی. روسلر تاتارلرغه قاراغانده کوچلیره‌ك بولغانلقی اوچون، قزان یاوی جیڭولدی روسلرغه قزان اوستینه یول آچیق قالدی. بونلر، صوڭندن قزان یاغینه چغوب، کیمه‌ده گیلر ایله توشولدی. ایبول‌نڭ ۱۰نچی کوننده روس عسکری قزانغه هجوم ایته باشلادی. صفاگرای خان قزان‌دن چغوب، روسلر ایله اوروشقه کروشدی. آنڭ یاوی آراسنده بایتاق‌غنه آستراخان کشیلری هم نوغایلرده بار ایدی. بونلر «یاغلیچ»بك ایله نوغای میرزالرندن ماما‌ی‌نڭ اوغلی قول آستونده‌لر ایدی(۱). بونلر صفاگرای خان یاوی ایله برگه‌له‌شوب، روسلرغه قارشی صوغوش آچدی. صوغوش اوزاقغه صوزولوب، ایکی یاقدنده قرولوچیلر بولدی. صوڭندن روسلر تاتارلرنی جیڭوب، آنلرنڭ خیلی سینی قردی. قایسیلرینی ایسه طوتقون ایتدی. «بولاق(۲)» بوینده‌غی بر قالانڭ روسلر طرفندن آلنووی، تاتارلر اوچون شاقطی ضررلی بولوب چقدی. آنده‌غی کشیلر، اوزلرینڭ خاتونلری هم بالالری ایله، روسلرنڭ یورتقچلرچه هجوملرینه اوچراب، کوبسی قلچدن کیچورولدی(۳). شوشی‌قالانی صاقلاووچی چیرمش یاوی‌نڭ کوبسی روسلر طرفندن قرولوب، قایسی‌لری طوتقون ایتولدی. آنده‌غی طوبلر ایله صوغوش‌یاراقلری روسلر قولینه توشدی. بو قالانڭ آلنووی قزانلیلرغه ظور قورقو صالدی. صفاگرای خان اوزینڭ

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 272. Никон. л. т. 5. стр. 47. Софійск. л. т. 2. стр. 265. Татищевъ т. 5. стр. 198. Львов. л. т. 1. стр. 406. Ермол. л. стр. 204.

۲) بولاق قابان کولندن چغوب. قزان یلغه‌سینه آغوچی بالچقلی یلغه‌در. بولاق سوزی بورونغی تورکچه‌ده یلغه معناسنده‌در. وصالینڭ آهولری رام ایسا مینگاتانك یوق،که ایکی کوزدور ایکی موجلیغ بولاغ مینگا.

۳) Воскр. л. т. 2, стр. 272. Никон. л. т. 5, стр. 47. Львов. л. т. 1. стр. 406. Ермол. л. стр. 204. Софійск. л. т. 2. стр. 265. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 521—522. Кн степенная т. 2. стр. 605.

ياننده‌غی آزغنه کشیلر ایله قزانغه کروب بیکله‌ندی. قایسی بر روزنامه‌لرنڭ سوزلرینه قاراغانده، شهر قابقالری ٣ ساعت چاماسی آچیق بولوب، کشی‌سز طوردی(١). شولای بولا طوروبده آنڭ آلونماوی، روس باشلقلرندن ایوان بیلسکی ایله ایوان گلینسکی‌لرنڭ اوز آرا طارتوشولری سببلی بولدی. بونلر قایسی‌سی شهرگه ئلوك کرورگه تیوشلی‌لگی طوشماسنده صاتولاشوب طورغانده، قارا بولوت چغوب، قاتی یاغمور یاوا باشلادی. کوك کوکری، یاشن یاشنیدر ایدی. بوأش روسلر اوچون اوڭغایسز بولوب چقدی.

شهرنی طوبقه طوتار اوچون قالانڭ یانینه کیلتورولمکده بولغان طوبلرنی هم یاراقلرنی صوباصدی. کیلتوروچیلری یاغمورغه چلانوب، طوبلرنی طاشلاب قاچدی. بو واقعه قزانلیلر اوچون کوڭللی بولدی. آنلر شهردن چغوب، یاراقلرنڭ بارسینی جیوب آلدی. روسلرنڭ نیچه طوبلری تاتارلر قولینه توشسه‌ده، قوللرنده قالغان طوبلری بار ایدی. بونلر شوشی طوبلر ایله شهرگه آتا باشلادی. نه چاقلی یاونڭ قرولووی، اوشانداق بولاق بوینده‌غی قالانڭ طوبلری هم قورالری ایله دشمان قولینه کیتووی، قزانلیلرنڭ بایتاق کوچلرینی کیموتکان ایدی. شوڭا کوره، آنلر اشنی باریشلق ایله بتورورگه اویلاب، روس باشلقلری یانینه ایلچی‌لر یباردیلر. بونلر بولات بك، آپای اوغلان، طابای‌بك ایدی. آنلر روسلر یانینه کیلوب «سز بزنی باغشلاسه‌ڭز، پادشاه‌دن یارلیقانوومزنی صوراسه‌ڭز ایدی» دیدیلر. «بز، اولوغ کنازگه اوزمزنڭ گناه‌لرمزنی یارلیقاونی اوتونور اوچون، ایلچی‌لر یباره‌چکمز» دیو اوتوندیلر(٢). ایلچی‌لرنڭ بوسوزی روسلرغه یوره‌ك بیردی. آنلر قزان ایلچیلری ایله آیاق تورەب سویله‌شه باشلادی. «اولوغ کنازدن گناه‌لرڭزنی یارلیقاونی اوتونور اوچون، آڭا کشی‌لر یباروڭز، آناردن هیچ بر وقتده آیرولمازسز، آنڭ

---

١) Софійск. л. т. 2. стр. 265.

٢) Никон л. т. 5. стр. 47. Львов. л. т. 1. стр. 406—407. Ермол. л. стр. 204—205. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 521—522. Кн. степенная т, 2. стр. 605.

تله‌وندن باشقه هیچ قایدن قزانغه‌پادشاه آلمازسز، آلغانده اول کورسه‌تکاننی‌گنه آلورسز» دیدیلر (١).

بونارنی قبول ایتو ایرکلی خانلقنڭ ایرکلی کشیلری اوچون صانسزلق ایدی ایسه‌ده، قزان ایلچی‌لری شوڭا کونماینچه بولدیره آلمادی. بارسیده شوڭا رضا بولوب، شولای ایته‌چکلرینه آند ایتدی.

بو اوروشده تاتارلردن بایتاق کشی قرولدیغی کبی، روسلردنده قرولوچیلر کوب بولدی. آنارنڭ باشلقلرندن کناز فیئودر لوپاتا،کناز ایوان داراغوبوژسکی، گریگوری هم فیئودر صابوروفلر، ایوان قلیاپیك قزان یاننده ئولترولگانلر ایدی. روس عسکری ماسقاوغه قایتدی. واسیلی‌آنارنڭ باشلقلری بولغان ایوان بیلسکی‌گه آچولانوب، آنی ئولوم ایله جزالامقچی بولدی. دین باشلقلرینڭ یافلاولری آرقاسنده‌غنه ایوان ئولومدن قوتولدی. شولای بولسه‌ده، ٥ یل تورمه‌ده یاتقورولدی. واسیلی‌نڭ ایواننی بولای جزالاوی، قزان یاننده قیلغان ناچارلقلری اوچون ایدی. ١٥٣٠ نچی یلده، قزاندن ماسقاوغه طابای، توکیل، ابراهیم اسملی کشیلر ایلچی بولوب کیلدی. بونلرنڭ برنچی ایله ایکنچیسی بك، اوچونچیسی باخشی ایدی بونلر صفاگرای‌خان، اوشانداق بتون قزان یورتی‌اسمندن ایلچی بولوب، واسیلی‌دن تگیلرنی عفو ایتووینی، صفاگرای خاننی اوزینه دوست ایتوب، آنی اوغول کبك یاقین قیلووینی اوتونورگه کیلگانلر ایدی (٢). بو اش قزان یورتینی واقلاو ایدی ایسه‌ده، ایلچی‌لر شوڭا کوندی. ایلچی‌لر واسیلی‌نی کوروب سوزگه کروشدی. صفاگرای خان‌نڭ، اوشانداق بتون قزان یورتی‌نڭ‌اولوغ کناز ایرکنده طورورغه تله‌دکلرینی، موندن صوڭ هم آنڭ ایله طاتولقده بولوب، ئولگانچه‌گه چاقلی‌اوزلری هم بالالری آناردن آیورولورغه اویلایاچق توگل ایدیکینی واسیلی‌غه سویله‌دی. واسیلی، ایلچی‌لرنڭ سوزلرینی طڭلادی.

---

١) Воскр. л. т. 2. стр. 273. Никон. л. т. 5. стр. 47—48. Львов. л. т. 1. стр. 407. Ермол. л. стр. 205. Кн. степенная т. 2. стр. 605. Софійск. л. т. 2. стр. 265. Татищевъ т. 5. стр. 198. Русскій хронографъ т. 1. стр. 521.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 54. Львов. л. т. 1. стр. 407. Кн. степенная т. 2. стр. 609—610.

قزان یورتینی قزغانغان بولدی. آنده قان توگولر بولماسون دیگان بولوب، اوزینڭ خانغه‌هم قزانلیلرغه بولغان آچووینی‌بتورگان ایتوندی. صفا گرای‌خاننی اوزینه دوست هم اوغول ایته‌رگه بولدی، خاننڭ هم قزانلیلرنڭ طوغری بولوچیلق‌لری طوشماسنده ایلچی‌لرگه آندلی یارو یازارغه قوشدی. شوڭا خان، هم بکلر، اوشانداق قزان یورتی سوز بیروب، شونده یازولغانغه کیریلك قیلماسقه تیوشلی‌لگینی آڭلاتدی.

طابای بك، اوزینڭ ایبداشلری ایله، آندلی یازو یازوب، شونگچه بولورغه سوز بیردی. بو یازو قزانغه ایلتوالگاچ، خان اوزی، اوشانداق قزان‌نڭ اولوغلری ایله قزان یورتی شونده یازولغانچه بولورلر، دیوب‌طابای بك ایله توکیل بك تگی یازوغه بلگورمه‌لرینی باصدی. ابراهیم باخشی ایسه قول قویدی. ایلچی‌لر طرفندن یازولوب، واسیلی‌غه بیرولگان شول یازوده «بو یازو قزانغه ایلتولگاچ، صفا گرای خان‌اوزی، واسیلی‌نڭ‌ایلچی‌سی آلدنده، شونده یازولغانچه بولوچیلغینه سوز بیروب، شوڭا بلگورمه‌سینی باصارغه؛ قزان بکلرینڭ یازو بلگانلری قول قویبوب، یازو بلماگانلری بلگورمه‌لرینی باصار؛ قزان یورتی‌نڭ کشی‌لری ایسه، واسیلی‌نڭ ایلچی‌سی آلدنده شوڭا سوز بیرورلر؛ خان، قزانلیلر قولینه توشکان روسلرنی، اوشانداق آنلرنڭ طوبلرینی اولوغ کنازنڭ یبارگان ایلچی‌سینه بیروب، آنڭ‌ایله‌برابر ماسقاوغه قایتاروب یبارور» دیو یازولغان ایدی (۱). مونه شول یازو ایله واسیلی، ایوان پولیف اسملی کشی‌سینی قزانغه یباردی. آنڭ‌ایله‌برابر صفا گرای خان‌نڭ «باغوش» اسملی کشی‌سیده ماسقاودن قایتوب کیتدی. ۱۵۳۱ نچی یلنڭ غنوارنده، ایوان پولیف قزانغه یوری باشلادی. نیچه آطنه‌دن صوڭ قزانغه باروب یتدی. آڭا بیك ظور آش باشقارورغه طابشورولغان ایدی ایسه‌ده، اول آشنی باشقارو ایوانغه طوغری کیلمادی. ایلچی‌لر طرفندن ماسقاوده یازولغان آندلی یازوچه بولورغه صفا گرای‌خان اوزی سوز بیرمادیگی کبی، قزانلیلرده آنده‌غیچه بولورغه سوز بیرمادی. قزانلیلر قولینه توشکان‌طوبلرینی‌ده روسلرغه قایتاروب بیرولمادی.

---

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 274. Никон. л. т. 5. стр. 54. Львов. л. т. 1. стр. 407—408. Татищевъ т. 5 стр. 199—200.

ایوان پولیف اشنڭ شولای ایدیگینی بلگاچده، صورا نیحایف اسمای کشی‌نی ماسقاوغه یباردی. «خان آندلی یارلیق‌غه سوز بیرمی، طوبلرنی کیری قایتارمی» دیو واسیلی‌غه یارلیق یازدی. مارت‌نڭ ٦نچی کونده نیخایف ماسقاوغه‌قایتدی. ایوان‌پولیف طرفندن‌یازولغان یارلیق‌نی‌واسیلی‌غه‌طابشوردی. صورا نحایف ایله برگه مردان اسملی کشی ماسقاوغه کیلدی. بو کشینی صفاگرای خان واسیلی‌غه ایلچی ایتوب‌یبارگان، آنڭ آرقیلی یارلقده یازغان ایدی. صفاگرای‌خان‌اوزینڭ یارلیغنده، ماسقاوغه یبارگان‌ایلچی‌لرینی(طابای، توکیل، ابراهیم‌لرنی)، قزان یانده‌غی اوروشده روسلر طرفندن آلونغان طوبلر ایله‌طوتقون ایتولگان‌قزانلیلرنی، یبارولمی‌طوتولمقده بولغان‌چابقونلرنی بارسنده قزانغه قایتاروب یبارونی واسیلی‌دن صورادی. شونلر ایله برگه اوزینڭ‌ده‌اولوغ ایلچی‌سینی‌قزانغه یبارورگه‌قوشدی. طابای‌بک‌ایله‌ایبداشلری یبارولگانده، طوبلر هم یاراقلر کیری قایتارولغانده، خان ایله سوزله‌شور اوچون واسیلی‌اولوغ ایلچی‌سینی یبارگانده اوزی هم قزانلیلر آندلی یارلیق‌چه بولورغه سوز بیره‌چکلر، ایوان پولیفنی‌ده کیری قایتاراچق بولدی.

واسیلی یارلیقنی آلدی. نرسه یازولغانلغینی آڭلادی. بو اش آڭا یات طیولدی. فیئودر قارپوف ایله پوتاتین‌گه طابای، توکیل، ابراهیم‌لر ایله شول‌طوشماده سوزله‌شورگه، خان‌نڭ آلای قیلانووی نه اوچون ایکانچیلکنی صوراشورغه بویوردی. تگی‌لر سوز باشلاب «نه اوچون‌سز بزگه باغونوب، خاننڭ اوشانداق بتون قزان یورتی‌نڭ بزدیگانچه بولاچقلرینه سوز بیردڭز؟ خان هم بکلر، اوشانداق قزان یورتی سزنڭ ایتووڭز بوینچه سوز بیرمادیلر» دیو ایلچی‌لرنی شلته‌له‌دیلر. قزان ایلچی‌لری اوچون بو اشنی باشقاروب چغو آغیر ایدی ایسه‌ده، طابای‌بک آنی‌یاتوشتورورغه ماتاشدی. «اولوغ‌کناز قزان اوستینه عسکر یباره ایکان؛ دیو قزانده بر خبر طارالغان. شونلقدن تگی یازوچه بولورغه‌سوز بیرماگانلر. اوزگزده بله‌سز: قزانده یاخشی کشی‌لر بیك آز؛ آنده‌غی کشی‌لرنڭ بارسیده واقلر؛ یورتنی نغوتورلق بر کشی‌ده یوق؛ بارسیده اوز آرا طالاشوده قورقاقلق‌دن اوتکاری تورلیالکده، بزنڭ اویلاغانمزنی طوتماوده؛ اوزینڭ ییرینی (قزان خانلغی‌نی) اولوغ

کناز اوزی قیغورتورغه تیوشلی. الله، هم اولوغ کناز اوز بیرنده ایرکلی. قزان یورتی-اللهنقی، همده سین اولوغ پادشاهنقی بولغانغه کوره، سین آنكڭ ایله تلهسهڭ نیچوك اش قیلا آلاسن. بز - اللهنڭ قللاری، اوشانداق سین اولوغ پادشاهنڭ قللری بولوب، خان، قزان بکلری، قزان یورتی طرفندن طوغریلق ایله سیڭا باغونور اوچون یبارولگان ایدك. بز نرسهگه سوز بیرسهك، خان هم قزانلیلر شوڭا سوز بیرورگه تیوشلیلر ایدی. حاضرده اول اوزینڭ سوزنده طورمادی. بزنی نرسه اوچون باغونورغه یبارگان بولسه، شونی مستقل ایتدی؛ بزنی اونوتدی؛ بز اشلهگاننی أشلیسی کیلمادی.

خاننڭ یانینه قریملیلر، نوغایلر، اوشانداق قزان کشیلرینڭ ناچارلری یاقینلاشوب، قزان یورتی آناردن براقلاشدی. بوخان قزانغه یاراقلی توگل. پادشاهنڭ تلهوی بیلگولی بولماغانغه کورهگنه آنیخانلقدن توشورمی طورالر. «اولمو قزانده خان بولوب قالاچق؟ ئلله ایکنچی کشینی اولوغ کناز خان ایتوب قزانغه یباره چكمو؟»دیوب، اولوغ کنازنڭ تلهگانینی کوتهلر»دیدی(١).

طابای نڭ بوسوزلرندن قزانده یاخشی کشیلر یوقلغی، آندهغی کشیلر بارسیده واق بولوب، آرالرنده «یورت»نی نغوتورلق برگنه کشیده بولونماغانلغی، قزانلیلر آراسنده برلك، طوغانلق دیگان نرسهلرنڭ برسیده بولماینچه، آنلرنڭ اوز آرا اوروش-طالاشلر ایله کون ایتکانلکلری، خان ایلهیورت خلقی آراسنده محبت بولماینچه، برسیایکنچیسی ایلهیاراتوشماغانلری، قزان خانلغی صوڭغی چیککه یتوب، خانلقنڭ یازمشی روسلر قولینه کوچوب بارغانلغی بیك آچیق آڭلاشولادر.

چنلابده پوچاغنده قزان شولای ایدی. آنده برلك بولمادیغی کبی، طوغانلق، قارنداشلقده یوق ایدی. خلقنڭ کوزی طوزغان، باشیچوبالغان، کوڭلی قارالغان، هر بر ایزگو طویغولری یوغالغان ایدی.

قارپوف ایله پوتاتین طابای نڭ سویلهگانلرینی واسیلیغه سویلهدیلر. اول آنلارنی طاغیده قزان ایلچیلری یانینه یباردی. ایلچیلرگه: «صفاگرای خان بزنی طڭلاسه، همده بز أیتکانچه بولوب سوز بیرسه، نهاوچون بز آنی قزان خانی

---

١) Воскр. л. т. 2. стр. 275. Никон. л. т. 5. стр. 55. Львов. л. т. 1. стр. 408. Татищевъ т. 5. стр. 200—201.

ایتوب طوتماس ایدی؟ اوزگزده بلەسز: اول بیت طوغری توگل. موندن ئلوکده اول بزنڭ تلەومزدن باشقه ئلڵەنه چاقلی یاراقسز اشلر اشلەدی؛ قزان بکلربنی قردبردی؛ سزنڭ تلەوگز بوینچه، بزنڭ پادشاهمز، خاننی اوزی ایله طاتولاشتورمقچی، آنی اوزینڭ اوغلی دیو آتامقچی بولغان ایدی. یورت توزك هم یاخشی بولسون اوچون، قزان یورتینی صاقلاغان، قزان کشیلرینی قزغانغان پادشاهمزغه بولای اشلەو کیلوشلی بولمادی.

خان آنڭ سوزلرینه اوشانمادی، آنڭ ایله طاتو طوروغه سوز بیرمادی» دیورگه بویوردی. بونلر ایلچیلر یانینه کیلوب؛ واسیلی أیتکان سوزلرنی سویلەدیلر. ایلچیلر ایسه اول سوزلرگه «پادشاهمز اولوغ کناز ایله خاننڭ دوست بولورغه تلەمەگانلگینی، سوزنده طورماغانلغینی، اوزینڭ اشینی اوزی مسقل ایتوونی، بزنی، اوشانداق بزگه ایتکان نرسەلرنی اونوتقانلغینی اوزمزده بلەمز. اول کشیده نیندی یاخشیلق بولسون؟ اللهم اولوغ کناز اوز بیری ایله نیچوك أش ایتەرگه کیرەکلگینی اوزی بله. بز، سین پادشاهنڭ قللریمز... سین بزگه کمنی خان ایتوب یبارسەڭ، شول بزگه سیو کملیدر» دیدیلر. بونلر صفا گرای خاننڭ ایلچیلری ایدی ایسەلرده؛ قزانغه خان ایتوب شیخ علینی یبارونی واسیلیدن اوتوندیلر. «شیخ علی خان قزان یورتینه هیچ بر ناچارلق قیلمادی. قزاننڭ اوصاللری غنه آنی شولای ایتکانلر (خانلقدن قاولاغانلر) ایدی» دیدیلر «پادشاه! سین آنی بزگه حاضرنده قزانغه خان ایتوب یبار. قزانده نیچوك بولورغه تیوشلی لگینی سین آڭا کورسەت. پادشاهنڭ شیخ علینی بزنڭ ایله برگه واسیلیغرادغه چاقلی یباروونی اوتونەمز. بز، واسیلیغرادغه یتکاچ، قزانغه، اوشانداق چیرمشلر ایله آرچه بکلرینه یارلیق یبارورمز. اولوغ کنازنڭ آنلرنی نیچوك باغشلاب، نیچوك صاقلارغه تلەگانلگینی بلدیرورمز. محمدامین خان زماننده نیچوك بولغان بولسه، حاضرنده ده پادشاهنڭ قزان یورتینی شولای صاقلایاچق ایدیگینی آڭلاتورمز» دیدیلر(١). قارپوف ایله پوتاتین، ایلچیلرنڭ شول سوزلرینی واسیلیغه سویلەدی. واسیلی اوچون قزان ایلچیلرینڭ سویلەگانلری

---

١) Воскр. л. т. 2. стр. 275—276 Никон. л. т. 5. стр. 55—56. Львов л. т. 1. стр. 408—409. Татищевъ т. 5. стр. 201—202.

قوانورلق ایدی ایسه‌ده، اول آنگا اوشانوب بتمادی. تگیلر سوزی ایله گنه شیخ‌علی‌نی خان ایتوب یباره‌سی کیلمادی. قارپوف ایله پوتاتین‌نی یاکادن ایلچی‌لر یانینه یباروب «سز بزگه خان یبارو خصوصنده اوتونوب سویلی‌سز. سز خاندن ایلچی بولوب کیلگانده، شیخ‌علی‌نی قزان‌غه خان ایتوب یباروومز خصوصنده قزان بکلری هم‌یورتی طرفندن سزگه بویروق بولدیمو؟» دیوب صورارغه قوشدی. قارپوف ایله پوتاتین ایلچی‌لرنی کوردی. واسیلی‌نینگ صورارغه قوشقانینی ایلچی‌لردن صورادی. ایلچی‌لر ایسه: «بزگه بویروق بولمادی. بزنی نه‌اُش اوچون پادشاه یانینه یبارگان بولسه‌لر، بز شول حقده پادشاه‌غه باش اوردق، بزنی پادشاه باغشلاب اوزینه خدمت ایته‌رگه بویورسه ایدی. بزنگ قزان پادشاه‌سینه خدمت ایته‌سمز کیلمیدر. خان طرفندن ئولتور ولدك. پادشاه (اولوغ کناز) طرفندن ایسه تورگوزولدك. خان بزنی اولوغ أش أشله‌رگه یباردی اوزی ایسه بز أشله‌گانلرنگ بارچه‌سینی مسقل ایتوب، بزدن چیگوندی. بز، خان‌غه کیره‌ك بولماسه‌ق، اولده بزگه کیره‌ك بولمیدر (۱). قزانده بزنگ اوروغلرمز، طوغانلرمز، دوستلرمز بولدیغی کبی، نیژنی - نووغورودده طوتقون ایتولوب آصرالمقده بولغان، اوشانداق اولوغ کنازنگ کشی‌لری قولینه طوتقون ایتولگان قزانلیلارنگ هم قزانده آتالری، طوغانلری، اوروغلری، دوستلری بار. واسیلیغرادغه یتکاچده، شونارغه یازو یبارورمز؛ آنلر ایسه بزنگ یاقلی بولاچقلردر» دیدیلر.

بونلر «قزان خانلغی»نگ ایلچی‌لری ایدیُ ایسه‌لرده، آنگ فائده‌سینه طوزان چاقلی طروشمادیلر. کشی قولندن‌نیندی ناچارلقلر کیلوردی بولسه، شونلرنگ بارسنده قیلورغه‌غنه بولدیلر. قارپوف ایله پوتاتین ایلچی‌لرنگ شوشی سوزلرینی واسیلی‌غه سویله‌دی. اول، اوزینگ بایارلرینی چاقوروب، شول خصوصده کیگاش ایتدی. شوندن صوك پوستنیق غالاوین اسملی کشی‌سینی قزانغه یباردی. بو کشی صفا گرای خانغه ایلچی بولوب بارغان کبك ایدی ایسه‌ده، آستورتون قزان قوتقوچیلرینی قوتورتورغه بارغان ایدی. واسیلی آنگا قزانغه بارغاچ، حاجی-علی میرزا ایله بولات بك‌لرنی کوروگه، «سزنگ

۱) Воскр. л. т. 2. стр. -276. Никон. л. т. 5. стр. 56, Львов. л. т. 1. стр. 409. Татищевъ т. 5. стр. 202.

فکرکز نیچوك» دیوب؛ قزان‌غه یا‌کا خان قویو طوشماسنده صورارغه‌قوشدی. واسیلی اوچون اول خبر بیك کیره‌کلی بولغانغه کوره، غالاوین‌غه ۲۵ کون آچنده قزان‌دن ماسقاوغه قایتورغه بویوردی. بر آز زمانلر اوتکاندن صوك، واسیلی، بایارلری ایله کیکاشوب، شیخ علی خاننی نیژنی - نووغورودغه‌یبارونی تیوشلی طابدی. ۱۵۴۱ نچی یلنك ۱۰ نچی دیکابرنده، شیخ علی خان نیژنی- نووغورودغه یباروالدی. آنك ایله برابر قزان ایلچیلری‌ده بار ایدی. دیکابرنك ۲٤ نچی کوننده، واسیلی، آفاناسی قوریتسین اسملی کشی‌نی، ابراهیم باخشی طرفندن یازولغان یازو ایله، نیژنی نووغورودغه یباردی. آفاناسی آرقیلی یارلیق یازوب، شول یارلیقنی واسیلی شویسکی‌گه طابشورورغه بویوردی. بو کشی نیژنی - نووغورودنك قالغایی ایدی. واسیلی شویسکی‌تگی‌یارلیق‌نی «خورشیده (۱)» بیکه‌گه، اوشانداق قزان بکلری ایله بتون قزان یورتینه یبارورگه تیوشلی ایدی.

۱۵۳۲ نچی یلنك ۱۷ نچی ماینده پوستنیق غالاوین قزاندن قایتدی. اول چاغنده‌قزان‌یاخشوق‌بوتالمقده بولوب، آنده‌غی خلق‌نك‌قایسیلری خان‌یاقلی، قایسیلری ایسه خورشیده بیکه یاغنده ایدی.

بوبیکه ابراهیم خان‌نك قزی‌بولوب، محمد امین‌خان‌نك‌بر طوغمه‌سوکلوسی ایدی. اول بیکه قزان‌نك آتاقلی خاتونلرندن بولوب، آنك قزان خلقی‌آراسنده اعتباری بیك ظور ایدی. اول تاتارچه اوقورغه - یازارغه بله، ئلله نیندی یاشورتون أشلردن خبر بیروچی آتاقلی کوره‌زه ایدی (۲).

بو کشی اوزی خاتونغنه بولسه‌ده، آنك قزان خانلغینه ایتکان ضررلری ملك ایرنکندن آرتق بولدی. قزان خانلغی‌نك بتووینه کوچ قویغان کشیلر آراسنده بو خاتون ایك ظور اورون طوتدی.

بوتوزگونسز خاتون، کوچسز خاناقنك‌بتووی‌اوچون‌باتور خدمتچی‌بولدی. آنك بر چاغنده قزانغه کیلکان روس ایاچیلرینه «ایشوتکان بولوکز سزگه

---

۱) بو بیکه‌نك اسمی روزنامه‌لرده Горшевна, Ковгоршадъ, Горшедна, Горшадна, طرزلرنده یازولغان بولسه‌ده، آنك اصلی خورشیده بولورغه کیره‌ك. موندی اسم تاتار خاتون - قزلری آراسنده ئله بار.

۲) Цар. кн, стр. 440. Кн. степенная т. 2. стр. 639.

ایته‌م: اون آلطی یلدن صوڭ قزان تاتارلاری اولوغ کناز ایوانغه قارشی طورا آلاچق توگل. اول، قزان خانلغینی‌غنه توگل، باشقه ئولکه‌لرنیده ضبط ایته‌ر» دیگانلگی روایت ایتوله‌در (١).

پوستنیق غالاوین صفا گرای خاننڭ ایوان پولیف‌نی ایبداشلاری ایله برابر ئولتوروورگه تله‌گانلگینی، اوزینی ایسه اولوغ کنازنڭ دشمانی ایتوب کورسه‌تگانلگینی، شول چاغنده واسیلی‌نڭ یازغان یارلیغی خورشیده بیکه ایله قزان بکلارینه ایروشوب، آنده ایسه اولوغ کناز بیکه‌گه، اوشانداق بکلار ایله قزان یورتینه بولغان آچوینی بتورگانلگینی یازغانلغی سببلی، خورشیده بیکه، حاجی - علی، بولات بکلرنڭ ایوان پولیف‌نی ئولتورتمی قالدیرغاناق‌لرینی، اولوغ کنازنڭ بویروغنچه، صفا گرای خاننی قزاندن قاولاب یبارگانلکلرینی واسیلی‌غه سویله‌دی. چنلابده بوأش شولای بولغان ایدی. باشباشناق قزانلیلار صفا گرای خانغه قارشی قوزغالوب، آنی خانلق‌دن قاولاغانلر، یاننده‌غی کشیلرنی قرغانلر، قیناغانلر ایدی. آنڭ یاننده نه چاقلی قریم هم نوغای کشی‌سی بار ایسه، شونلرنڭ قایسیلری قرولدی، قایسیلری قزاندن قاولاندی. ئولتورولوچیلر آراسنده «راست» بك ایله علی شوگور اوغلی هم بار ایدی. راست بك‌نڭ نیچه‌لەب بالالریده ئولتورولدی. صفا گرای‌نڭ خاتونی آتاسی یانینه‌قایتاروب یبارولدی. بو خاتون، مامای میرزانڭ قزی بولوب، اول کشی نوغایلرنڭ اولوغ میرزالرندن ایدی. قزانلیلر صفا گرای خاننی قاولاغاچ، بیك ظوراش باشقارغان کبك بولدیلر. تیزلك ایله واسیلی‌غه ایلچی‌لر یباردیلر. بونلر «قلچورا» «فیروزات» اسملی کشی‌لر بولوب، خورشیده بیکه، حاجی - علی میرزا، بولات بك، قزان‌نڭ اوغلانلری، بکلری، سیدلری، میرزالری، اوشانداق بتون قزان یورتی اسمندن یارلیق ایله کیلگانلر ایدی (٢). ١٥٣٢ نچی یلنڭ ١٩ نچی مایننده، قزان ایلچیلری ماسقاوغه کیلوب یتدی (٣) قزان اولوغلری طرفندن یازولغان یارلیقنی واسیلی‌غه طابشوردی. بو یارلیقده «اولوغ کنازنڭ بویروغی

---

١) Цар. кн. стр. 440. Кн. степенная т. 2. стр. 639.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 276—277. Никон. л. т. 5. стр. 56—57. Львов. л. т. 1. стр. 410. Татищевъ т. 5. стр. 203—204.

٣) Никон. л. т. 5 .стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410.

بویتچه، صفا گرای خاننی قزاندن قاولاق. پادشاه بزنی باغشلارغه قزان یورتینی صاقلارغه، خان ایتوب قزانغه شیخ علی‌نی یباروركه بولا. بز، شیخ علی‌دن قورقامز. پادشاه قزانغه خان ایتوب شیخ أولیار سلطان‌نڭ اوغلی جان علی‌نی بیرسه ایدی» دیو یازولغان ایدی(۱). یارلیقنی اوقوغاچده، واسیلی اوزینڭ آستان آندریف اسملی کشی‌سینی قزانغه یباردی. قلچورا ایله فیروزات‌لرده آنڭ ایله برگه‌ایدی. بونلر ایله‌برگه یارلیق یازوب، آنی‌خورشیده بیکه ایله قزان اواوغلرینه بیروركه قوشدی. واسیلی‌نڭ بو یارلغنده، قزان یورتینی صاقلارغه، کشی‌لرینی باغشلارغه، قزانغه خان ایتوب جان علی‌نی یبارورگه، آنی اوزینه دوست هم اوغول اینه‌رگه تله‌گانلگی یازولغان‌ایدی(۲). شول چاغنده واسیلی شیخ علی خان‌غه خبر یباروب، نیژنی - نووغوروددن اوزی یانینه ماسقاوغه قایتورغه قوشدی. فیئودر وارونتسف اسملی کشی‌سینی قاسم شهرینه یباروب، جان علی خان‌غه ۲۲نچی ایبونده واسیلیغراد شهرینه باروب یتەرگه بویوردی. اول چاغنده جان علی خان قاسم شهرنده طورادر ایدی. فیئودر باریسف ایله تریتیاق راقوفنی نیژنی - نووغوروغه یباروب، آنده‌غی قالفای واسیلی شویسکی‌گه جان علی خاندن اولوغ کنازگه طوغری بولوچیلق‌غه سوز آلوب، آنی آنده ایتدیرورگه قوشدی. شوندن صوڭ جان علی‌نی، طابای بکلر، اوشانداق باشقه قزانلیلر ایله برابر قزانغه یباروب، شونلر ایله یاقوف موروزف، آفاناسی قوریتسین‌غه قزان‌غه بارورغه بویوردی. بو صوڭغی‌لر جان علی خاننی قزان تختینه اولطورتورغه، آناردن، اوشانداق خورشیده بیکه ایله قزان بکلرندن واسیلی‌غه طوغری بولوچیلق‌غه سوز آلوب، آنلرنی شول أشکه آنده ایتدیرورگه تیوشلیلر ایدی. بونلر قزانغه کیلدی، ایبوننڭ ۲۹نچی کوننده، جان علی خان قزان تختینه اولطورتولدی(۳). اول کون، شنبه‌کون ایدی. قزان اولوغلری واسیلی‌غه طوغری بولوچیلق‌غه آند

---

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 277. Никон. л. т. 5. стр. 57 Львов. л. т. 1. стр. 410. Кн. степенная т. 2. стр. 609—610. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522. Татищевъ т. 5. стр. 204.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 277. Никон. л. т. 5. стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410.

۳) Никон. л. т. 5. стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410—411.

ایتدیرولدی. ایبولنڭ ۱٤ نچی کوننده آستانا آندرییف قزان‌دن ماسقاوغه یبارولوب، اول، تگیلرنڭ جان علی خاننی قزان تختینه اولطورتقانلقلرندن واسیلی‌غه خبر بیردی.

XIV

جان علی خان.

آلتون اوردا خانلرندن کچوك محمدنڭ محمود، احمد، یعقوب، بختیار اسملرنده دورت اوغلی بار ایدی. کچوك محمدنڭ آتاسی تیمور، تیمورنڭ آتاسی تیمور ـ قوتلوغ بولووندہ شبهه بولماسده (۱)، تیمور ـ قوتلوغنڭ آتاسی کم بولووی وبناءً علیه کچوك محمدنڭ جوجی خانغه طوتاشووی نیندی بابالر آرقیلی بولووی طوشماسنده اوروغلق‌لر بیك بوتالچق‌در. شوڭا کوره، بز، اول خصوصده سوزنی کیسوب، آنڭ بالالرندن اوزمز اوچون اوروغلری کیره‌کلی بولغان یعقوب ایله بختیاردن سوزنی باشلیسمز کیله. ۱٥۰۲ نچی یلده، آستراخاندن یوسف سلطان ایله شیخ اولیار سلطان، اولوغ کنازگه خدمت ایتمکچی بولوب، ماسقاوغه کیلگانلر ایدی (۲). شونلرنڭ برنچیسی یعقوب سلطاننڭ اوغلی بولوب، ایکنچیسی بختیار سلطان اوغلی ایدی. قایسی بر روسچه اوروغلق‌لرده شیخ اولیارنی جانی‌بك اوغلی، جانی‌بکنی چوواق اوغلی، چوواق‌نی یعقوب اوغلی دیولسه‌ده (۳)، اول سوز خطاءً بولورغه تیوشلی. شیخ اولیارنڭ بختیار اوغلی بولووندہ هیچ شبهه یوق (٤). شیخ اولیار، روس کنازلرینه خدمت کورسه‌تدیگی سببلی، آنلر طرفندن قاسم شهرینه خان ایتولدی. آنڭ ایکی اوغلی بولوب، شونلرنڭ برسی شیخ علی، ایکنچی‌سی جان علی ایدی. بونلر هم هرایکی‌سی اوز عمرلرنچه روس کنازلرینه خدمتده بولوندی. قایسی بر روسچه اوروغلق‌لرده (٥) جان علی‌نڭ شیخ اولیار اوغلی

---

۱) Бархатная книга т. 1 стр. 24. Родословіе монгольск. и татарск. хановъ. مستفادالاخبار ج ۱. ص. ۱۱۲.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 242—243. Никон. л. т. 4. стр. 256. Софійск. л. т. 1. стр. 48. 2. стр. 244. Львов. л. т. 1. стр. 373.

۳) Бархатная книга т. 1. стр. 24.

٤) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 239.

٥) Бархатная книга т. 1. стр. 24.

ایکانلگی ذکر ایتولماسه‌ده، آننك شیخ اولیار اوغلی بولووننده شبهه یوق(١). جان علی ایله شیخ علی‌نك آنالری نوغای بکلرندن ابراهیمنك قزی «شاه ـ سلطان» بیکه‌بولغاناغی‌اویلانولادر. ابراهیم‌بك‌نك‌ایکی‌قزی‌بولوب،«بورناش» اسملی‌سی شیبان‌خاننك بالالرندن‌برسینك نکاحنده، ایکنچیسی(شاه ـ سلطان) شیخ اولیار نکاحنده ایدی(٢). بزنك بلوومزچه جان علی‌نك اسمی‌ایك ئلوك ١٥٠٦نچی یلده ذکر ایتوله باشلیدر. یوغاریده یازولغانچه، ١٥٠٦نچی یلنك آپریلنده، اولوغ کناز واسیلی قزان اوستینه کوچلی عسکر یبارگان‌ایدی. بونلرصوده هم‌قوریده اولاره‌ق‌قزان اوستینه‌یوردی. قوریدن باروچی آتلی عسکرنك اوك قولینه جان‌علی شاهزاده باشلق ایتولوب بیلگوله‌نگان‌ایدی. آننك اوك قولده‌غی ایبداشی کناز واسیلی سیمونوویچ منیخ بولوب، بونلر ایکاوله‌ب آتلی عسکرنك اوك قولینه باشلق ایته‌لر ایدی ایبون‌نك ٢٢نچی کوننده، روسلرنك آتلی عسکری قزان یانینه‌کیلوب، کیمه‌لرده یبارولگان روس عسکری ایله قوشولدی. بونلر ٢٢نچی مایدوق کیلگانلرایدی. جان علی‌لرنك کیلووندن ٣ کون صوك، ٢٥نچی ایبونده، دمیتری ایوانوویچ‌قول آستونده‌غی روس عسکری قزان‌غه هجوم‌ایته باشلادی. دمیترینك بوهجومی کوڭللی بولوب چقمادی روسلر بیك نق جیڭولوب، قاچارغه مجبور بولدی. جان علی هم‌اوز قولنده‌غی آتلی عسکر ایله قوریدن قاچوب کیتدی.

آننك یاننده فیئودر کیسیلییف اسملی برکشی بار ایدی. بونلرنـك آرتندن محمد امین خان اوزینك آتلی عسکرینی قاولارغه یبـاردی. روس چیگینه ٤٠ چاقروم‌قالغاچ، قزان‌یاوی جان‌علی قول‌آستونده ماسقاوغه‌قایتمقده بولغان روس عسکرینك آرتندن باصوب یتدی. ایکی آراده قزو اوروش باشلاندی بواوروش تاتارلر اوچون کوڭللی بولوب چقمادی. اوستونلك جان علی قول آستونده بولغان‌روس عسکری یاغنده‌قالدی. روسلر تاتارلرنك قایسیلرینی قردیلر، قایسیلرینی ایسه طوتقون‌ایتدیلر. شوندن‌صوك جان‌علی روسیه‌غه قایتوب کیتدی. شول‌واقعه دن‌صوك، جان‌علی اسمی یوغالوب طورا. اول، ١٥٢١نچی یلده، طاغیده ذکر ایته وله باشلی. روسچه روز نامـه‌لردن

١) Изслѣд. о касим. цар. и царев т. 1. стр. 255.
٢) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 246.

قابسیلرینڭ ١٥٢١ نچی یلغی واقعه‌لرنی یازغانده «میشچیرا (قاسم)ده شاهزاده جان علی، آنڭ ایله برگه سید، اوشانداق بكلر هم میرزالر بار ایدی» دیگان سوزلوندن، جان علینڭ ١٥٢١نچی یلده قاسم‌شهرنده بولغانلغی آچیق بلونه‌در. ١٥١٩نچی یلده، جان علی‌نڭ طوغانی شیخ‌علی اولوغ كناز واسیلی طرفندن قزان خانی ایتولگان ایدی. جان علی‌نڭ قاسم‌ده خان بولووی هم شوشی ١٥١٩نچی یلدن باشلاب بولغانلغی آڭلاشولادر(١). جان علی خان تگی‌چاقده قاسم‌ده اوزیگنه بولماینچه، آنڭ ایله برگه‌پیتر راستوسكی میخائیل وارونتسوف، آندری ویلیكی، گریگوری قالیچوف، واسیلی چولاق، دمیتری وارونتسوف، ایوان واسیلیویچ اسملی كشیلر بار ایدی. بونلر بارسیده‌اش باشنده‌غی كشیلر بولوب، قاسم خانلغنده بولغان اشلرنی باشقاروچی جان‌علی خان اوزیگنه توگل ایدی. ١٥٢٨نچی یلده، جان علی، طوغانی شیخ علی ایله برگه‌لب، ویازما شهرنده بولدی. بونلر لیتوالیلرغه قارشی یورگانلر ایدی.

آنلر ایله برگه، واسیلی‌غه خدمت ایتمكده بولغان، «بولانچی» اوغلان بولوب، مونڭ یاننده بایتاق‌غنه تاتارلرده بار ایدی.

١٥٣٢ نچی یلده، واسیلی جان علی‌نی قزان خانی ایتوب یباردی. اول یلنی قزان بیك بوتالوب، صفاگرای خان قزاندن قاولانغان، قزان خانلغی خانسز قالغان ایدی(٢). واسیلی اوچون شیخ علی اپله جان علی آراسنده هیچ برآیورمه بولماغانلغی سببلی، اول، قزانلیلرنڭ «بز شیخ علی‌دن قورقامز، سین بزگه جان علی‌نی یبارساڭ ایدی» دیو صوراغانلرینی ییرینه یتكوردی. قزانغه خان ایتوب شیخ علی‌نی یبارماینچه؛ جان علی‌نی یباردی. شیخ علی واسیلی‌نڭ بویوروقلرینی‌ییرینه یتكوروچی بركشی بولدیغی كبی، جان‌علی‌ده شوندی كشی ایدی. بونلر واسیلی‌نڭ هرتله‌گانینی بولدیره‌لر، آڭا چن كوڭلدن بوی‌صونالر ایدی. جان‌علی‌خان، قزان خانی‌ایتواوب بیلگوله‌نگان چاغنده قاسم شهرینڭ خانی‌ایدی. اول، باشقه قاسم‌خانلری كبگوك، ایركسز برخان بولوب، اوزلگندن اش أشلی آلمیدر، روس كنازینڭ بویوروغی بوینچه یوریدر ایدی. واسیلی‌نڭ بویروغینی‌طوتمق آڭا فرض درجه‌سنده

---

١) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 255.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522. Кн. степенная т. 2. стр. 609—610.

تیوشلی ایدی . شونلقدن، واسیلی‌نڭ فیئودر وارونـتسوف آرقیلی «۲۲نچی ایپونده واسیلیغرادغه باروب یتسون!» دیگان بویروغینی آلغاچده، قاسمدن نیژنی – نووغورودغه یوری باشلادی. نیچه کونلردن صوڭ جان علی قزانغه باروب یتدی. ایپون‌نڭ ۲۹نچی کوننده قزان تختینه اولطورتولدی. آنی خانلق‌غه اولطورتوچیلر یاقوف موروزوف ایله آفاناسـی قوریتسین اسملی روسلر بولـدی. بونلرنی واسیلی جان علی‌نی خانلق‌غه اولطورتـور اوچون یبارگان ایدی (۱).

قزان خانلغی طشدن قاراغانـده ایرکلی خانلق بولوب کورونسه‌ده، چنلابنده اول‌آلای‌توگل‌ایدی. آنڭ‌طشقی هم اچکی‌اشلرنده روس کنازلرینڭ شاقطی ظور قاتناشلری‌بار ایدی. قزان‌اولوغلرینڭ «بزگه‌خان‌بیرسه‌ڭ ایدی» دیوب واسیلی‌غه باغونولـری ، اوزلـکلرندن خـان آلورغه باتورچیلق ایته آلماولاری، واسیلی‌نڭ جان‌علی‌نی قزان‌خانی ایتوب بیلـگوله‌وی، آنی‌خانلق‌غه اولطورتور اوچون اوزینڭ کـشیلرینی قزانغه یباروی، تـگی کشیلرنڭ قزان اولوغلری ایله بتون قزان یورتینی واسیلی‌غه طوغری بولوچیلق‌غه آند ایتدیرولری (۲) اول چاقده روس‌کنازینڭ قزان اشلرینه نه چاقلی ظور قاتناشی بولغان ایکانلـکنی بیك آچیق آڭلاتادر . جان علی‌نڭ قزان خانی بولوونده اوزی اوچون قووانورلق نرسه بولمادیغی کبی، خانلق اوچونده قووانورلق اش یوق ایدی. شولای بولسـه‌ده اول آنی بلمـادی . خانلق‌غه اولطورغاندن صوڭ، ماسقاوغه ایلچی یبارورگه بولدی .

«بیبی» اسملی بکینی ماسقاوغه یباروب، اولوغ کنازنڭ تله‌وی‌بوینچه خانلق‌غه اولطورغانلغینی واسیلی‌غه بلدیردی.

شول یلنڭ آوغوست آینده، واسیلی‌نڭ ایوان پولیف اسملی ایلچی‌سی قزاندن ماسقاوغه قایتـدی . آنڭ ایله برگه جان علی‌نڭ « بورناق » اسملی ایلچی‌سی بولوب، خان آنی یارلیق ایله واسیلی‌غه یبارگان ایدی. «بیبی» بك بر آز زمانلر ماسقاوده‌طوردقدن‌صوڭره، واسیلی آنی‌قزانغه قایتاروب‌یباردی.

---

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 277. Никон. л. т. 5. стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410—411. Кн. степенная т. 2. стр. 610. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522. Татищевъ л. т. 5. стр. 205.

۲) Никон. л. т. 2. стр. 57. Львов. л. т. 1. стр. 410—411.

نكْ ماسقاودن كيتووى آوغوست آينده بولدى. واسيلى آنكْ آرقبلى جان‌على خانغه، خورشيده بيكه‌گه ، اوشانداق بارچه قزان بكلرينه يارليق يباروب، آنى تـگى‌لرگه طابشوروورغه قوشدى. ١٥٣٢نچى يلنكْ ٢نچى سنتابرنده واسيلى، «بورناق» بكنى قزانغه قايتاروب، آنكْ ايله برگه‌واسيلى‌يوشكين اسملى كشيسينى قزانغه يباردى. بوكشى جان‌على خانغه واسيلى‌دن يارليق آلوب كيلگان ايدى. بوچاقنده «تورك» اوروغلرى ايله تورك خانلق‌لرى اوز آراطالاشوده بولوب، آنلر آراسنده برلك بتكان‌ايدى. بونلونكْ هر برسندن آرتلى‌-آلوناى واسيلى‌غه ايلچى‌لر كيلوب طورالار ايدى. سعادت گراى‌خان‌ايله اسلام‌گراى شاهزاده، اوز آرا طاتولاشا آلماينچه، برنچى‌سى ايكنچى‌سينى قريم‌دن قاولاب يبارگان‌ايدى. ١٥٣٢نچى‌يلده، اسلام‌گراى خدا-دار خدايار اوغلينى‌واسيلى‌غه يباردى. سعادت‌گراى‌خان، اوشانداق قريم‌نكْ اولوغلرى آنى‌قريم‌دن‌قاولاب يبارگانلكلرينى واسيلى‌غه، سويله‌رگه ، اولوغ كناز آنى اوزينه اوغول ايتسه، اولوغ كنازنى بو اوزينه آتا ايته‌چك ايكانچبلگينى بلديرورگه بويوردى. خدا دارنى يبارگان چاقنده اسلام‌گراى دون بوينده كوچوب يورمكده‌ايدى. اسلام‌گراى‌نكْ طوراچق طوراغى بولماغانغه‌كوره، اول، واسيلى‌دن اوزينه طورور اوچون يير بيرونى اوتوندى. شولاى ايتكانده آنلردن آخر عمرينه چاقلى آيورولاچق توگل ايديگينه سوز بيردى. واسيلى، ميخائيل قوبينسكى اسملى ايلچى‌سينى اسلام‌گراى يانينه يباروب ، آنى اوزينه دوست هم اوغول ايتديگينى آڭلاتدى. واسيلى نكْ بواشى‌اسلام‌گراى اوچون‌قووانچلى بولدى. اسلام‌گراى اولوغ كنازگه طوغرى بولوچيلغينه آنداينوب، آناردن هم‌اوغلى ايوان واسيلويچ‌دن آيورولاچق‌توگل‌ايديگينه، اوشانداق واسيلى‌غه هم اوغلى ايوان‌غه هيچ بر ناچارلقلر قيلماسقه سوز بيردى (١). شولوق يلنكْ‌آپريلنده قريم خانى سعادت گراى خاندن، ٢١نچى ايبولنده آستراخان خانى قاسمدن، ٤نچى سينتابرنده‌نوغاى‌توره‌سى‌قوشوم ميرزادن‌واسيلى‌غه‌ايلچى‌لر كيلدى. هند پادشاه‌سى «بابور» خاندن هم‌شول يلنكْ سينتابرنده خواجه‌-حسين‌اسملى‌ايلچى

---

١) Татищевъ т. 5. стр. 206. Никон. л. т. 5. стр. 60 61. Львов. л. т. 1. стр 412. Кн. степенная т. 2. стр. 610. Воскр. л. т. 2. стр 278—279. Арцыбашевъ т. 4. стр. 116—117.

کیلوب، خان‌نڭ یارلیغینی واسیلی‌غه‌طاپشوردی. بابورخان‌اوزینڭ یارلیغنده، واسیلی‌ایله دوست‌بولوب طورورغه تله‌گانلگینی بلدیروب، هرایکی‌یورت‌نڭ کشی‌لری برسندن ایکنچی‌سینه صاغ اولارق یورسه‌لر ایدی، دیو اوتونگان ایدی(۱). واسیلی، خواجه ــ حسین آرقیلی، بابورخانغه یارلیق یازدی. ایکی یورت آراسنده ایلچی‌لر یورونی اوزیده تله‌گانلکنی آڭلاتدی. بابورنڭ هند پادشاه‌سی ایکانچیلگینی آچیق بلما گانلگی اوچون، آنی اوزینه دوست هم‌طوغان ایتوخصوصنده برنرسه‌ده‌یازمادی. نویابرنڭ ۱۸نچی کوننده، یاقوف موروزوف ایله آفاناسی‌قوریتسین قزاندن ماسقاوغه قایتدی. بونلر جان‌علی‌نی خانلققه اولطورتور اوچون قزان‌غه‌بارغانلر ایدی. بو کشیلرنڭ قزانده‌أشله‌گان أشلری بیك ظور بولدی. آنلر آلدنده جان علی خـان واسیلی‌غه طوغری بولوچیلغینه آند ایتدی. شول خصوصده یازولغان آندلی یارلیق‌چه بولورغه، واسیلی‌دن آیورولماسقه، هراشده آنڭ فائده‌سینی کوزه‌تورگه بولدی. شول حقده یازولغان یازوغه اوزینڭ بلگورمه‌سینی باصوب، واسیلی‌نڭ ضررینه هیچ‌براش قیلماسقه سوزبیردی. خورشیده بیکه، قزان بکلری، یورت کشی‌لری بارسیده اولوغ کنازگه طوغری بولوغه سوز بیروب، آخرعمرلرینه‌چه اوزلری هم بالالری آناردن آیورولماسقه، اولوغ کنازنڭ قاراوندن باشقه هیچ بر خان وشاهزاده‌نی قزانغه پادشاه ایتوب آلماسقه بولدی. قزان بکلری‌نڭ یازو بلگانلری آندلی یازوغه قول قویوب، یـازو بلما گانلری بلگورمه‌لرینی باصدی. قزانلیلردن شوندی ظور أشلرنی أشلاتوچیلر ئیلگی پوپلاوین ایله قوریتسین بولدی. قزانلیلرنڭ آندلی یارلیغی ایله آندلی یازولری قزاندن ماسقاوغه قایتارولوب، آنی واسیلی‌غه طابشورولدی(۲).

۲۳نچی دیکابرده، واسیلی، قونستانتین‌تیموفییف اسملی ایلچی‌سینی‌قزانغه یباردی. بو کشی جان‌علی خانغه یارلیق آلوب بارغان‌ایدی. آنڭ بویارلیغنده نرسه یازولغانلغی بیلگولی بولماسه‌ده، سوزلرنڭ کیتوشندن قزانده بولغان

---

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 280. Никон. л. т. 5. стр. 65. Львов. л. т. 1. стр. 414. Татищевъ т. 5. стр. 208—209.

۲) Воскр. л. т. 2. стр. 281. Никон. л. т. 5. стр. 67. Львов. л. т. 1. стр. 414 415. Татищевъ т. 5. стр. 210—211.

طوبلرنی واسیلی اوزینه بیرورگه کیره‌ك ایدیگینی جان علی خان‌غه یازغان بولوچیلغی آڭلاشولادر. ۱۵۳۳نچی یلنك ۲۲نچی فیورالنده، جان‌علی خاندن «آغیش» اسملی بك، واسیلی‌غه ایلچی بولوب کیلدی. بو کشی‌خاندن اوشانداق بیکه ایله بارچه قزان بکلرندن واسیلی‌غه یارلیق آلوب کیلگان ایدی. آنار بــو یارلقلرنده واسیلی‌دن «اولوغ کناز بزنی باغشلاسه، قزاندن طوبلرمزنی آلورغه قوشماسه ایدی؛ پادشاه‌نك اوزیری بولغان قزان یورتی‌نك دوستلری کوب بولسه‌ده، آنك دشمانلریده باردر» دیو یازغانلر، قزانده‌غی طوبلرنی کیری آلماونی واسیلی‌دن اوتونگانلر ایدی. قزانلیلرنك بو اوتونچلرینی واسیلی بیرینه یتکوزوب، قزانده‌غی طوبلرنی آلماسقه بویوردی. آغیش بك ماسقاوده ایکی‌آطنه چاماسی طوردقدن صوڭره، ٦نچی مارتده قزانغه قایتوب کیتدی. آنك آرقیلی واسیلی جان علی خانغه، اوشانداق خورشیده بیکه ایله قـزان بکلرینه یارلیق یازدی.

بو چاقده قزان طنچلاغان، آنده‌غی ظالاشولر کیموگان ایدی. قزان‌نك طشقی طنچلغی جان علی خان اوچون قووانچلی نرسه ایدی. جان علی خان بویداق بولغانلغی اوچون، آنك اویله‌نه‌سی کیلدی. قزان‌نك اولوغلری ایله جیولوشوب، شول حقده کیڭاش ایتدی. تـگیلرنك کیڭاشی بوینچه، نوغای میرزاسی یوسف‌نك قزینی آلورغه بولدی. جان علی ایرکسز خان بولغانلغی اوچون، اویله‌نو أشینی اوزیگنه باشقارا آلمادی. اول حقده واسیلی‌دن‌ایرك صورارغه‌بولوب، ماسقاوغه‌ایلچیلر یباردی. بونلر آپای، قادیش، قوتلوغ-بولات، یه‌وته‌ك اسملی کشیلر بولوب، آنلرنك برنچیسی اوغلان، ایکنچیسی ایله اوچونچیسی بك، دورتنچیسی باخشی ایدی. ۱۵۳۳نچی یلنك ٦نچی ایيونده ایلچیلر ماسقاوغه کیلوب یتدی. بونلر، جان علی خان، بولات‌بك، طابای‌بك، اوغلانلر، بکلر، قاراچیلر، اوشانداق بتون قزان یورتی اسمندن جان علی خان‌نك نوغای میرزاسی یوسف قزینه اویله‌نووینه واسیلی‌نك ایرك قویووینی اوتونورگه یبارولگانلر ایدی(۱)

جان‌علی‌نك آلورغه تله‌دیگی بوقزسیون-بیکه اسمی ایله آتاقلی بولغان

---

۱) Воскр. л. т. 2. стр. 282. Никон. л. т. 5. стр. 69. Львов. л. т. 1. стр. 416. Татищевъ т. 5. стр. 213.

قز ایدی. اول قز چیکدن طش ماتور وشونڭ ایله برابر غایت عقللی ایدی (١). واسیلی قزانلیلرنڭ اوتونچلرینی بیرینه یتکوزی. جان علی گه یوسف میرزانڭ قزینی آلورغه ایرك قویدی. شوندن صوڭ واسیلی، ١٠ نچی آوغوستده، قزان ایلچیلرینی یورتلرینه قایتاروب بیاردی (٢). جان علی سیون بیکه گه اویله ندی. شولای ایتوب قزان یورتی ایله نوغای یورتی آراسنده قدالق باشلاندی. بو قدالق ایکی یورت آراسینی یاقینلاشتوروب، ایکی آراده ایلچیلر یوری باشلادی (٣). جان علی نڭ سیون-بیکه گه اویله نووی قزان خانلغی اوچون اول چاقلی فائده لی بولماسه ده، آنڭ اوزی اوچون آز بولسه ده، فائده لی بولدی. جان علی، بولد قسز خان بولغانلغی اوچون، آنی قزان بکلری یاراتمیلر، آناردن خانلق اوچون فائده لی اش چغار دیوب بلمیلر ایدی. بکلر آراسنده جان علی نی قزاندن قاولاب بیارو اوینده بولغانلر یده بار ایدی. آنلرنڭ بو اویی نوغای یورتینه ایشوتولدی. نوغای میرزالرندن شیداق نڭ بواشکه آچووی کیلدی. جان علی نی خانلقدن قاولاغانده روس کنازینی قوتورتوب قزان اوستینه یباره چك، اوزیده نوغای یاوی ایله قزان اوستینه باراچق ایدیگینی بلدیردی (٤).

شول یلنڭ ٣ نچی دیکابرنده، اولوغ کناز واسیلی ئولدی. بو کشی ١٥٠٥ نچی یلدن ١٥٣٣ نچی یلغه چاقلی ماسقاوده اولوغ کنازلك ایتوب، آنڭ کنازلگی ٢٨ یل بولدی. واسیلی، روس کنازلرینڭ ایڭ بولدقلیلرندن ایدی. روس یورتینی اولوغایتو، قزان یورتینی ایسه روسیه غه قاراتو یولنده واسیلی نڭ بیك ظور خدمتلری بولدی. آنڭ نینندی پادشاه بولغانلغینی آڭلاتور اوچون، آنڭ زماننده گیرمانیادن روسیه غه ایلچی بولوب کیلگان گیربیرشتیین نڭ واسیلی حقنده «اوز خلقینه بولغان نفوذی ایله دنیانڭ بتون پادشاهلرینه اوستونلر (٥)» دیووی یتدیکی کبی، قزان

١) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 80. Истор. о казан. цар. (сп Румянц. музея) стр. 343. Істор. о взят. казан. гл. 28. Опытъ казан. истор. стр. 114—115.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 282. Никон. л. т. 5. стр. 69. Львов. л. т. 1. стр. 416. Татищевъ т. 5. стр. 213.

٣) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 7. стр. 245.

٤) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 7. 246—247.

٥) Герберштейнъ стр. 20.

خانلغینی نیچوك قاقشاتووی خصوصنده هم «ماسقاو پادشاهسی واسیلی، آنلرنی شول چیك که یتکوزدی که : قزانلیلر آنکا باش ایبوب، پادشاهلرینی آننك تلهوی بوینچهغنه آلا باشلادیلر» دیگان سوزی یتهدر (١). واسیلی ئولگاچ، آننك اورنینه ظور اوغلی ایوان اولوغ کناز ایتوب بیلگولهندی. اول چاغنده ایوان دورت یاشندهگنه ایدی. بو چاغنده قریم یورتی ایله روس یورتی آراسنده دوستلق بولماغانلقدن اوتکاری، قریم خانی ایله طاتولاشمق روسلر اوچون کیرهکلی ایدی. ١٥٣٤نچی یلننك غنوارنده ، ایوان چیلیشوف اسملی کشی قریمغه باردی. بو کشی صاحب گرای خان ایله اسلام گرای قالغایغه واسیلی نك ئولگانلگندن، آننك اورنینه اوغلی ایوان نك اولوغ کناز بولغانلغندن خبر بیرورگه بارغان ایدی. شولوق زمانده ایوان واسیلیویچ، واسیلی بیر یچینسکی اسملی کشیسینی قزانغه یباردی. آتاسی نك ئولگانلگینی، اوزیننك ایسه ماسقاو کنازی بولغانلغینی جان علی خانغه بلدیرورگه بویوردی (٢). جان علی خان اوزلگندن اش چغارورلق کشی بولماغانلغی اوچون ، آننك خانلق زمانهسی قزان خانلغی نك ایك بویوق چاغی بولدی . اول اوزی بویوق بولدیغی کبی، آننك خانلغی ده بویوقلاشدی . جان علی نك خان بولووی روس کنازی آرقاسنده بولغانلغی اوچون ، اول، روس یورتی اوستینه برگنه قات بولسه ده یورمادی . روسلر قزان اوستینه یورونی یاراتدقلری کبی، قزانلیلرده روس یورتی اوستینه یورونی یاراتالر ، آنکا قنوقغانلر ایدی . جان علی نك بویوقلغی قزان کشیلرندن قایسی لرینه اوخشامادی. بورونغی جولا طاشلانغانلغی اوچون ، بر تورلی خلق نك آنکا کوکلی قالدی. واسیلی نك ئولووی شونلرغه یورهك بیردی . بونلر جیولوشوب ، روس یورتی اوستینه یورورگه بولدی . ١٥٣٣ - ١٥٣٤نچی یلننك قشنده ، بر تورکوم قزان کشیسی نیژنی-نووغورد اوستینه یوروب، اول تیگرهده باصقونلق ایتدی. کوب اورونلر یغما ایتولوب ، ئهلله نه چاقلی کشیلر

---

١) Герберштейнъ стр. 145.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 286. Никон. л. т. 5. стр. 78—80. Цар. кн. стр. 420.

طوتقون اینولدی. شونلر آراسنده بایار بالالاری ، ایرلر بولدیغی کبی، خاتون-قزلر هم بالالرده بار ایدی (۱).

بو چاقده روس یورتی بوتاورءق بولغانلغی اوچون، قزانلیلرنڭ بو باصقونلغی جوابسز قالدی . ۱۵۳٤نچی یلنڭ ۱۱نچی فیورالنده، واسیلی بیریچینسکی قزاندن ماسقاوغه قایتدی. بوکشی واسیلی ئولگانلکنی، اوغلی ایوان‌نڭ اولوغ کناز بولغانلقنی جان‌علی خانغه بلدیرور اوچون قزانغه بارغان ایدی. واسیلی ایله برگه چورا اسملی کشی ماسقاوغه کیلدی. بو کشی قزان‌نڭ ملا - زاده‌لرندن بولوب، آنی جان‌علی خان قزانغه ایلچی ایتوب یبارگان، آنڭ آرقیلی ایوانغه یارلیق‌ده یازغان ایدی. چورا ۱۰ کونلەب ماسقاوده طوردی. فیورال‌نڭ ۲۱نچی کوننده ماسقاودن قزانغه قایتوب کیتدی (۲). ماسقاودن قزانغه ایلچی‌لر یوروب طوردیغی کبی، قزاندنده ماسقاوغه ایلچی‌لر بارادر ایدی. شول یلنڭ آپریل آینده، جان علی خان «قودای»، «بوروناق»، «خواجه-احمد» اسملی کشیلرنی ایلچی ایتوب ماسقاوغه یباردی. بونلرنڭ برنچیسی اوغلان، ایکنچیسی بك ، اوچونچیسی باخشی ایدی. بو ایلچی‌لر، قزان یورتی‌نڭ ایوان ایله، آتاسی واسیلی زماننده بولغانغه اوخشاشلی ، باریشلق ایله یاشارگه تله‌دیگینی سویله‌شور اوچون کیلگانلر ایدی. قزان ایلچیلری شول‌خصوصده یارلیق یازوب، روسلر ایله طاتو بولوچیلق‌غه سوز بیردی . موندن صوڭ ایکی یورت دوست طورورغه بولدی. ۱٤نچی ایبولده، ایوان ایلچی‌لرنی قزانغه قایتاروب یباردی . بونلر ایله برگه ایوان‌نڭ فیئودر بیززوبتسف اسملی کشی‌سی قزانغه کیتدی. مونی ایوان جان‌علی خان‌غه ایلچی ایتوب یبارگان، آنگا جان‌علی خاننی، قزان‌نڭ بکلرینی، میرزالرینی، اوشانداق قزان یورتینی ایوانغه طوغری‌بولوچیلق‌غه آند ایتدرورگه بویورغان، شول خصوصده آنلردن آندلی یارلیق آلورغه قوشقان ایدی (۳).

فیئودرغه شوندی ظور اش یوکله‌تولگان، قزان‌خانلغینی یاڭادن روس

---

۱) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 523.
۲) Никон. л. т. 5. стр. 81.
۳) Никон. л. т. 5. стр. 83.

بو یوندیروغی آستینه کرتورگه بو یورولغان بولسه‌ده، آنکا اول اشلرنی باشقارورغه طوغری کیلمادی. اول، ایلچی‌لك اشینی باشقاروب قایتا آلماینچه، قزانده ئولدی. واسیلی زمانه‌سنده تاتار ایلچی‌لری هر یاقدن ماسقاوغه آغوب طوردقلری کبی، ایوان زمانه‌سنده هم شولای آغوب طوردی. بونلرنڭ خانلق‌لری قاقشاغان، کوچلری بتکان بولغانلغی اوچون، روسلر ایله طاتولقده طورونی تلیلر ایدی.

١٥٣٤نچی یلنڭ ٢٨نچی آوغوستنده، نوغای میرزالرینڭ اولوغلرندن بولغان «شیداق» میرزادن، اوشانداق نوغایلرنڭ ٧٠ میرزاسندن ٧٠ ایلچی ماسقاوغه کیلدی. بونلر ایله برگه ٧٠٠ صاتوچی بار ایدی (١). بو صوڭغی‌لر، اوزلری ایله برگه، ماسقاوده صاتار اوچون، ٥٠ مڭ آت آلوب کیلگانلر ایدی (٢). بو چاقلرده قزان یاغادن بوتالا باشلادی. بورونغی آزغونلق یاغادن باش کوتاردی. قزانلیلر جان علی خاننی بیك یاراتقان سمان بولوب آلغان بولسه‌لرده، اش آنلر اویلاغانچه باروب چقمادی. بوتالورغه اوگره‌نگان قزان خلقی جان علی ایله طنچ طورا آلمادی. ١٥٣٥نچی یلنڭ ٢٥نچی سینتابرنده، جان علی خانغه قارشی قزانده قوزغالو باشلاندی. آنڭ باشنده خورشیده بیکه، بولات بکلار طورالر ایدی. بو قوزغالو قورقنچلی بولوب چقدی. جان علی خان قوزغالوچیلر طرفندن شوشی کوننی ئولتورولدی (٣) قزانغه خان ایتوب یاغادن صفا گرای خاننی آلوندی. جان علی خاننڭ ئولتورولگان خبری ماسقاوده قایغو ایله قارشولاندی. آنڭ ئولتورولووی قزاننڭ ماسقاودن آیورولووی دیوب طانولدی. اوکتابرنڭ ١٧نچی کوننده، ایواننڭ آناسی یلینا دانیل دیغلین اسملی کشی‌سینی قزانغه یباروب، آنڭ آرتندن خورشیده بیکه ایله قزان اولوغلرینه یازو یباردی (٤). جان علی خان اوزی ئولتورولگان بولسه‌ده، آنڭ کشیلرندن بایتاغیسی صاغ قالغان ایدی. بونلر، اوکتابرنڭ ٢٥نچی کوننده، ماسقاوغه

---

١) Воскр. л. т. 2. стр. 287. Татищевъ т. 5. стр. 221. Никон. л. т. 5. стр. 80. Цар. кн. стр. 420.

٢) Цар. кн. стр. 420. بو آتلرنڭ صانی قایسی بر ورزنامه‌لرده ٨ مڭ، قایسیلرنده ٤٠ مڭ دیو کورسه‌تلور.

٣) Воскр. л. т. 2. стр. 291. Никон. л. т. 5. стр. 88—100. Цар. кн. стр. 424. Кн. степенная т. 2. стр. 638—639.

٤) Арцыбашевъ т. 4. стр. 136. Никон. л. т. 5. стр. 100.

کیلوب، اشنڭ نیچوك بولغانلغینی بلدیردیلر. بو کیلوچیلر ١٠٠ کشی بولوب، باشلقلاری «یوغاسدی» ایتاکوف اسملی کشی ایدی. آنلر، قزان بکلرندن شاهباز، شاهبولات، قارامیش، یاولوش اسملی کشیلرنڭ، یانلرنده قزاننڭ تورلی صنفندن ٦٠ کشی بولدیغی حالده، کیمه‌لر ایله اوزلرینڭ یانینه‌آتاوغه کیلگانلکلرینی، خورشیده بیکه ایله بولات‌بك باشلرنده اولاره‌ق قزان اولوغارینڭ جان‌علی خاننی ئولتورگانلکلرینی، قزان‌غه خان ایتوب صفا گرای‌نی آلغانلقلرینی، اوزلاری‌ایسه، اول‌اشکه اصلا رضا ئوگل‌ایکانلکلرینی «بواشکه قارشیلق قیلوچیلر ٥٠٠ کشی بولوب، بز، اولوغ کنازواسیلی ایوانوویچنڭ اوزمزگه بولغان یاخشیلقلرینی، آنارغه طوغری بولوچیلق‌غه بیرگان‌سوزمزنی، نرسه‌گه‌آند ایتکان‌ایکانلگمزنی‌بله‌مز. بز، پادشاه‌غه طوغری بولوب، آڭا خدمت ایته‌سمز کیله. پادشاه بزنی باغشلاب، شیخ‌علی خان‌غه بولغان‌آچووینی‌بتورسه، آنی‌اوزیانینه‌ماسقاوغ چاقورسه‌ایدی. شیخ‌علی‌ماسقاوغه کیلگاچده، بز قزانده‌غی‌اوزمزنڭ اویداشلرمزایله برگه جیولوب، قریم‌خانینی (صفا گرای‌نی) قزاندن‌یبارورایدك» دیوب سویله‌گانلکلرینی ایوان‌ایله‌یلینا‌غه سویله‌دیلر (١). قزانلیلرنڭ بوسوزی ایوان‌نی یومشارتدی. اول، ١٥٣٥ نچی یلده، شیخ‌علی‌خاننی باغشلاب، آنی‌طوتقونلقدن قوتقاردی. شیخ‌علی قزانلیلر ایله‌آستورتون اش یوروتکانلگی اوچون، ١٥٣٣ نچی‌یلنڭ غنوارنده، واسیلی آڭا آچولانمش، کاشیرا، سیرپوخوف شهرلرینی قولندن‌آلمش؛ اوزینی‌ایسه بیلااوزیر شهرینه سورگونگه یبارمش ایدی (٢). شیخ علی سورگوندن قایتارولسه‌ده قزانغه خان بولا آلمادی.

جان علی‌نڭ اوزندن‌صوڭ بر قزی قالدی. بو قزنڭ آناسی کم‌بولغانلغی آچیق‌بیلگولی توگل. اول‌قز شیخ‌علی قاراونده اوسدی. نوغای میرزالرندن اسماعیل‌میرزا اول‌قزنی اوزینڭ محمداسملی اوغلینه صوراسه‌ده (٣)، شیخ‌علی آنی اسماعیل اوغلینه بیرمادی. اسماعیل، اول قز حقنده، ایوانغه «مین سینڭ ایله قدالقده بولورغه تلیم، شیخ علی ایله یاقینلاشونی تله‌میم» دیو یازغان،

١) Цар. кн. стр. 425. Никон. л. т. 5. стр. 100—101. Арцыбашевъ т. 4. стр. 136.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 66—67. Львов. л. т. 1. стр. 414—415. Ермол. л. стр. 205.

٣) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8. стр. 331.

ایوان‌نی یومالاب تـگی‌قزنی کیلون‌ایتمکچی بولغان‌ایدی‌ایسه‌ده، آنڭ‌یومالاوی ایوان‌نی یومشارتمادی. اسماعیل‌نڭ سوزینه «سین بزگه جان‌علی‌خان‌نڭ‌قزی حقنده یازغان ایدڭ. بز اول حقده شیخ‌علی ایله سویله‌شدك. شیخ‌علی خان: مینم شوندن باشقه اوغلم هم قزم یوق. مین آنی اوزمدن یباره‌سم کیلمیدر، دیو ئه‌یته دیوب جواب بیردی (۱).

بو قز صوڭندن آستراخان خانلرنـدن آق‌کوبه‌ك خان‌نـڭ اوغلینـه نـکاحلاندیرولدی (۲). بو کشی حبیب‌الله اسملی‌بولوب، ۱۵۵۲نچی‌یلنڭ‌ماینده ماسقاوغه کیلمش، ایوان‌آڭا یوریف قالاسینی باغشلامش‌ایدی. حبیب‌الله‌نڭ جان‌علی قزینه اویله‌نووی ۱۵۵۲نچی یلنڭ جاینده بولدی (۳).

XV

صفا گرای خان.

(ایکنچی فات قزان خانی)

صفا گرای خان قزاندن قوولدقدن صوڭـره، قریمغه قایتمـش ایدی. ۱۵۳۳نچی یلده، قریمده خان‌صاحب‌گرای بولوب، صفا گرای ایله اسلام‌گرای آنڭ قول آستونده خدمت ایتـه‌لر ایدی. قریم ایـله روس یورتی آراسنده بورونغیدن بیرلی چن طاتولق بولمادیغی کبی، بو چاقده‌ده طاتولق‌یوق‌ایدی. صفا گرای خان قزان‌خانی بولغان چاغنده روسلرنی بیك نق بورچودیغی کبی، قریم‌غه قایتقاچده آنلرنی بورچودن طوقتامادی.

۱۵۳۳نچی یلنڭ جاینـده، بیك کوب یاو ایـله ، سیسکارتماسدن روس یورتی اوستینه باصقونلق ایتوب، میشچیـرا ایله قاسـم شهرینی یغما ایتدی. آنده‌غی اورونلر طالانوب، روسلرغه زور ضررلر کیلتوردی. صفا گرای‌نڭ بو یورووی قریملیلرنی قزوقتوردی. آنلر طاغیده روسیه اوستینه یورورگه بولدی (٤). ۱۵۳۳نچی یلنـڭ ۱٤نچی آوغوستنده، « نیبولسـه » قوبیاقوف

---

۱) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 335—336.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 177. Цар, кн. стр. 476. Кн. степенная т. 2. стр. 653.

۳) Никон. л. т. 5. стр. 177. Цар. кн. стр. 476.

٤) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522.

اسملی تاتار قریمدن قایتدی. آنی واسیلی پیتر مالدوفسکیغـه ایلچی ایتوب
یبارگان ایدی. بو کشی‌نڭ یورووی قریم آرقیلی بولدی. نیبولسه ماسقاوغه
قایتقان چاغنده، آڭاصفا گرای ایله اسلام گرای یاننددن اوته‌رگه‌طوغری کیلدی.
بونلر ، باشقه شاهزاده‌لر ایله برگه‌له‌شـوب، روسیه اوستینه باصقونلق ایته‌رگـه
حاضرله‌نه‌لر ایدی. اسلام گرای نیبولسه‌نی طوتوب، اولوغ کنـاز یانینه یباره‌ی
طوردی. آنڭ بولای ایتووی، نیبولسه‌قایتوب اولوغ کنازگه قریملیلرنڭ باصقونلق
ایته‌رگه طوردقلرندن خبر بیرماسون اوچون ایدی. صفا گرای ایله اسلام گرای،
کیره‌اك چاقلی کشی‌لر جیدقدن صوڭره، روسیه‌غه طابایوری باشلادیلر. نیبولسه
هم بونلر ایله برگه ایدی. آنلر دونیتس یلغه‌سینه یتـکاچ ، نیبولسه‌نی یباردیلر.
اوزلری ایسه، ره‌زان یبرنده باصقونلق ایته باشلادی. بونلر ابـله برگه ٤٠ مڭ
قریم یاوی بار ایدی (١). نیبولسه واسیلی یانینه‌قایتدی. صفا گرای ایله اسلام
گرای‌نڭ ره‌زان اوستینه باصقونلق اوچون کیلمکده بولدقلرندن خبر بیردی.
واسیلی، شول‌خبرنی ایشوتـکاچده، تیزلك ایله آنلرغـه قارشی یورورگه بولدی.
شول اوی ایله عسکر حاضرلی‌باشلادی. اوزینڭ‌طوغانلری یوری ایله‌آندری‌گه
خبر یباروب، آنلرنیده اوروشقه بارورغه چاقوردی. کنـاز دمیتری بیلسکی،
واسیلی‌شویسکی، میخائیل‌غورباتی، میخائیل وارونتسوفلر قول آستونده عسکر
یباروب، آنلرغه «اوقا» یلغه‌سی بوینده‌غی قالومنا شهرینـه بارورغه بویوردی.
اول‌چاغنده ایوان هم سیمون بیلسکی‌لر اوز قول آستونده‌غی عسکـرلری ایله
قالومناده طورمقده‌لر ایدی. آوغوست‌نڭ ١٥نچی کوننده، اولوغ کناز واسیلی
بیـك نق تله‌ـكده بولونـدی . شونـدن صوڭ قریملیـلرغه قارشـی یوری
باشـلادی. طوغانی یوری ایوانـوویچ هم واسیلی ایـله برگه ایـدی. واسیلی،
«قالومینسکی (٢)»گه‌یتـکاچ، طوغانی آندری ایوانوویچ‌نی کوتوب طوردی. بو
چاغنده صفا گرای خان ره‌زان تیکره‌سنده باصقونلق ایتوب قالانی یاندیرغان
ایدی.(٣) شول‌چاغنده صفا گرای ایله اسلام گرای‌نڭ ره‌زان‌اوستینه باصقونلق

---

١) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522.

٢) Коломенское ماسقاو اویازدنده‌گی بر آوولدر.

٣) Воскр. л. т. 2. стр. 283—284. Никон. л. т. 5. стр. 70—71. Львов. л. т. 1. стр. 417—418. Татищевъ т. 5. стр. 214. Арцыбашевъ т. 4. стр. 119—120.

ایتوب، قالاتی یاندیردقلرنـدن واسیلیغه خبر کیلدی. واسیلـی بو خبرنی آلغاچده، عسکر باشلقلرینه خبر یباروب، اوقایلغه‌سینک آرغی یاغینه شوجیلر یباروگه قوشدی. بونلر صفا گرای‌خان یاوی‌نک حالینی‌بلوب قایتور اوچون ایدی. اوچ اورونغه اوچ شوجی یبارولدی. بونلرنـک برسی ایوان آقچینا، ایکنچیسی دمیتری پالیتسکی، اوچنچیسی دمیتری یوریـف بولوب، آنلرنک یانلرنده نیچه‌لاب کشیلرده بار ایدی. ایوان آقچینا بر تورکوم تاتارلرغـه اوچراب، آنلرنک قایسیلرینی‌قردی، قایسیلرینی‌ایسه طوتقون‌ایتدی. دمیتری پالیتسکی ایله یوریف هم قریملیلر ایله اوچراشـوب، تاتارلرنک قایسیلرینی قردیلر، قایسیلرینی طوتقون ایتدیلر.

شوشی طوتقونلر اولوغ کناز واسیلیغه بیرولور اوچون Коломенское غه اوزاتولدی. قریملیلرنک قرولولری، اوشانـداق روسلر طرفندن طوتقـون ایتولولری صفا گرای خان ایله اسلام گرای‌گـه آغر طیولدی. بونلر اوچون کیری قریمغه قایتوب کیتودن‌باشقه چاره قالمادی (١). صفا گرای‌گه قایتوب کیتوخورلق‌ایدی‌ایسه‌ده، آنکا شوندن‌باشقه‌یول قالماغان‌ایدی. قریملیلرنک قایتوب کیتولری واسیلیغه بلدیرولدی. اولده ماسقاوغـه قایتورغه بولدی. آوغوستنک ١٠نچی کوننده، واسیلی ماسقاوغه قایتوب کیتدی. صفا گرای بو چاغنده قزان خانی بولمادیغی کبی، قریم‌خانی‌ده توگل‌ایدی. صفا گرای‌خانلقنی اوزاق یوغالتوب طورمادی. ١٥٣٥نچی‌یلده، اول‌یاکادن قزان‌خانی ایتولدی. یوغاریده یازولغانچه، صفا گرای خان اوزی قریم‌غه قاچقان چاغنده خاتونی نوغای یورتینه قایتوب کیتکان ایـدی. یاکادن خان بولغاچده خاتونینـی نوغای یورتندن‌چاقورتدی. ١٥٤٥نچی‌یلنک ٢٨نچی‌نویابرنده، دانیلقوسماغین اسملی کشی‌قزاندن‌ماسقاوغه‌قایتدی. بو کشی، خاندن، اوشانداق‌قزان‌بکلرندن ایوان‌غه هم‌آناسی‌یلیناغه یارلیق آلوب قایتقان‌ایدی. دانیلوصفا گرای‌خان‌نک خاتونی نوغای‌یورتندن قزانغه قایتقانلقنی ایوان ایله یلیناغه سویلدی. بیکه‌نی چاقورور اوچون، طابای بك بارغان ایدی. بیکه قایتسه‌ده، طابای بك بیکه

---

١) Воскр. л. т. 2. стр. 284. Никон. л. т. 5. стр. 72. Львов. л. т. 1. стр. 418. Кн. степенная т. 2. стр. 610. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 522. Татищевъ т. 5. стр. 215.

ایله برگه قایتمادی. بوبیکه صفا گرای‌خان ایله برگه قزاندن‌قوولدیغی سببلی، آننڭ یاڭادن قزانغه کیلووی صفا گرای‌نڭ ایکنچی قات‌خان‌بولووندن‌صوڭ بولورغه‌تیوشلی. قزانلیلر روسیه‌دن آیورولماسقه، روس کنازلرینڭ قاراشندن باشقه قزانغه خان‌آلماسقه دیو واسیلی‌غه سوز بیرگانلر ایدی. واسیلی طرفندن بیلگوله‌نگان جان‌علی خاننی ئولتورولوری، آننڭ یاراتماغان کشی‌سی صفا گرای‌نی یاڭادن خان‌ایتوب‌آلولری روسلرنڭ کیفینی بیاردی. قزانلیلردن آچو آلو کیره‌کلگی‌اوبلانا‌باشلادی. ۱۵۳۵نچی‌یلنڭ دیکابرنده، قزان‌یورتینی‌محاربه ایته‌ر اوچون سیمون‌غوندورف، واسیلی‌زامیتسکی اسملی باشلقلرقول‌آستونده عسکر یباررولدی. شولچاقلــرده قزان تاتارلریده روسیــه اوستینه یورمکده‌لر ایدی. شیخ‌علی‌ایله ایوان‌شویسکی ولادیمیر شهرنده بولوب، بونلرقزانلیلرنڭ باصقونلق‌لرینی طوقتاتور اوچون شونده طورالر ایدی . سیمون غوندورف ایله واسیلی زامیتسکی قزان یورتی اوستینه یوردی. بونلر نیچه‌کونلردن صوڭ صورا یلغه‌سی یانینه کیلوب یتدی. شول چاغنده قزانلیلر هم‌نیژنی‌ـنووغورود اوستینه یورمکده‌لر ایدی . تاتارلرنڭ کیلووینی سیزگاچده، روس باشلقلری آنلرنڭ اوستینه هجوم اینه‌رگه باتورچیلق قیــلا آلماینچه، قورقوب کیری چیگوندی. دیکابرنڭ ۲٤نچی کوننده، قزانایلر نیژنی تیگره‌سینه هجوم ایتوب، آنده‌غی اورونلرده باصقونلق ایته باشــلادی. تاتارلرنڭ کیلووی روسلرغــه قورقو صالدی. نیژنی‌قالغاي تاتــارلرنی قاولامقچی بولوب، اوستلرینــه یوری باشلادی. اول چاغنده تاتارلر آرتده‌غی طوقتاشلرینه قایتوب کیتکانلر ایدی. سیمون غوندورف‌ایله واسیلی زامیتسکی‌لرنڭ قزان یورتی اوستینه یورماولری، اوشانداق روس‌بیرنده باصقونلق ایتکده بولغان تاتارلارایله اوروشمی کیری قایتوب کیتــولری اولوغ‌کنازنڭ آچووینــی کیلتوردی. آنلرنی ماسقاوغه چاقورتوب، هر ایکی‌سینی تورمه‌گه‌یابتوردی. ۱۵۳٦نچی‌یلنڭ ٦نچی غنوارنده، قزان تاتارلاری نیژنی ـ نووغورود، بالاخنا اوستلرینــه باصقونلق ایتــدی. آنده‌غی اورونلر یاندیرولوب، روسلرنڭ بایتاغیســی طوتقون ایتولدی (۱). قزانلیلرنڭ هجوم ایتووی بیلــگولی بولغاچده ، اولوغ کناز ایــوان فیئودر

---

1) Никон. л. т. 5. стр. 88—89, 105—106. Цар. кн. стр. 427.

مستيسلاوسكى قول آستونـده موروم‌دن بايتاق عسكر يبـاردى. باشقه اورونلردنده تـاتارلر اوستينه كيلوچـى روس عسكرى بار ايدى. كوچلى روس‌عسكرينڭ تاتارلر اوستينه‌كيلگانلگى‌تاتارلرغه بلونگاچده، آنلر كيرى قايتوب كيتدى. شولاى ايتوب روسلرتاتارلرغه ضرر كيلتوره‌آلمادى. شولوق يلنڭ‌غنوارنده، قزان تاتارلرى ايله چيرمشلر «قورياقو»غه هجوم ايتدى. بو هجوم تاتارلر اوچون‌فائده‌لى‌بولوب‌چقمادى. روسلرنڭ‌سيمون‌صابوروف، ايوان قارپوف اسملى باشلقلرى تاتارلـر ايله اوروشقه باشلاب، آنلرنـڭ قايسيلرى قرولدى، قايسيلرى‌يسه‌طوتقون‌ايتولوب، ماسقاوغه يبارولدى. چيرمشلرنڭده قايسيلرى قرولوب، قايسيلرى طوتقون ايتولـدى (١). اولوغ كناز‌ايوان‌نڭ قوشووى بوينچه، قزانليلر ايـله چيرمشلر ئولوم ايله جزالانـدى. شول‌يلنڭ جاينده، قزان تاتـارلارى كاستراما يير ينه باصقونلـق ايتدى. اول اوروننى صاقلار اوچون پيتر زاسيكين اسملى كناز قويولغان ايدى. پيتر، تاتارلرنڭ كيلووينى كورگاچده، آنلرنڭ اوستينه‌هجوم ايتدى. ايكى آراده قزو اوروش باشلاندى. بو اوروش روسلراوچون بيك‌ضررلى بولوب‌چقدى. ئه‌لله‌نه‌چاقلى روسلر تاتارلر طرفندن قرولدى. پيتر اوزى، اوشانداق پوليف‌اسملى‌باشلق شول اوروشده ئولتورولدى (٢). قزانليلر بو يولى روسلـرنى جيڭسه‌لرده، بو جيڭو آنلرنى آلدامادى. روسلرنـڭ كوچلى عسكرى اوستلرينه يورمكده بولديغندن خبر آلغاچ، آنلر كيرى قايتوب كيتدى. صفا گراى‌خان روسلرنڭ چن دشمانى بولغانلغى اوچون، روس يورتى اوستينه باصقونلق ايتونى تيوشلى اش ديوب بلەدر ايدى . ١٥٣٧نچى يلنڭ باشنده، صفا گراى‌خان، كوب ياو ايله كاستراما، گاليچ ييرلرى اوستينه يورى باشلادى. آنـڭ ياننده بايتاق‌غنه قريم‌ليلر ايله نوغايلرده بار ايدى . خان‌نڭ روسيـه اوستينه يورووى ايوان ايله يليناغه ايشوتولدى. بو خبر روسلراوچون كوڭلسز بولدى. شونى‌ايشوتو ايله، تـگى‌لر صوغش حاضرلـگى كوره باشلادى . ولاديمير، ميشچيراغه عسكر باشلقلرينى يباروب، صفا گراى خان ايله اوروشورغه بويوردى . صفا

---

١) Никон. л. т. 5. стр. 107.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 291 - 292. Никон. л. т. 5. стр. 90, 114. Цар. кн. стр. 428. Татищевъ т. 5. стр. 228.

گرای‌خان، کاستراما ایله گالیچ‌ده روسلرنڭ بایتاق عسکرلری بار ایدیگینی سیزوب، ۱۵ نچی غنوارده ، سیسکارتماسدن، موروم یانینه کیلوب چقدی. شهرنڭ قالاسینی یاندیروب، اوزینه هجوم ایته باشلادی. موروم‌ده تورلی طوبلر هم صوغش یاراقلری ایله شاقطی عسکر بار ایدی. شونلردن آتولغان یه‌دره‌لر، صفا گرای خانغه شهرنی آلورغه قوماچاولق ایتدی. خان‌نڭ موروم‌غه هجومی ماسقاوغه ایشوتولدی. ایوان، ولادیمیر هم میشچیرا‌ده‌گی عسکر باشلقلرینه خبر یباروب، اوزینڭ عسکرلری ایله برابر، موروم یانینه بارورغه بویوردی. بویروقنی آلغاچده ، روس عسکری تیزلك ایله موروم‌غه سفر ایتدی. صفا گرای‌خان، ولادیمیر ایله میشچیرادن روس عسکری کیلمکده بولدیغندن خبر آلغاچده، موروم‌نی طاشلاب، قزانغه‌قایتوب کیتدی (۱). صفا گرای خان‌نڭ بو یوررووی روسلر اوچون بیك ضررلی بولدی. ئه‌لله‌نه‌چاقلی کشیلر طوتقون ایتولوب،کوب اورونلر یغما ایتولدی (۲).

قزانلیلر یش ـ یش روسیه اوستینه باصقونلق ایته‌لر، آنی طالیلر، یاندیره‌لر ایدی. بو اش روسلرنڭ کیفینی بیارسه‌ده، آنلرده قزانلیلردن ئوچ آلورلق کوچ یوق ایدی. قارا خلق‌دن فائده‌لی اشلر اشله‌تور اوچون، آنلرغه تیمور قوللی وشونڭ ایله برابر بولدقلی بر باشلق کیره‌کلگی بیلگولیدر. واسیلی‌نڭ ئولووی، ایوان‌نڭ ایسه یاش بولووی سببلی روسلر شوندی باشلقدن قوری قالغانلر ایدی. روسلرده‌قارا کوچ بیك‌نق وشونڭ‌ایله برابر دینی هم‌ملی‌طویغولر بیك کوچلی‌ایدی‌ایسه‌ده، شول‌کوچلردن کیره‌گنچه فائده‌له‌نه آلورلق باشلق آنلر آراسنده یوق ایدی. مونی قزانلیلر بیك‌آچیق بله‌لر، شونلقدن روس یورتی‌اوستینه باصقونلق ایتونی باڃه‌دن شالقان‌اوغورلاو شیکللی بیگل اش صانیلر ایدی. قزانلیلرنڭ باصقونلق ایتولری روسلرنی آبدراندی، شول حقده کیڭاش ایتو تیوشلی کورولدی.

۱۵۴۷ نچی یلده ایوان ایله یلینا آندری ایوانوویچ‌غه خبر یباروب، آنی ماسقاوغه‌چاقوردیلر. آندری ایله‌ایوان آراسنده ئه‌لله‌نیندی آڭلاشولماو بولغانلقدن

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 116.

۱) Никон. л. т. 5. стр. 116. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 524.

اوتکاری، آندری تگی‌لرنك چاقورولرینه «مین بارا آلمیم، رنجیمن» دیو جواب قایتاردی. بو اش بیك اوزاقغه صوزولوب، آندری‌نك ایوان‌طرفندن تورمه‌گه یابولووی ایله توگالدی (۱). بوچاقلارده صاحب‌گرای خان قریم‌ده خانلق ایتمکده ایدی. اول کشی روس یورتینی اوزی ایله دوست طوتارغه طروشدیغی کبی، قزان یورتی ایله‌ده دوست طوتارغه طروشدی.

۱۵۳۷ نچی یلنك ۲٤ نچی نویابرنده، قاراچ موشین قریمده ماسقاوغه قایتدی. بوکشی ایوان طرفندن قریمغه ایلچی بولوب بارغان ایدی. آنك ایله برگه صاحب‌گرای خاندن ایوانغه درویش - علی اسملی کشی ایلچی بولوب کیلدی. آنك آرقیلی خان ایوان‌غه یارلیق یازوب، اول یارلیقده، آتاسی میڭلی‌گرای خان ایوان‌نك آتاسی اولوغ کناز واسیلی ایله نیچوك بولغان بولسه، مونك ایله‌ده شولای بولووینی، اوشانداق صفاگرای خان ایله دوست بولوب طورووینی اوتونگان ایدی (۲). ۱۵۳۸ نچی یلنك ۲۸ نچی غینوارنده، ایوان‌نك قریم‌غه یبارگان نیکیتا میاسنوی اسملی ایلچی‌سی صاحب‌گرای یانندن قایتدی. آنك ایله برگه خان طرفندن‌ایوان‌غه «بایم» اسملی کشی ایلچی بولوب کیلدی. بویولیده خان، ایوان‌غه یارلیق یازوب، آناردن اوزی ایله دوست بولوب طورووینی، اوشانداق قزان‌خانی صفاگرای‌خان‌اوستینه عسکر یبارماوینی اوتوندی. صاحب‌گرای‌نك بو اوتونچینه ایوان قولاق‌صالوب، شول حقده بایارلری‌ایله کیڭاش ایتدی. قزان‌اوستینه عسکر یبارماسکه بولدی. ایوان، خان‌نك اوتونچی بوینچه، صاحب‌گرای‌نك «تله‌ولی» اسملی کشی‌سینی قزانغه یباردی. آنك ایله برگه اوزینك غوردی بریتسین اسملی ایلچی‌سی قزانغه کیتدی. بونلر، ۱۵۳۸ نچی یلنك ۲۲ نچی فیورالنده، ماسقاودن‌قزانغه‌یوردی. ایوان، آنلرنك‌هر ایکی‌سینه۲۳نچی‌مارتده قزاندن ماسقاوغه قایتوب یته‌رگه قوشدی. بوچاقلرده قزان یورتی ایله روس یورتی آراسی برآز یاقینلاشقان، ایوان‌ایله صفاگرای‌خان دوستلاشقان‌ایدی. مارتنك ۱۰نچی کوننده، غوردی بریتسین قزاندن ماسقاوغه قایتدی. آنك ایله برگه، صفاگرای خان‌نك حسین بك اسملی ایلچی‌سی ایوان‌غه یارلیق

---

(۱) Воскр. л. т. 2. стр. 293—294. Никон. л. т. 5. стр. 117—118. Цар. кн. стр. 428—431.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 121.

آلوب کیلمش ایدی. خان، اوزینڭ یارلیغنده، ایوان ایله باریشلق ده طورورغه تله‌دیگینی یازمش ایدی(۱). آپریل‌نڭ ۸ نچی کوننده، ایوان، صفا گرای خان‌نڭ ایلچی‌سی بولنان حسین بکنی کیری قزان‌غه قایتاروب، آنڭ ایله برگه اوزینڭ «یوشقا» سوینین اسملی کشی‌سینی ایلچی ایتوب یباردی. آنڭ آرقیلی خان‌غه یارلیق یازوب، صفا گرای ایله باریشلق‌ده طورورغه تله‌دیگینی بلدیردی. مای‌نڭ ۱۲ نچی کوننده، یوشقا سوینین قزاندن ماسقاوغه قایتدی. صفا گرای خان، یوشقا ایله برگه، قل ـ احمد اسملی کشی‌سینی ایلچی ایتوب یباردی. خان، قل‌ـاحمد آرقیلی ایوان‌غه یارلیق یازوب، بو یارلیقده‌ده ایوان ایله دوست طورورغه تله‌گانلگی یازولغان ایدی(۲). ایون‌نڭ ۲۹ نچی کوننده، ایوان قل‌ـاحمدنی قزان‌غه قایتاروب، آنڭ ایله برگه «میت‌کا» باریسوف اسملی ایلچی‌سینی یارلیق ایله، صفا گرای خان‌غه یباردی. ایواننڭ یارلیغنده خان یانینه ایغناتی یاخونتوف اسملی کشی‌سینی ایلچی ایتوب یباره‌چگی، آڭا قزانده طورورغه قوشاچغی یازولغان ایدی. آوغوست‌نڭ ۱۸ نچی کوننده، ایوان، ایغناتی یاخونتوف ایله ایوان تیتیرین‌نی قزانغه یباردی. آنلرغه یاڭا بویروق بولغانچه‌غه چاقلی، نیژنی‌ـنووغورودده طورورغه قوشدی. شول آراده میت‌کا باریسوف قزاندن قایتدی. آنڭ ایله برگه صفا گرای خاندن چورا قادیشف اسملی کشی ایوان‌غه یارلیق آلوب کیلدی. خان، اوزینڭ یارلیغنده، تیزلك ایله ایوان یانینه اوزینڭ اولوغ هم یاخشی ایلچی‌سینی یباره‌چك ایدیگینی بلدیردی. شول یلنڭ ۱ نچی سینتابرنده، صاحب گرای خاندن ایوان‌غه «دیوی» میرزا، اوزینڭ ایبداشلری ایله، ایلچی بولوب ماسقاوغه کیلدی. صاحب گرای ایواندن اوزی ایله دوست بولوب طورووینی اوتوندیگی کبی، صفا گرای خان ایله‌ده باریشلق ده طورووینی اوتوندی(۳). ۲۰ نچی سینتابرده، ایوان، چورا قادیشفنی قزان‌غه قایتاروب یباردی. آنڭ ایله برگه پیترفید چیشچیف اسملی کشی‌سی یارلیق ایله صفا گرای خان‌غه کیتدی. ایوان‌نڭ بو یارلیغنده، صفا گرای خانغه اولوغ ایلچی‌سینی ماسقاوغه یبارورگه کیره‌کلگی بلدیرولگان، اوزی طرفندن قزان‌غه ایلچی یبارولگانلگی

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 122—123.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 123.

۳) Никон. л. т. 5. стр. 125.

آشکلاتولغان ایدی. اوکتابرنڭ ٣٠نچی کوننده، پیتر فیدچیشچیف قزاندن ماسقاوغه قایتدی. اول، اوزی ایله صفا گرای خاندن ایوان‌غه یارلیق آلوب قایتمش، آنڭ بو یارلیغنده، اولوغ کناز طرفندن قزان‌غه ایلچی کیلگاچده ماسقاوغه اولوغ ایلچی یباره‌چگی یازولمش ایدی. بوچاغنده ایغناتی‌یاخونتوف ایله ایوان تیتیرین‌لر، ایوان‌نڭ بوبروغینی کوتوب، نیژنی - نووغوروده طورمقده‌لر ایدی. خان‌نڭ یارلیغی کیلگاچده، ایوان آنلرغه خبر یباروب، تیزلك ایله قزان‌غه یورورگه قوشدی. اول زمان‌نڭ جولاسینه قاراغانده، اولوغ ایلچی‌لر یباروشو ایکی پادشاهلق آراسنده باریشلق باشلانغانلغینی آشکلاتوچی نرسه بولغاننغه کوره، قزان ایله ماسقاو آراسنده طشدن بولسه‌ده طاتولق باشلانغان ایدی. ١٥٣٩نچی یلنڭ ٧نچی فیورالنده، ایوانقو بوینوسوف قزاندن ماسقاوغه قایتدی. بو کشی، ١٥٣٨ نچی یلنڭ آزاغنده، ایغناتی یاخونتوف ایله برابر، قزانغه یبارولگان ایدی. صفا گرای خان، ایوانقو ایله برگه، «باقی» اسملی کشی‌نی ماسقاوغه ایلچی ایتوب یباردی. آنڭ آرقیلی ایوان‌غه یارلیق‌ده یازدی. بو یارلیقده ایغناتی یاخونتوف‌نڭ یاراقسز ایلچی ایکانلگی آشکلانولغان، قزانغه آناردن یاخشیره‌ق کشی‌نی ایلچی ایته‌رگه کیره‌کلگی بلدیرولگان، شول چاغنده اوزیده یاخشی ایلچی‌لر یباره‌چك ایدیگی یازولغان ایدی( ). صفا گرای خان‌نڭ ایوان یبارگان ایلچی‌لرنی یاراتماوی، ایوان‌نڭ کیفینی یباردی. خان‌نڭ آلای قیلانووینی ایوان اوخشاتمادی. «باقی» بر آیدن آرتق ماسقاوده طوردقدن صوڭره، ١٠نچی آپریلده قزانغه قایتوب کیتدی. ایوان، آنڭ ایله برگه صوداق میاسنوی اسملی کشی‌نی یارلیق ایله صفا گرای خان‌غه یباردی. ایوان‌نڭ ئلوکیگی یارلیق‌لری یومشاق یازولغان بولسه‌لرده، بو صوڭغی‌سی قاتی یازولغان ایدی. آنڭ بولای ایتووی صفا گرای‌نڭ ایوان یبارگان ایلچی‌لرنی کیمسوتووی ماسقاوغه ایلچی‌لر یبارمی طورووی اوچون ایدی.

شوڭا کوره، اول، صفا گرای‌گه: صاحب گرای‌نڭ قات-قات اوتونولری آرقاسنده بز سیڭا باشلاب ایلچی یبارگان ایدك. ئه سین هامانده ایلچی‌ڭنی یبارمی طوراسن! دیو آچولانوب یازدی. ایوان‌نڭ ٢نچی کوننده، صوداق میاسنوی قزاندن ماسقاوغه قایتدی. آنڭ ایله برگه صفا گرای خان طرفندن

---

١) Никон. л. т. 5. стр. 127. Цар. кн. стр. 432.

«باخشاندی» اسملی کشی ایوانغه ایلچی بولوب کیلدی. آننگ آرقیلی خان ایوانغه یارلیق یازوب، اول یارلیغی اولوغ ایلچیلر خصوصنده یازولغان ایدی. بر آز زمانلر اوتکاچ، ایوان باخشاندینی قزانغه قایتاروب، آننگ ایله طاغیده صفاگرای خانغه ایلچی یباردی. آوغوستننگ ۱۷نچی کوننده، فیئودر اوغاروف قزاندن ماسقاوغه قایتدی(۱). بو کشی ایوان طرفندن ایلچی بولوب بارغان ایدی. آننگ ایله برگه حسین بك ماسقاوغه کیلدی. ایوانغه صفاگرای خاننگ یارلیغینی طابشوردی. خاننگ بو یارلیغنده، ماسقاوغه اولوغ ایلچی ایتوب الله - بیردی اوغلاننی یبارگانلگی، آننگ ایله برگه طاغیده نیچه‌ب اولوغ ایلچیلری بولغانلغی یازولغان ایدی. الله - بیردی اوغلان قزاننگ آتاقلی کشیلرندن بولغان آپای اوغلاننگ اوغلی ایدی. قزان ایلچیلرینگ روس یورتینه صوراوسز کیلولری اوچون، حسین بك ایواندن Опасная Грамота بیرووینی اوتوندی. قزانلیلر بر یاقدن روسلر ایله باریشلق ایتو خصوصنده ماسقاوغه ایلچیلر یباردکلری حالده، ایکنچی یاقدن آنلرنگ ییرلرینه باصقونلق ایته‌لر، روس یورتینی طالیلر، یغما ایته‌لر ایدی.

اول چاقلرده ماسقاوننگ اچی طنچ بولماغانغه کوره، قزانلیلرنگ باصقونلقلرینی قایتارو روسلر اوچون بیك ییگل توگل ایدی. شول یللرده تاتارلر نیژنی - نووغورود، موروم، میشچیرا، غوروخوویتس، بالاخنا، ولادیمیر، شوی، وریف، کاستراما، گالیچ، طوتما، والوغدا، اوستیوغ، پیرم، واتکه ییرلرینی محاربه‌ایتکانلر، بونلرنگ کوبسی تاتارلر طرفندن بتونلای آلونوب، قایسیلرینگ یارتیسی آلونغان ایدی(۲). نیژنی‌نووغورود، موروم، میشچیرا، غوروخوویتس، بالاخنا شهرلری ایسه بارسیده تاتارلر طرفندن ضبط ایتولدی. شول یلننگ ۱۲نچی سینتابرنده، ایوان، حسین بکنی قزانغه قایتاروب یباردی. ایواننگ صفاگرای خانغه یازولغان یارلیغینی آنگا طاپشورور اوچون، حسین ایله برابر «نیکلیود» دیووچکین اسملی کشی قزانغه کیتدی. ایوان، شوشی ایلچیسی آرقیلی، صفاگرای‌خانغه Опасная Грамота یازدی. موننگ آرقاسنده قزان ایلچیلری، صوراوسز، روسیه‌غه کره آلاچقلر ایدی. نوابرننگ ۱۲نچی

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 129.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 129.

کوننده، نیکلبود دیوو چکین قزاندن ماسقاوغه قایتدی. آننك ایله برگه «خواجه‌ش» اسملی کشی کیلوب، ایوان‌غه خان‌نك یارلیغینی طاپشوردی. صفا گرای خان‌نك بو یارلیغنده، اولوغ کنازایوان‌نك قزان اوستینه هجوم ایته‌رگه حاضرله‌نگانلگی خصوصنده سوز طارالغانلغی اوچون، ماسقاوغه اولوغ ایلچی‌لر یباره آلماغان ایکانلگی یازولغان ایدی. خان، اوزینك سوزینه قوت بولسون اوچون، «حسین بکده شولای سویله‌دی» دیوب قویدی(۱). بر آز زمانلردن صوڭ، ایوان، خواجه‌شنی قزانغه قایتاروب، آننك ایله برگه «اوراق» بولات اوغلی ایله پاشا اسملی کشی‌نی یارلیق ایله صفا گرای خان‌غه یباردی. بو صوڭغی‌سی قریم کشی‌سی بولوب(۲)، آنلرنی یبارونی صاحب گرای خان اوتونگان ایدی. روسلرنك تاتارلر ایله دوستلق‌لری نه چاقلی بولسه، تاتارلرنگده روسلرغه دوستلغی شول چاقلی‌غنه ایدی. بونلر آراسنده بر یاقدن ایلچی‌لر یورسه، ایکنچی یاقدن عسکر یوروب، بریورتنك خلقی ایکنچی‌سینی قرغان چاقلرکوب بولادر ایدی. ۱۵٤۰نچی یلنك ۱۸نچی دیکابرنده، صفا گرای خان قریم، نوغای، قزانلیلردن جیولغان ۳۰مڭ یاو ایله(۳)، سیسکارتماسدن، موروم اوستینه هجوم ایتدی. صفا گرای‌خان موروم‌نی ایکی کون قاماب طوردی. یاوینك برئلوشینی تیگره یاقده‌غی آوولرنی طالارغه یبارمش ایدی. روسلر قزان یورتینه باصقونلق ایتکانده نیندی یرتقچلقلر قیلسه‌لر، تاتارلرده روسیه اوستینه باصقونلق قیلغانده شونلرنی قیلالر ایدی. خان‌نك موروم‌غه باصقونلق ایتکان چاغنده شهرنك باشلغی ایوان ریاپولوفسکی اسملی کشی بولوب، اول بار کوچی ایله شهرنی بیرماسکه طروشدی. شهر باشلغی اوشانداق ایوان شیریمیتیف ایله پیتر دییف قالانك طشقی یاغینه چغوب، قزانلیلر ایله اوروشورغه باشلادی. شونلقدن خان‌غه شهرنی آلو میسر بولمادی، شول چاغنده ولادیمیرده‌غی عسکر باشلقلرینه صفا گرای خان‌نك موروم‌غه هجوم ایتکان خبری ایروشدی. آنلر، بولوشلق قیلمق اوچون، تیزلك ایله موروم‌غه یوری باشلادی. بوچاغده شیخ علی‌خان قاسم شهرنده طورادر

۱) Никон. л. т. 5. стр. 130.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 130–131.

۳) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 525.

ایدی. ایوان آنکا خبر یباروب، موروم‌غه بارورغه قوشدی. شیخ علی اوچون روس کنازلری‌نڭ بویروغی. تکری بویروغندن‌ده آرتق صانالغانلغی اوچون اول، اوزینڭ تاتارلری ایله، قاسم‌دن موروم‌غه یوردی. شیخ‌علی میشچیرا گه یتکاچ، شول یاقلرده طالاب یورمکده بولغان نوغایلرنی اوچراتدی. آنلرنڭ کوبسینی قردی. قایسلرینی طوتقون ایتوب، ماسقاوغه اوزاتدی. نوغایلر طرفندن طوتقون ایتولگان روسلرنی ایسه قوتقاردی. قزان عسکرینڭ بو بولوگی موروم تیگره‌سنده‌گی آوول‌لرنڭ کوبسینی یاندیرغانلر، آنده‌غی خلقلرنی طوتقون ایتکانلر ایدی.

تاتارلر طرفندن یاندیرولغان چیرکاولرده بایتاق بار ایدی. شیخ علی ایله روس باشلقلرینڭ موروم یانینه کیلولری صفا گرای خان‌نی قورقوتدی. بونلرنڭ یانده بایتاق روس عسکری بولغانلغی اوچون، آنلر ایله اوروشمق صفا گرای‌گه آغیر بولاچق ایدی. شونلقدن، اول قاماغان قالاسینی طاشلاب کیتدی. شیخ علی‌لر آنڭ اوستینه کیلوب یته آلمادقلری کبی، آرتندن‌ده قاولی آلمادی (۱).

اوزاقده طورماینچه قزان طاغیده بوتالا باشلادی. باشباشتاق قزان‌بکلری صفا گرای‌خان‌نی ئولتورو، قزاندن قاولاو اوپینه کیلدی. بونلر اوزلکلرندن‌گنه ظور اش اشلی آلماغانلقلری اوچون، اول حقده ماسقاوغه ایلچی‌لر یبارو تیوشلی بولدی. ۱۵٤۱ نچی یلنڭ ماینده قزاندن ماسقاوغه ٥ ایلچی کیلدی. بونلرنڭ باشنده «چابوق‌بك» بولوب، آنلرنی، باشلرنده بولات‌بك بولدیغی حالده، قزان اولوغلری یبارگانلر ایدی. «بولات» قزان‌نڭ ایڭ آزغون بکلرندن‌بولوب، آنارده‌ایزگوطویغولرنڭ‌برسیده‌یوق ایدی. بو کشی‌قای‌چاغنده «یورت» اوچون طروشقالی ایدی ایسه‌ده، تیسکارله‌نگان چاغنده یورت‌نی صاتودنده طارتونمیدر ایدی. شونلقدن آنڭ ایلچی‌لری نه اوچون ماسقاوغه کیلگان ایکانلکنی بلورگه ممکن ایدی.

ایلچی‌لر ایوان‌دن قزانلیلرنڭ گناه‌لرینی باغشلاتور، قزانغه‌روس‌عسکری

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 135. Арцыбашевъ т. 4. стр. 151—152.

ایله‌باشلقلر یبارونی‌اوتونور اوچون کیلگانلر ایدی. «بز اولوغ کنازگه‌خدمت ایته‌رمز، (صفا گرای) پادشاهنی ئولتوروزمز و یاخود طوتوب روس باشلقلرینه بیروره‌مز. حاضرنده خاندن قزانلیلرغه ظور آغیرلقلر بولوب، آنده‌غی بکلردن جیولغان یاصاقنی قریملیلرغه بیره‌در. یورت کشی‌لرینه آغیر صالوم‌لر صالوب، شوندن جیولغان آقچه‌نی قریم‌غه یباره‌در (۱)» دیو ایوان‌غه صفا گرای‌خاندن زارلاندیلر. قزان‌نڭ بوتالووی ایوان اوچون ایڭ قوانچلی نرسه ایدی. شونلقدن، اول آشابیك قواندی. بولاتبك که، اوشانداق آنڭ اویداشلرینه اوزینڭ آنلرنی عفو ایتکانلگینی، قزان‌غه عسکر یباره‌چك ایدیگینی بلدیردی. ایوان شویسکی، اوشانداق باشقه باشلقلر قول آستونده کوب عسکر جیوب، بونلرغه ولادیمیر شهرینه بارورغه، آندن صاتلق قزانلیلر ایله خبرله‌شوب طورورغه بویوردی. روس عسکری آراسنده‌ماسقاودن‌جیولغانلر بولدیغی کبی، یاقده‌غی ۷ شهردن جیولغانلرده بار ایدی. روسلرنڭ قزان اوستینه‌یورولری شیخ علی‌سز بولماغانلغی اوچون، ایوان شیخ علی‌گه خبر یباروب، اوزینڭ بکلری هم میرزالری، اوشانداق اورداسی ایله برلکده ولادیمیرغه بارورغه قوشدی. کاستراماغه هم کشی یباروب، فیئودر شویسکی‌گه ولادیمیرغه یوروركه بویوردی. بونلر بارسیده قزانلیلر ایله اوروشورغه کوتوب طورالر ایدی. شول چاغنده صاحب گرای خان‌نڭ ماسقاوده حاجی - فرهاد اسملی کشی‌سی بار ایدی. ایوان‌نڭ قزان اوستینه‌عسکر یبارگانلگینی بلگاچده، حاجی فرهاد قریم‌غه قایتوب، صاحب گرای‌گه ایوان‌نڭ قزان اوستینه یورگانلگینی سویله‌دی. صاحب گرای‌نڭ بو آشکه بیك آچووی کیلدی. روسیه اوستینه باصقونلق ایته‌ر اوچون حاضرله‌نه باشلادی. یاننده تورك یاوی، نوغای بکلرندن «باقا» بك، کفه‌لیلر، آستراخانلیلر، آزاولیلر بولدیغی حالده روسیه اوستینه یوردی (۲). باقانڭ یاننده بایتاق‌غنه کشیلریده بار ایدی. صاحب گرای‌نڭ روسیه اوستینه یورووی ماسقاوغه ایشوتولدی. آنده‌غی کشی‌لر قورقوغه توشوب، نه قیلورغه بلمی شاشوب قالدی. آنڭ یورووی سببلی،

---

۱) Воскр. л. т. 5. стр. 295—296. Цар. кн. стр. 433.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 137—138. Цар. кн. стр. 434. Воскр. л. т. 2, стр. 296.

روسلرنینك قزان‌غه هجوم‌لری طوقتالدی. ۱۵٤۲نچی یلنینك ۸نچی مارتنده، لوقا اسملی روس قزاندن ماسقاوغه قایتدی. بو کشی، ۱۵۳۸نچی یلده، یاخونتوف ایله‌برگه قزان‌غه ایلچی بولوب کیتکان ایوان تیتیرین‌نینك کشی‌سی‌ایدی. آنینك آرقیلی خورشیده بیکه ایوان‌غه یارلیق یازدی. اول یارلیق‌ده خورشیده ایوان‌دن صفا گرای ایله دوست‌بولوب طورووینی اوتونگان ایدی. شولوق لوقا آرقیلی دمیتری‌بیلسکی‌گه بولات بکدن یازو کیلدی. اول یازوده بیلسکی‌دن ایوانی‌نی صفا گرای خان ایله کیلوشورگه اوتونولگان ایدی (۱). خورشیده ایله بولات قزاننینك ایك ظور قوتقوچیلارندن وشونینك ایله برابر صفا گرای‌خان‌غه دشمان کشی‌لر ایدی ایسه‌ده، نه سببدندر بو یولی آنلر ایواندن خان ایله دوست بولوب طورووینی اوتونوب یازغانلر ایدی

شوشی چاقلرده روسلر، خریستیان دینی اوچون، بارکوچلرینی صرف ایتوب تاتارلر ایله اوروشمقده، همده آنلرنینك کنازلری اوزلرینینك خلقینی صوغوشقه اونده‌گانده خریستیانلق اسمندن اونده‌مکده ایدی ایسه‌ده (۲)، تاتار اولوغلری آراسنده اسلام دینی اوچون طروشقان یوق، آنینك فائده‌سینی کوزه‌تکانده یوق ایدی. بالعکس آنلر، روس کنازلرینینك تله‌کلرینه صوقر قورال بولوب خدمت ایته‌لر، دین هم ملتلرینی یوق بهاغه صاتالر ایدی. بونلرنینك کوگلنده طوغان قایغوسی بولماینچه، طورغانی قورصاق قایغوسی‌غنه ایدی. مونه شوندیلرنینك برسی خورشیده اسملی ئلیگی توزگونسز خاتون ایدی. ۱۵٤۲نچی یلنینك ۲٦نچی ایبوننده، ایستوما مارتینف اسملی کشی قزاندن ماسقاوغه قایتدی. بونی اولوغ کناز ایوان قزانغه ایلچی ایتوب یبارگان ایدی. آنینك ایله برگه صفا گرای خاندن ایسان-کیلدی اسملی کشی ایوان‌غه‌یارلیق آلوب کیلدی. صفا گرای خان‌نینك یارلیغنده ایوان ایله دوست بولوب طورورغه تله‌گانلگی یازولغان‌ایدی. ایسان-کیلدی ماسقاوده چاغنده آستراخان خانی عبدالرحمن‌دن ایشم‌بك، اوزینینك ایبداشاری ایله، ایلچی بولوب ماسقاوغه کیلدی. بونلرده ایوان ایله دوست بولوب طورونی تله‌ر

۱) Никон. л. т. 5. стр. 142. Цар. кн. стр. 440.

۲) Воскр. л. стр. 297—298.

اوچون کیلگانلر ایدی (۱). ایسان ـ کیلدی بر آی چاماسی ماسقاوده طورقدن صوڭره، ۱٤نچی ایبولده ، قزان‌غه قایتوب کیتدی. آنڭ ایله برگه ایوان طرفندن صفاگرای خانغه نیکیتا چوواتوف اسملی کشی ایلچی ایتوب یبارولدی. ایوان، نیکیتا آرقیلی، صفاگرای خانغه یارلیق یـازدی . آنڭ بو یارلیغنده خان ایله دوست بولوب طورورغه تله‌گانلگی، شول‌سببلی صفاگرای ماسقاوغه اولوغ ایلچی‌لر یباورگه تیوشلی ایدیگی یازولغان ایدی. نویابرنڭ ۳نچی کوننده، نیکیتا قزاندن ماسقاوغه قایتدی. صفاگرای خان آنڭ ایله برگه «باراش» اسملی کشی‌سینی یارلیق ایله ایوان‌غه یباردی . خان‌نڭ بو یارلیغنده‌ده ایوان‌ایله‌دوست طورورغه تله‌گانلگی یازولغان ایدی. صفاگرای خان ایوان‌غه یازغـان یارلیقلرنده آنڭ ایـله دوست طورورغه تله‌گانلگینی یازسه‌ده ، ماسقاوغه اولوغ ایلچی‌لرینی یبارمادی. باراش قزانغه قـایتوب کیتدیگی وقت، ایوان طرفندن واسیلی صانچورسکی اسملی کشی ایلچی بولوب قزان‌غه کیتدی. آنڭ آرقیلی ایوان صفاگرای خانغه طاغیده یارلیق یازدی. بو یارلیقده خان‌نڭ تیزلك ایله ماسقاوغه اولـوغ ایلچی‌لر یبارووی کیره‌کلی ایدیگی یازولغان ایدی (۲). قزان ایـله ماسقاو آراسنده نه چاقلی ایلچی‌لر یوردی، ایکی یورتنڭ دوست بولولری خصوصنده بایتاق یارلیق‌لر یازولدی ایسه‌ده، آنلرنڭ هیچ برسندن کیره‌کلی فائده چقمادی. روس یورتی ایله قزان یورتی آراسنده بولغان بورونغی دشمانلق یاڭادن باش کوتاردی. ایکی یورت آراسنده یاڭادن باصقونلق‌لر بولا باشلادی.

۱٥٤۳نچی یلده، صفاگرای خان موروم اوستینه یوروب، کوب روس آوللرینی طوزدیردی، بایتاق کشیلرنی طوتقون‌ایتدی (۳) . صفاگرای‌نڭ بو اشی روسلرنڭ آچووینی قابارتدی. آنلرده قزان اوستینه یورورگه بولدی. ۱٥٤٥ نچی یلده، ایوان، قـزان اوستینه یورو اویی ایله، بیك کوب عسکر حاضرله‌دی. شول یلنڭ آپریلنده روس عسکری قزان اوستینه یوری‌باشلادی.

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 142—143. Цар. кн. стр. 441. Татищевъ т. 5. стр. 245—246.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 144. Татищевъ т. 5. стр. 250.

۳) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 525.

بونلر کیمه‌لر ایله یورمکده‌لر ایدی. بوعسکرنگ اولوغ بولوکنده سیمون پونقوف؛ آلغی بولوکنده ایوان شیریمیتیف؛ صاقچی بولوکنده داوید‌پالیتسکی اسملی کشی‌لر باشلق ایتمکده‌لر ایدی. ایوان‌نگ یبارگان عسکری بونلرغنه بولماینچه واتکه‌دن واسیلی سیریبرانیغه قزان اوستینه یوروركه قوشقان‌ایدی. آنگ یاننده طاغیده نیچه‌لب ایده‌شلری بار ایدی. بونلر واتکه هم قاما یلغه‌لری بوینچه قزانغه یوروب، یولده اوچراغان تاتارلردن خیلی کشیلرنی قردی. کونلر اوتدی، روس عسکری قزانغه یاقینلاشدی. بر آزدن صونگ بونلر سیمون پونقوف قول آستونده یبارولگان ماسقاو عسکری ایله قزان صوویننگ طاماغنده کیلوب قوشولدی. روس عسکری‌نگ یبارولولری ایکی اورندن بولسه‌ده، کیلوب قوشولولری بر کونده بولدی. روسلر اوچون کوتوب طورورلق نرسه قالماغانغه کوره، آنلر برلکده‌قزان اوستینه هجوم ایته باشلادی. روس عسکری شهرننگ قالاسینه یاقینلاشوب، «خان‌قابقاسی» آتالغان قابقانی یاندیردی. سیمون، عسکری‌نگ بربولوگینی زویه صووی بویینه یباروب، آنده‌غی تاتارلر اوستینه هجوم ایته‌رگه بویوردی. بونلر، شول اورونغه باروب، تاتارلر ایله اوروشورغه باشلادی، بواوروشده تاتارلردن بایتاق کشی قرولدی. قایسیلری روسلر قولینه اسیر توشدی. توکیل میرزاننگ اوغلی مرتضی، اوزیننگ اوغلی ایله برابر، روسلر طرفندن طوتقون ایتولوب، آنگ خاتونی ایله باشقه بالالری روس قولندن شهید ایتولدی(۱). روسلر، نه‌چاقلی طروشوب قاراسه‌لرده، قزاننی آلورغه حاللرندن کیلمادی. شولای بولسه‌ده، روس عسکری قزان تیگره‌سنده باصقونلق ایتوب، کوب آوولارنی طالاب یاندیردی. قزان آلونماسه‌ده، روس عسکرندن قزان تیگره‌سینه‌شاقطی ضرر کیلدی. شوندن‌صونگ روسلر روسیه‌غه قایتوب کیته‌رگه مجبور بولدی. ماسقاو هم واتکه‌ده‌گی عسکرلرگه قزان اوستینه سفر ایته‌رگه بویورولدیغی وقت، ئلووف اسملی برباشلق‌غه، پیرمیاقلر ایله برابر، قزان اوستینه یوروركه قوشولغان ایدی. بوکشی صونگغه‌رەق قالدیغی سببلی، روس عسکری قزان یاننده بولوندیغی وقت کیلوب ئولگوره آلمادی. اول کیلگانده

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 146. Цар. кн. стр. 446. Татищевъ т. 5. стр. 254.

روسلر قزاننی طاشلاب کیتکانلر ایدی . شوڭا کوره ، یالغوزی تاتارلرنڭ هجومینه اوچرادی . بویورو ئلووفغه اوغورلی بولمادی . آنڭ عسکری قورولدی ، اوزی ایسه ئولترولدی(١) . روس عسکری ماسقاوغـه قایتقاچ ، ایوان آنلرنڭ باشلقلرینی تورلی بولەکلر ایلە بولەکلەدی . نه تلەسەلر آنلرغه شونی باغشلادی. قزانده ئلوکدن بیرلی طنچلق بولغانی یوق ایدی. روس عسکری قزان اوستینه یورگاندن صوڭ بیگره کده طنچسزلانا باشلادی. صفا گرای خان اوزینڭ بکلرندن برنیچەسینی : « روسلرنی قزان اوستینه سـز چاقوروب کیلتوردگز ! » دیوب ئولوم ایلەجزالادی. واقعا خاننڭ بوسوزی درست ایدی. قزان بکلرینڭ کوبسی «یورت» اوچون فائدەلی أش قیلورغه بولدیرەآلماسەلرده، یورتنڭ ضررینه بایتاق اش قیلورغەحاللرندن کیلەایدی. بونلرده ایزگو طویغولر بولماغانلغی سببلی، آنلر اوچون یورت صاتوشالقان آشاو کبك ییگل ایدی. بونلر، ایل فائدەسینی کوزەتمیلر، یورت اوچون قایغورمیلر، شوڭا کوره ، اوزلرینڭ شخصی فائدەلری اوچون خانلقنی قربان ایتودن طارتونمیلر ایدی. برنرسه اوچون خانغه کوڭللری قالسه ، روس کنازلرینه خبر یبارەلر، قزاننی کیلوب آلولرینی آنلردن اوتونەلر ایدی . برەوگه آچولری قابارسه ، شونی دین‌گه هـم ملت‌که جنایت قیلـوب بولسەده، باصودن چیرکانمیلر ایدی. قزان‌نڭ‌بواویوتقیسی باراطورغاچ‌بیگرکه کوچایدی. قزانده شونڭ‌ایلەآغولانماغان‌برەوده یوق‌ایدی. بواویوتقی‌صوڭغی بوونلرغەده میراث بولوب قالدی. قزان کشی‌سینڭ اوز آرا طالاشووی ملی جولا توسینی‌آلدی. یورتقه خیانت ایتکان بکلرنی صفا گرای خان جزاقیلورغه باشلاوی ایلە، آنلرنڭ کوبسی قزاندن‌قاچدی. قایسیلری ماسقاوغه کیتوب، قایسیلری باشقه یورتلرغه باردی(٢). صفا گرای خان قـزان قوتقوچیلرینڭ طامورینی قوروتور اوچون نەچاقلی طروشوب قاراسەده ، آنلرنڭ طاموری قورومادی . ئولـگان قوتقوچیلر اورنینه یاڭالری طوغوب طوردی . صفـا گرای خاننی قزاندن قاولاو یاڭادن اویلانا باشلادی . آنـڭ قاولانووی

---

١) Цар. кн. стр. 446.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 147. Цар. кн. стр. 446. Татищевъ т. 5. стр. 255.

قزان‌نڭ بتووی ایسه‌ده، تگیلر آنی بلمیلر، خانلق فائده‌سینی کوزه‌تمیلر ایدی. اییول‌نڭ ۲۹ نچی کوننده، واسقا بارتینوف اسملی بر روس ماسقاوغه کیلدی. بو کشی‌نی قزان بکلرندن قادیش ایله چورا ایوان‌غه یباروب، آناردن قزان اوستینه عسکر یباررووینی اوتونگانلر؛ صفا گرای خاننی، اوشانداق قریملیلردن خانغه یاقین بولغان ۳۰ کشی‌نی طوتوب روسلرغه بیره‌چك ایدکلرینی وعده ایتکانلر ایدی. بونلرنڭ تله‌گانلری ایوان‌غه بیك اوخشادی. اول قادیش ایله چوراغه ایلچی یباروب، آنلرغه خاننی طوتارغه قوشدی. «اث کوڭلی بر آشیق» مقالنچه، تگیلرنڭ کوڭلی بولسون اوچون آنلرغه بوله‌کلرده یباردی. تیزلکدن قزان اوستینه عسکر یباره‌چگینی بلدیردی. ایوان‌نڭ بو سوزلری قزان قوتقوچیلرینه یوره‌ك بیردی. قزانده صفا گرای خانغه قوزغالو باشلانوب، آنی قزاندن قاولاندی. بایتاق قریم کشیلری قرولدی. شولای ایتوب قزان طاغیده خانسز قالدی.

دیکابرنڭ ۲۷ نچی کوننده، ایوان ماسقاودن ولادیمیرغه کیتکان ایدی. ۱۵٤٦ نچی یلنڭ ۱۷ نچی غنوارنده، حماد شیخ اسملی کشی قزاندن ایوان‌غه ایلچی بولوب کیلدی. بو ایلچی ایواننی ولادیمیرده اوچراتدی. حماد شیخ‌نی ایلچی ایتوب یباروچیلر بویورغان سید، قادیش هم چورا بکلر ایدی. بویورغان سید قزان‌نڭ آتاقلی قوتقوچیلرندن بولوب، اول کشی‌نڭ قزانده صفا گرای خان ضررینه اشله‌گان اشلری بایتاق بولدی. قزان‌نڭ روسلر قولینه کروووینه آنڭ ظور خدمتلری تیدی. بویورغان سید صوڭندن نوغای یورتینه قاچدی.

اول آنده عبدالله باخشی، ایلصمان، خسرو بکلر ایله برگه‌له‌شوب صفا گرای خان ضررینه بایتاق اشلر اشله‌دی. تگی‌لر ایله برگه‌له‌ب، ایوان‌نی قزان اوستینه یورورگه قوتورتدی (۱). آنڭ ایوان قارشوسنده درجه‌سی ظور ایدی. ۱۵٤۹ نچی یلنڭ آوغوستنده ایوان آنڭ اوز اسمینه یارلیق یباردی. اول چاغنده بویورغان سید نوغای یورتنده طورادر ایدی. آنڭ اول یارلیغی «بویورغان سیدکه، ایلصمان بككه، عبدالله باخشی‌غه: بتون روس‌نڭ اولوغ پادشاهی همده ولادیمیر، ماسقاو، نووغورود اوشانداق باشقه ییرلرنڭ

۱) Продолж. древ. росс. вивлioѳ т. 8. стр. 145—146. 207—208.

اولوغ کنازی بولغان ایوان‌دن بو یورغان سیدکه، ایاصمان بك که، عبدالله باخشی‌غه. سز بزگه قزان یورتی، اوشانداق اوزگزنڭ کیره‌کلرگز خصوصنده یازغان ایدگز. سزنڭ بزگه بولغان خدمت‌لرگز بیك بیلگولی، اول هیچ قایچانده اونوتولماز. بز قزان اشینی الله تله‌گان چاقلی بولدیرورغه تلیمز، سزده بزنڭ ایاچی‌مز ایوان ایله برگه‌له‌ب بزگه کیلسه‌گز ایدی. بز سزنی خدمت‌گز اوچون اوزمزنڭ اولوغ باغشلاومز ایله باغشلارمز.

خسرو بك نوغای یورتینه کیلگاچ، سز آنیده اوزگز ایله برگه کیلورگه دیمله‌سه‌گز ایدی. بز آنگا اوزمزنڭ یوللق یارلیغمزنی بیارگان ایدك. قزان اشمزگه یارده‌مگز بولسون اوچون، سز بزگه طوقتاوسز کیلسه‌گز ایدی. تگری قزان یورتینی قولمزغه بیرسه، یایسه شیخ علی سزنڭ آرقاگزده قزانغه نغوسه، اول چاغنده بزنڭ قزان اشمز نغوغان بولور ایدی. نیندیده بولسه بر اش سزنی شیکله‌ندیروب طوقتاتوردی بولسه، سز آنی طاشلاگز (آنگا قاراماگز) سزنڭ خدمت‌گز اوچون بز سزنی اوزگز تله‌گان چاقلی باغشلامقچی بولامز. حاضرنده شوشی قازاغمز ایله سزگه اوزمزنڭ بیگل باغشلاومزنی، برمر اوچ طولا بیاردم. اگرده قزان کشیلرندن کملرده بولسه نوغای یورتنده بولسه‌لر، شونلر سزنڭ ایله برگه‌له‌ب بزگه کیلسونلر. مونه سزگه هر اشده شیکسز بزنڭ یوللق یارلیغمز. یازولدی ماسقاوده ۷۰۵۷ نچی یلده، آوغوست آینده» دیو یازولغان ایدی (۱). یاراتولوشدن ۷۰۵۷ یل میلادی ایله ۱۵٤۹ نچی یلغه طوغری کیله.

بویورغان‌نڭ نوغای یورتنده کون ایتووی آغیر بولدی. اول آنده تورلی آغیرلق کوروب، صفاگرای خانغه قیلغان یاووزلغی‌نڭ جزاسینی کیره‌گنچه طاتودی. ایواندن تله‌نگه‌له‌ب یازسه‌ده، بویورغان‌نی طویدیرورلق نرسه ایوان بیارمادی.

تگی یارلیق ایوان‌نڭ نه‌چاقلی یورت یاقلی بولغانلغینی آچیق آنگلاتدیغی ایله برابر، قزان اولوغلرینڭ نه‌چاقلی صاتلق بولغانلق لرینی بیك آچیق آنگلاتادر. بویورغان سید نوغای یورتنده طوروب یوده‌گاندن صوڭ بخارا یاغینه کیتدی. آنڭ ایبه‌رچنلریده اوزی ایله برگه ایدی (۲).

---

۱) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8. стр. 161—163.

۲) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8. стр. 211.

قزان‌قوتقوچیلرینڭ‌بر تورکورمی‌صفاگرای‌خاندن‌قاچوب‌نوغای‌یورتنده طوردقلری کبی، ایکنچی تورکومی ماسقاوده طورالر ایدی. بو صوڭغی‌لر طابای‌بك، حاجی-بیردی اوغلان، توکیل‌بك، آغیش ملازاده، چابقون میرزا، مامیش حافظ، آداش، علیکای چابقونلر، قاچورا، بورناش، تری - اوغول، که‌بەك بکلر، اسلام میرزا، ئه‌به‌کچی، خان - کیلدی، شاه چورا، بیکچورا، قولوش، علیکای .یرزالر، بای-طول، واتای، مامای، کون اورچی‌لر ایدی (١). بونلر بارسیده قزان‌نڭ آق‌سویه‌کلرندن بولوب، قزانده چاقلرنده قوتقو بوتقه‌سی پشوروب یاتقانلر، صوڭره صفاگرای خاندن قورقوب ماسقاوغه قاچقانلر ایدی.

حمادایله‌برگه روداق بولاتوف اسملی روس ماسقاوغه قایتدی. بوکشینی ایوان‌نڭ قزانده‌غی ایلچیسی ایغناتی‌یاغونتوف یبارگان‌ایدی. ایغناتی اوزینڭ کشیسی آرقیلی‌ایوانغه یازغان یازووندە «قزانلیلر صفاگرای خاننی قاولادیلر؛ بیك کوب قریملیلرنی قردیلر» دیو یازغان ایدی. بو خبر ایواننی چیکدن طش قوواندیردی. حمادغه تیزلك ایله ماسقاوغه بارورغه بویوردی. اوزیده ولادیمیردن کیتوب، ٢٣نچی غنوارده‌ماسقاوغه‌قایتدی. حمادنی‌یانینه چاقورتوب، قزانلیلر طرفندن یبارولگان یارلیقنی اوقورغه بویوردی. بو یارلیق قزاننڭ سیدی؛اوغلانلری،بکلری، میرزالری، شیخلری، شیخ‌زاده‌لری،دانشمندلری، قازاقلری، اوشانداق بتون قزان یورتی اسمندن یازولغان ایدی. آنلر اوزلرینڭ یارلیقلرنده ایوانغه باغوندقلرینی بلدیروب، آناردن گناه‌لرینی باغشلاونی، قزان یورتینه بولغان آچووینی بتوروني، قزانغه پادشاه ایتوب شیخ‌علی‌نی یبارونی، قزان‌نڭ سیدینی، اوغلانلرینی، بکلرینی، همده بتون قزان یورتینی آند ایتدیرور اوچون؛ قزانغه بر کشی یبارونی اوتونگانلر ایدی. بو خبرنی آلغاچده، آستافی آندرییف اسملی کشی‌سینی ایوان قزانغه یباردی. بو یورغان سید که، اوشانداق قادیش هم چورا بکلرگه اوزینڭ آنلرنی باغشلاغانلغینی بلدیرورگه قوشدی. قزان خلقینی ایوان‌غه طوغری بولوچیلقغه آند ایتدیره‌چك کشی هم شوشی آستافی آندرییف ایدی. حماد شیخ آستافی ایله برگه قزانغه قایتوب، آنڭ آرقیلی ایوان قزانلیلرنی باغشلاوی طوشماسنده

١) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8. 214—215.

انارغه یارلیق یازدی (١). مارت نڭ ١٥نچی کوننده آستافی آندرییف قزاندن ماسقاوغه قایتدی. قزان نڭ سیدی، اوغلانلری، بکلری، میرزالری، اوشانداق بارچه قزان یورتی اولوغ کنازگه طوغری بولوب. آناردن همده شیخ علی‌دن ئولگانچه‌گه چاقلی آیورولماسقه سوز بیرولرینی ایوان‌غه سویله‌دی. آستافی ایله برگه قزانلیلر اسمندن «اورازلی»بك ایله «اوندرچی» حافظ ایلچی بولوب ماسقاوغه کیلدی. بونلر، تیزلك ایله، ایواندن شیخ‌علی‌نی قزان‌غه خان ایتوب یباروونی اوتونور اوچون کیلگانلر ایدی. آپریلنڭ ٧نچی کوننده، اولوغ کناز ایـوان شیخ علی‌نی قـزان‌غه خان ایتوب یباردی. مونسی شیخ علی‌نڭ قزانغه ایکنچی مرتبه خان بولووی ایدی.

XVI

شیخ علی خان.

(ایکنچی قات قزان خانی)

شیخ‌علی قزانغه، برنچی‌مرتبه، ١٥١٩نچی‌یلده خان‌بولمش، آنده ١٥٢١نچی یلغه چاقلی خانلق ایتوب، شـول یلده قزاندن قـاولانمش ایدی (٢). شیخ علی قزاندن قـاولاندقدن صوڭره، ماسقاوغه قـایتوب، واسیلی خدمتنده بولوندی. آنڭ واسیلی قارشوسنده قدری بیك ظور بولوب، آنی هر وقت واسیلی ظورلاب یورته‌در ایـدی. چنلاب قـارالغانده، واسیلی‌نڭ شیخ علـی‌نی اولوغلاوی‌بیك اورونلی بولوب، آنڭ شیکللی‌اوز دینی‌ایله اوزملتینی صاتقان کشینی واسیلی‌غه طابو قیون ایدی. اول، چن‌معناسی ایله، صاتلق تاتار بولوب، آنارده دینی هـم ملی طویغولرنڭ هیچ برسی یوق ایدی. شیخ علی اوزی تاتار بولسه‌ده، تاتار ملتی اوچون هیچ بر فائده‌لی اش اشله‌می، طورغانی روسلر فائده‌سینه طرشوب، بار کوچینی تاتارلر ضررینه استعمال

١) Никон. л. т. 5. стр. 147—148. Цар. кн. стр. 447. Татищевъ т. 5. стр. 256—257.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 266—269. Никон. л. т. 5. стр. 32—37. Софійск. л. т. 2. стр. 263. Герберштейнъ стр. 147. Львов. л. т. 1. стр. 399—401. Ермол. л. стр. 203. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 518.

ایته‌در ایدی (۱). شیخ‌علی، واسیلی‌نڭ قوشووی‌بوینچه، ۱۵۲۳نچی-۱۵۲٤نچی یللرده روس عسکری ایله قزان اوستینه یوردی. واسیلی طرفندن شیخ‌علی‌گه کورسه‌تولگان التفاتلر، شاقطی نق کوڭللی کشیلرنیده آلدارلق ایدی. بو التفاتلر، ملی ویاخود دینی حقوقلر بیرو توگل ایدی‌ایسه‌ده، صاتلق تاتارنی صاتوب آلور اوچون یته‌رلك نرسه‌لر ایدی.

۱۵۲٦نچی یلده ماسقاوغه نمسه ایلچی‌لری کیلدیگی وقت، واسیلی آوغه چقمش، آنڭ ایله برگه شیخ‌علی هم بایارلر، اوشانداق ایلچی‌لر بار ایدی. شول چاغنده واسیلی طرفندن ایڭ ظور التفات شیخ علی‌گه کورسه‌تولدی. واسیلی‌نڭ اوڭ یاغندن شیخ‌علی باروب، صول یاغندن ایکی روس کنازی بارادر ایدی. شیخ علی آت اوستونده بولوب، بیلینه ایکی‌قاپچق باغلاغان، بونلرنڭ برسینه اوق طولتورغان، ایکنچی‌سینه جایه قویغان ایدی. آوغه چغوچی آتلیلرنڭ صانی ۳۰۰ کشیدن آرتق بولوب، بونلر بارسیده واسیلی‌گه آو اشنده بولوشلق ایته‌چکلر ایدی. واسیلی، نمسه ایلچی‌لری یانینه ایکیشه‌ر کشی قوشوب، اول کشیلرنڭ هر برسی یاننده بره‌ر آو اتی بار ایدی.

ایڭ ئلك آوغه أتلرینی یباروچیلر : شیخ علی ایله نمسه ایلچی‌لری بولوب، بوچاغنده روسلردن هیچ‌بر کشیگه أتینی‌یبارورگه رخصت‌ایتولمادی. واسیلی آودن بوشاغاچ، ماسقاودن ٥ مڭ آدوم یراقلقده بولغان بر قوشاتمه یانینه قایتدی. اول اورونده نیچه‌له‌ب اوتاقلر (۲) قورولغان‌ایدی. شونلرنڭ ایڭ ظورسی اولوغ کنازگه، ایکنچی‌سی شیخ‌علی‌گه، اوچونچی‌سی ایلچی‌لرگه، قالغانلاری‌ایسه باشقه کشیلرگه بیلگوله‌نگانلر ایدی. بر آزدن‌صوڭ‌واسیلی ایلچی‌لرنی اوز یانینه چاقوردی. بونلر اوتاقغه کرگانده، واسیلی، فیل سوبا گندن یاصالغان اورونده‌قده بولوب، آنڭ‌اوڭ یاغینه شیخ‌علی اولطورمش ایدی(۳). واسیلی‌نڭ شیخ علی‌گه بولغان شوشی التفاتلری، شبهه‌سز، آنڭ قزان خانلغینی بتوروده برنچی اورون طوتقانلغی اوچون ایدی. ۱۵۲۸نچی یلده، شیخ‌علی، واسیلی‌نڭ قوشووی بوینچه، روس عسکری ایله لیتڤا ییرینه

---

۱) Герберштейнъ стр. 147. Олеарій стр. 370.

۲) «اوتاغ» : چادیر، دریم.

۳) Герберштейнъ стр. 210—212.

باصقونلق ایتدی. ١٥٣١نچی یلنڭ آزاغی ایله ١٥٣٢نچی یلنڭ باشنده، قزان
اوستینه یورو اوبی ایـله، نیژنی - نووغورودده بولوندی . ١٥٣٢نچی یلنڭ
سینتابرنده، واسیلی شیخ‌علی‌گه کاشیرا، سیرپوخوف شهرلرینی بتون آلوم‌لری
ایله باغشلادی (١). سینتابرنڭ ٢١نچی کوننده، شیخ‌علی اوزینه بیلگوله‌نگان
اورونلرغه سفر ایتدی.

شیخ‌علی بو سفرنده اوزیگنـه بولماینچـه، آنڭ ایـله برگه خاتونی همده
بکلری، میرزالری، توره‌لـری بار ایدی (٢). اول، کاشیـرا شهرینه بارغاچ،
١٥٣٢نچی یلنڭ ١٧نچی نویابرنده یازغان یارلیغـی ایله روسلرنڭ Троицк.
Белопесоцк. монас. ینی آلوم - صالوم‌دن قوتقاردی. بو چاغنده شیخ‌علی
قزان خانی بولماسه‌ده ، یارلیقده اوزینـی قزان خانی ایتوب آتادی. شیخ علی
اوزینه باغشلانغان اورونلر ایله اوزاق فائـده‌له‌نه آلمادی. اوچ آی چاماسی
طوردقدن صوڭره، ١٥٣٣نچی یلنڭ غنوارنده، واسیلی شیخ علی‌گه آچولانوب،
باغشلاغان شهرلرینی کیری آلـدی. اوزینی‌ایسه طوتدیـروب، خاتونی ایـله،
بیلواوزیر شهرینه یباروب یابتوردی (٣). واسیلی‌نڭ شیخ‌علی‌گه آچولانووی،
بو صوڭغی‌نڭ واسیلی‌غه بلدرماینچـه قزان ایله آستورتون خبـرله‌شووی سببلی
بولدی. شیخ علی‌نـڭ یاننده بولغـان تاتارلر، خاتونلـری هم بـالالری ایـله،
تورلیسی‌تورلی‌شهرگه‌یباررولوب، تورمه‌لرگه یابولدی. نووغورود تورمه‌سنده‌گی
٨٠ندن آرتـق تاتـارلر تورلی جزالر ایله جزالانوب، تمامـا قرولـدی (٤).
پسقوف تورمه‌سینـه هم ٧٣ ایر کشی یابولوب، شونلرنـڭ ٧سی یاش‌بالالـر
ایدی. بر ته‌ولك اچنده آنلرنڭ کوبـسی تورمه‌ده هلاك ایتولوب، طشقـه

١) Воскр. л. т. 2. стр. 280. Никон. л. т. 5. стр. 66. Ермол. л. стр. 205. Львов. л. т. 1. стр. 414. Татищевъ т. 5. стр. 209.

٢) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 280—281.

٣) Львов. л. т. 1. стр. 415. Ермол. л. стр. 205. Воскр. л. т. 2. стр. 281. Никон. л. т. 5. стр. 67. Татищевъ т. 5. стр. 211.

٤) Отрывокъ русск. лѣт. (п. с. р. л. т. 6.) стр. 297.

طاشلانولدی. تری قالغان ۸ ی، نیچه کونلر آشاتولمی هم اچورتولمی طوتولوب ئولتورولدی (۱). آرادن حسن اسملی برسی، اوزینڭ خاتونی هم بالالری ایله، چوقونوب، ئولومدن قوتولدی(۲). بو کشی چوقونددن صوڭره میخائیل آتالدی. تگیلرنڭ خاتونلری باشقه تورمه‌گه‌یابولغانلر ایدی. آنلرنڭ بارسینی چوقوندیروب، روسلرغه خاتونلقغه بیرولدی، بو خاتونلرنڭ بالالری هم چوقوندیرولوب، خریستیان ایتولدی. نووغورودده چوقوندیرولغان خاتونلرنڭ صانی ۴۳، بالالرنقی ۳۶؛ پسقوف‌ده‌غیلرنڭ ۵۱؛ آریشق‌ده‌غیلرنڭ ۱۲؛ قاریل‌ده‌غیلرنڭ ۳۰ ایدی (۳). بو واقعه ۱۵۳۶ نچی یلده بولدی. ۱۵۳۵ نچی یلنڭ ۲۵ نچی سینتابرنده، قزانلیلار جان علی خاننی ئولتوروب، آنـڭ اورنینه صفا گرای خاننی آلمشلر ایدی. قزانلیلرنڭ قایسیلری صفا گرای خاننی یاراتمادی. واسیلی‌نڭ طول قالغان خاتونی یلینا ایله اوغلی ایوانغه خبر یباروب، اوزلرینه شیخ علی‌نی خـان ایتوب یبارولرینی اوتوندی. ایوان هـم یلینا اوزلرینڭ بایارلرینی جیوب، شیخ علی‌نی آزاد ایتو حقنده کیڭاشکاچ، آنی آزاد ایته‌رگه بولدی. نیکیتا طوره‌نین اسملی کنازنی، بایار بالالری ایـله، بیلواوزیرغه یباروب، شیخ علی‌نی قوتقارورغه قوشولدی. ۱۵۳۵نچی یلنڭ ۱۲نچی دیکابرنده شیخ علی ماسقاوغه کیلدی. ایوان آڭا اوزینڭ یانینه کرورگه قوشدی. شیخ علی ایواننی کورووی ایله ییرگه یغولدی. صوڭره توزله‌نوب، ایواندن اوزینی یارلیقاوینی اوتوندی. «سینڭ آتاڭ، مینم ایسه پادشاهم، واسیلی ایوانوویچ مینی یاش کوینچه آلوب، آتا اوزینڭ بالاسینی باغشلاغانلغی کبك، باغشلاغان، قزانغه پادشاه ایتکان، اوزینڭ اولوغ یارلیقاشلری ایله یارلیقاغان ایدی. مینم ناچارلغم‌شوملوغنده، قزان بکلری ایله قزان کشیلری آراسنده طالاشلر بولدی. مین شوندن صوڭ طاغیده اوزمنڭ پادشاهم، سینڭ ایسه آتاڭ یانینه ماسقاوغه قایتمش ایدم. اول ایسه مینی یارلیقاب، اوزینڭ ییرنده شهرلر بیرمش ایدی. مین، گناهم سببلی، اوزمنڭ پادشاهم قارشوسنده عیبلی بولدم. اوزمنڭ ناچار عقلم، یامان اویم ایله آنڭ آلدنده گناهغه توشدم. شوشی گناهم، اوشانداق

۱) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 283. Карамзинъ т. 8. стр. 30.

۲) Отрывокъ русск. лѣт. (п. с. р. л. т. 6.) стр. 297.

۳) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 285.

یامان اویم اوچون الله مینی یاقلامادی. شونکا کوره، سینک آتاک، مینم ایسه پادشاهم شوشی ناچارلقلرم اوچون، میکا آچولانوب، مینی قارغادی. حاضرنده سین، مینم پادشاهم، آتا کنک میکا بولغان یخشیلقلرینی اویلاب، میکا مرحمت کورسه‌تدک؛ مونی سینک کوکلیکه الله صالدی. یوقسه، میم گناهم سببلی، بو بولماس ایدی» دیو سوبله‌دی (۱). شوندن صوک ایوان شیخ علیگه آیاق اوستینه طورورغه قوشوب، آنی اوزی‌ایـله کوروشورگه چاقوردی. اوزینک اوک یاغنده‌غی سه‌کیگه اولطورورغه بویوروب، چقغانده آکا بر طون بولەك ایتدی. شیخ علی، ایواندن، آناسی یلینا ایله کوروشورگه رخصت صورادی. یلینا، بایارلر ایله کیکاشمی طوروب، رخصت ایته آلمادی. ۱۵۳۶ نچی یلنک ۹ نچی غنوارنده، ایوان، اوزی هم آناسی یلینا یانینه کیلورگه شیخ علیگه بویوردی. شیخ علی یورتقه کیلگاچده، آنی قارشو آلور اوچون، واسیلی شویسکی، ایوان تیلیپنف، فیئودر میشیورین، مینشی پوته‌تین‌لرنی چغاردی. بو چاغده ایوان ایله یلینا ایزگو لازار سراینده ایدی. شیخ علی سراینک توبینه یتکاچ، ایوان آنی اوزی قارشو چغوب آلدی. أیبه‌رتوب آناسی یانینه آلوب کردی. سرایده یلینا اوزیگنه بولماینچه، آنـک یاننده نیچه‌لب بایار خاتونلری هم بایارلر بار ایدی.

شیخ علی یلینانی کورگاچده یبرگه یغولوب آکا طابوندی «اولوغ بیکه یلینا! مینم پادشاهم اولوغ کناز واسیلی ایوانوویچ مینی یاش چاغمدوق آلوب باغشلادی. ات بالاسی تربیه‌له‌گان کبك تربیه‌لەدی. آتا-بالاسینی باغشلاغان کبك، مینی باغشلادی، همده قزانغه خان ایتوب قویدی. گناهم شوملوغنده قزانلیلر مینی قزاندن قاولادیلر. شوندن صوك مین طاغیده اوزمنك پادشاهم یانینه کیلدم. مینم‌پادشاهم مینی شول چاقلی اولوغ باغشلاو ایله باغشلادی که: میکا اوزینک ییرنده شهرلر بیردی. مین اوزمنك پادشاهم بولغان اولوغ کناز واسیلی ایوانوویچ‌غه خیانت ایتدم؛ همده آکا بیرگان سوزمده طورمادم؛ مین هر بر أشمده اوزمنی پادشاهم قارشوسنده عیبلی دیوب بله‌من. سز، مینم پادشاهلرم، اوزکزنك قلکز مینی یارلیقادکز؛ مینم شوندی ظور گناهمنی عفو ایتدکز؛ مین قلکزنی باغشلاب، اوزکزنك یوزکزنی کورسه‌تدکز. ایندی مین

---

۱) Цар. кн. стр. 425. Никон. л. т. 5. стр. 101—102.

قلگز سز پادشاهلرغه سوز بیردم؛ شول سوزمده ئولگانچه‌گه چافلی نق طوروب، شول خصوصده ئوله‌رگه اوشانداق اوزمنك طوغانم ئولگان‌شیکللی ئولوب، سزنك خدمتگزده باشمنی بیرورگه تلیمن» دیو آنگا یالواروب، اوزینك گناهلردن توبه ایتدیگینی سویله‌دی. شوندن صوك ایوان‌شیخ علی‌گه طوروب اولطورورغه قوشدی. یلینانك قوشووی بوینچه، فیئودر قارپوف آنك اسمندن شیخ علی‌گه «شیخ‌علی پادشاه! اولوغ کناز واسیلی ایوانوویچ سینگا آچولانوب، سینی قارغاغان ایدی. لکن بزنك اوغلمز اولوغ کناز ایوان‌واسیلیویچ، اوشانداق بز سینی باغشلاب، اوزمزنك یارلیقاشمزنی کورسه‌تدك، یوزمزنی کورورگه ایرك قویدق. ایندی سین حاضرنده بورونغی اشلرگنی اونوت؛ اوزگنك بیرگان سوزلرگنی کیله‌چکده بیرینه یتکوز؛ بز سینگا اوزمزنك اولوغ یارلیقاشمزنی هم صاقلاومزنی قیلاسمز کیله‌در» دیدی. شوندن صوك شیخ علی بیرگه یاتوب، ایوانغه هم یلیناغه طابوندی(۱). ایوان ایله یلینا شیخ‌علی‌نی بوله کله‌ب، سرایدان چغاردیلر. شیخ علی‌نی باروب قارشو آلوچی بایارلر، ایوان هم یلینانك بویورولری بوینچه، آنی تگی قارشو آلونغان اورونغه چافلی اوزاتدیلر. شیخ علی‌نك خاتونی فاطمه ـ سلطان بایارلردن اوزینه یلینانی کورسه‌تولری طوشماسنده طروشولرینی اوتوندی. بایارلر، آنك سوزینی طگلاب، فاطمه‌ـ سلطان‌نك آنی کورورگه تله‌گانلگینی یلیناغه سویله‌دیلر. یلینا، فاطمه‌غه اوزینی کورورگه رخصت ایتوب، سراینه کیلورگه بویوردی. فاطمه‌ـسلطان سراینك ایشك آلدینه کیلگاچ، یلینا آنی قارشو آلور اوچون، ایوان والینسکی‌نك خاتونی آغرافینانی چغاردی. آنك ایله برگه یاش بایارخاتونلریده بار ایدی. فاطمه ـ سلطان‌نی سراینك باصقچلرنده قارشو آلور اوچون، نیچه‌له‌ب بایار خاتونلری ایله، واسیلی آندریبویچ‌نك خاتونی آغرافینا بیلگوله‌نگان ایدی. بیکه سراینك ایشك توبینه یتکاچ، آنی یلینا اوزی قارشولاب آلدی. کوروشکاچ سرایغه آلوب کردی فاطمه ـ سلطان سرایغه کرگاچده، آنك ایله کوروشور اوچون، ایوان آناسینك سراینه کردی. ایوان‌نك کرووی ایله فاطمه ـ سلطان آیاق اوره طوروب، اورنندن چیگوندی. ایوان، فاطمه ـ

---

۱) Цар. кн. стр. 426. Никон. л, т. 5. стр. 102—103.

سلطان‌غه، تورکچه «طاپوغ صالام (۱)» دیو سوز باشلاب، آننڭ ایله باروب کوروشدی. صوڭره فاطمه ـ سلطان‌نڭ اولڭ یاغینه اولطوردی. بو کوروشو «ایزگو لازار» سراینده بولوب، آنده فیئودر مستیسلافسکی‌نڭ خاتونی آناستاسیا، ایوان آندرییویچ خاتونی یلینا، واسیلی آندرییویچ ایله ایوان والینسکی‌نڭ خاتونلری ایکی آغرافینا، اوشانداق بونلردن باشقه طاغیده نیچه‌لب آتاقلی خاتونلر بار ایدی. سرایده فاطمه ـ سلطان‌غه آش بیرولدی. اول آشده ثلیگی خاتونلرنڭ بارچه‌سی حاضر ایدی. آش وقتنده یلینانڭ اولڭ یاغینه فاطمه ـ سلطان، صول یاغینه خدای ـ قل‌نڭ قزی، فیئودر مستیسلافسکی‌نڭ ایسه خاتونی آناستاسیا اولطورمشلر ایدی.

---

۱) «طاپوغ» سوزی بیك بورونغی تورکچه سوز بولوب، باش بیرو، اطاعت، سجده معنالرنده‌در. بورونغی تورکچه کتابلرده بو سوزبیك یش استعمال ایتوله‌در. هجرتدن ۶۰۹ نچی یلده یازولغان یوسف کتابینڭ نیچه اورننده تابمق، طاپو ـ طاپوغ، سوزلری یاد ایتوله‌لر:

بس یوسف‌نڭ «طپو» سینه قلج کیلدی
بو نقشنی سنڭ اوزره کم یورتدی
سنڭ کبك مالك پوته «تاپمق» نلوك؟
دنیا ایچره بونچه دولت اولور ایرمش
داغی مڭ قل قراویش ویرام بیله
مدام آنلر سزلره «تپو» قیله
صنم عاجز حاجت دکیل آنی یاپمق
جمله‌سینه آغ آطلاس طون کیوردی
ولیکن قاپولاری کی خطرناك
قپو اولدرکه آنده لولمیه سد
دیدیلر قاپو کیمك قاپوسیدر
شمشاد قامتڭا بولوب بنده باغدا

یولاق قتی آغلادی زاری قیلدی. ،
جمله‌سی اول صورته «تپار» ایمدی؛
مؤمن اولغیل او شبو پوتدین دونگل ایمدی.
شیله ایکن پوته «تپو» قیلور ایرمش..
پیوسته «تپو» غکده خدمت قیله
کمی خطمی کمی رومی اوله ایمدی.
ضلالتدر صمد قویب آڭا «طاپمق»..
دورتنچی کون «تپو»غنه واررلر ایمدی.
قپودن «طاپو» لاری کی خطرناك
«طپو» اولدرکه آنده اولمیه رد
ایتدم کم محمد «طاپو» سیدر
أیلاب «تاپوغ» همیشه توروب بر آیاغده.

«طاپوغ صالام» نڭ معناسی باش بیره‌م، طابونام، اطاعت ایتەم دیگان سوز بولادر. مینم آڭلاومچه، بو سوز بورونغی تاتار خانلری ایله کوروشکانده أیتوله طورغان سوز بولوب، شول عادت بوینچه، ایوان آنی أیتکان بواورغه کیره‌ك. بو سوز روسچه روز نامه‌لرده Табусаламъ, Табугъ саламъ طرزلرنده یازولغان بولغانلقدن آنده‌غی صالام سوزی «صالمق» مصدرندن آلونغان بولادر. بولای بولغانده آنی عربچه «سلام» سوزی صاناب معنی بیرو یاڭلش بولوب چغادر.

آش يانـنده يلينانى «قاراووچى» (١) ايوان چيلادف بولوب، فاطمه ـ
سلطان‌نك «قاراووچى»سى كناز واسيلى ريپنين ايدى. آشاب طويماچ،
يلينا فاطمه ـ سلطان‌غه بوله كلر بيروب، آنى سرايدن اوزاتدى. قارشو آلونغان
اورونغه چاقلى فاطمه‌نى اوزاتور اوچون بايار خاتونلربنى چغاردى. آش
چاغنده ايوان هم آناسينك سراينده بولوب، اوزينك بايارلرى ايله، ايكنچى
اورونده آشادى. شيخ على‌نك ايوان طرفندن آزاد ايتواووى، آنى قزانغه
خان ايتو، صفاگراى خاننى قاولاو اويى ايله بولسه‌ده، لكن اول اش
ايوان اويلاغانچه باروب چقمادى. ١٥٣٧نچى يلنك جاينده، شيخ‌على، روس
باشلقلرى ايله برابر، ولاديمير قالاسنده بولونوب، روس چيگينى قزانليلرنك
باصقونلق ايتولرندن صاقلايدر ايدى (٢). ١٥٣٩نچى يلده، قزانليلر موروم
هم كاستراما اوستلرينه هجوم ايتوب، اول ياقده باصقونلق ايته باشلاغانلر،
روسلرنك بايتاق كشيلرينى ئولتوروب، آنلرغه شاقطى ضرر كيلتورگانلر
ايدى. بو اوروشده روس باشلقلرينك اولوغلرندن فيئودر قوربسكى، باريس
سيسيبيف، آندرى طولوپوف، نيكيتا زاسيكين‌لر ئولتورولوب، بونلرغه باشقه
طاغيده بايتاق كشيلر ئولتورولمشلر ايدى. شول چاغنده شيخ على ايله
فيئودر مستيسلافسكى قزانليلر اوستينه سيسكارتماسدن هجوم ايتوب، آنلرنى قره
باشلادى. قزانليلرنك قايسى‌لرى روسلر طرفندن قرولوب، قايسى‌لرى قاچقان
اورمانلرنده طوڭوب ئولدى (٣). ١٥٤٠نچى يلنك ١٨نچى ديكابرنده، صفا
گراى خان قزان، قريم، نوغاى كشيلرندن بايتاق عسكر ايله موروم قالاسى
يانينه كيلوب، اول تيگره‌لرده باصقونلق ايتمش ايدى. اولوغ كناز
ايوان، قاسم شهرينه كشى يباروب، شيخ على‌گه موروم يانينه بارورغه
قوشدى. شيخ على، اوزينك تاتارلرى ايله، صفا گراى خان اوستينه يورى
باشلادى. صفا گراى خان اوزى موروم يانينه طوقتاب، باصقونلق ايته‌ر اوچون

---

١) بو سوز روسچه روزنامه‌لرده "кравчій" يازولوب، آنك ايله بورونغيده
روس پادشاهلرينه آش كيلتروچيلرنى قاراب طوروچى كشى آتالغان. اول سوزنك اصلى
«قاراووچى» بولوب، توركچه سوز بولووندە شبهه يوقدر.

٢) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 310.

٣) Карамзинъ. т. 8. пр. 97.

عسکرلرینی تورلی یاقغه یبارگان ایدی . نوغایلرنـنك میشچیرا تیگره‌سنـده باصقونلق ایتوچیلرینه شیخ‌علی خان هجوم ایتوب، آنلرنك بایتاغیسینی قردی، قایسی‌لرینی طوتقون ایتدی. نوغایلر طرفنـدن طوتقون ایتولگان روسلرنی آزاد ایتوب، اوز قولینه توشکان نوغایلرنی ماسقاوغه یباردی. صفا گرای‌خان، شیخ علی‌نك کیلووندن خبر آلغاچده، مورومنی طاشلاب کیتدی (١) .

١٥٤١نچی یلنك جاینده، قریم خانی صاحب گرای روسیـه اوستینه یوری باشلادی. شوندن خبر آلغاچده، ایوان ، شیخ علی‌گه کشی یباروب، آنی، اوزینك تاتارلری ایله ولادیمیرغـه بارورغه، آنـده قزانلیلرنی کوزه‌توب طورورغه قوشدی. شیخ علی ایله برگه بایتاقغنه‌تاتار عسکری بار ایدی(٢).

١٥٤٢نچی یلنك قشنـده ، شیخ علی قاسم شهرنده بولـوب، آنی اداره ایته‌در ایدی. ١٥٤٣نچی یلده شیخ‌علی ماسقاوغه کیلوب، آنی قارشو آلور اوچون ایوان طرفندن پیتر ریپنین ایله واسیلی اوشاتی یبارولدی. ١٥٤٣نچی یلنك ١٨نچی اییولنده، شیخ علی روسلرنـنك .Троиц. Сергіев. монас لری اسمینه یارلیق بیروب، آنك ایله تـگی موناستیرده‌غـی کشیلرگه کاشیرا اورمانینـه صور امایـنچه کروب، کیره‌کلی آغاچلرینی کیسه‌رگه، اوشانداق اوقایلغه‌سی بوینچه یوری طورغان موناستیر کیمه‌لرینه آلومسز یورورگـه رخصت ایتدی (٣).

١٥٤٣نچی یلدن ١٥٤٦نچی یلغه‌چاقلی شیخ‌علی‌نك قایده‌طورغانلغی ونیچوك کون اوتکاردیگی طوشماسنده هیچ خبر یوق. ١٥٤٥نچی یلنـك ٢٧نچی دیکابرنده، ایوان کوکل آچو اوچون ماسقاودن «Воры»غه، آندن ۋلادیمیرغه کیتمش ایدی. ١٥٤٦نچـی یلنك ١٧نچی غنوارنـده، ایوان‌نك قزانده‌غـی ایلچی‌سی ایغناتی یاخونتوف یاننـدن روداق بولاتوف اسملی کشی قایتـوب، ایوانغه ایغناتی‌نك یازغان یازووینـی طابشوردی. آنك بو یارلیغنـده «قزانلیلر صفا گرای خاننی قاولادیلر . بیك کوب قریملیلرنی قردیلـر» دیو یازولغان ایدی. روداق ایله برابر قزاندن حماد ـ شیخ اسملی ایلچـی کیلوب ، آنی بویورغان سید، قادیش هم چورا بکلر یبارگانلر ایدی. حماد ـ شیخ ایوان‌نی ولادیمیرده

١) Никон. л. т. 5. стр. 135.

٢) Воскр. л. т. 2. стр. 297—298. Цар. кн. стр. 434. Никон. л. т. 5. стр. 105.

٣) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 317—318.

اوچراتوب، اوزینڭ نه اوچون کیلگانلگینی آچقا سویله‌دی. ایوان، حماد ـ شیخ‌غه ولادیمیردن ماسقاوغه کیته‌رگه قوشوب، اوزیده ٣٠ نچی‌غنوارده ماسقاوغه قایتدی. حماد ـ شیخ‌نی یانینه چاقورتوب، قزانلیلرنڭ یازغان یارلیقلرینی اوقورغه قوشدی. آنلر، اوزلرینڭ یارلیقلرنده ، ایوانغه باغونوب، آناردن قزانلیلرنی عفو ایتووینی، قزانغه خان ایتوب شیخ‌علی‌نی یباروووینی اوتونگانلر ایدی. ایوان، قزانلیلرنڭ اوتونچلرینی یبرینه یتکروب، آنلرغه شیخ علی‌نی پادشاه ایتوب بیلگوله‌دی. شول یلنڭ ٧ نچی آپریلنده، ایوان‌نڭ بویورووی بوینچه، شیخ‌علی قزانغه سفر ایتدی. آنی قزان خانلغینه اولطورتوب قایتور اوچون، ایوان طرفندن دمیتری بیلسکی، دمیتری‌پالیتسکی، پوستنیق‌غوبین قزانغه یبارولدی. بونلر قزان‌غه کیلوب، شیخ‌علی‌نی خانلق‌تختینه اولطورتدی. بو واقعه ١٥٤٦ نچی یلنڭ ١٣ نچی ایونده بولدی. شوندن صوڭ ایلچی‌لر قزاندن قالومناغه قایتوب کیتدی. بو چاغنده ایوان قالومناده ایدی. شیخ علی، قزان تختینه اولطورغاچده، چابقون میرزانی اولوغ کناز ایوان‌غه ایلچی ایتوب یباردی. ایلچی ماسقاوغه کیلدی. شیخ علی‌نڭ اولوغ کناز تله‌گانچه بولاچق ایدیگینی ایوان‌غه سویله‌دی. شیخ علی، چابقون‌ایله برگه، الله‌بیردی اوغلان، توکیل بك، آغیش ـ ملا زاده اسملی کشی‌لرنی یباروب، بو صوڭغی اوچوسینده ، اولوغ ایلچی بولوب، ماسقاوده طورورغه بویوردی. بونلر ایله برگه ، ایوان‌نڭ قزانده طورمقده بولغان اولوغ ایلچی‌سی ایغناتی یاخونتوف‌ده قایتقان ایدی. شیخ‌علی‌گه قزانده خان‌بولوب طورورغه طوغری کیلمادی. نیچه کونلردن صوڭ، شیخ علی قزانلیلرنڭ صفا گرای خاننی یاڭادن قزانغه چاقوروب کیلتورولرندن خبر آلدی. بو خبر شیخ علی‌نی قورقوتدی. اول قزاندن قاچارغه بولدی. صفا گرای‌نڭ قامابوبینه کیلووندن خبر آلغاچده قزاندن قاچدی (١) .

---

١) Цар. кн. стр. 447. Никон. л. т. 5. стр. 148. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 526. Кн. степенная т. 2. стр. 639. Татищевъ т. 5. стр. 258.

XVII

صفا گرای خان

. (اوچونچی قات قزان خانی)

صفا گرای خان قزاندن قاولانغاچ نوغای یورتینه کیتدی(١). یوسف میرزا آنكٔ قاین آتاسی بولغانلغی اوچون، اول آنـاردن یارده‌م آلوب کیلورگه، شونكٔ ایله جان علی نی قزاندن قاولارغه اویلادی. صفا گرای خان یوسف نكٔ کیاوی ایدی ایسه‌ده، یوسف میرزا صفا گرای نی یاراتمیـدر ایدی (٢). صفا گرای نكٔ «آنچق سینكٔ آرقاڭده‌غنه قزاننی یاڭادن آلا آلورمن؛ موندن صوكٔ سین أیتـکانچه بولورمـن ؛ قزانده ایکی‌گنه کشینی ئولتوروب ، آندن آرتغینی ئولتورمامن، موندن آری هیچ بر ناچارلق قیلمامن» دیگان سوزلری یوسف میرزانی یومشارتـدی. آنكٔ بو یومالانولـری یوسف نی ایکنچی تورلی اویلاتا باشلادی .

اول ، اوغلی یونس قول آستونده، نوغـای یاوی یبارورگه بولدی (٣). بو یاو، صفا گرای ایله برگه قزان اوستینه یوروب، قزاندن شیخ علی نی قاولایاچق، قزاننی صفا گرای خانغه آلوب بیره‌چك ایدی.

نوغای یورتی ایله قریم یورتی، اوشانداق قزان ایله نوغای یورتی آراسنده دوستلق بولماغانلغی اوچون، صفا گرای خاننی، نوغای میرزالری آچیق قبول ایتمادی. قانقان یوره‌کلی نوغای میرزالرینه تله‌گینی طـکلاتو صفا گرای خان اوچون بیك آغیر بولدی.

آنكٔ شونده‌غی حالی نیچوك بولغانلغینی آڭلاتور اوچون، بزبو اوروندە یوسف میرزانكٔ اوغوللری بولغان یونس ایله علی دن ١٥٥١ نچی یلده ایوان غه یازولغان یارلیقنی کوچوروب کیته‌سمز کیله. اول یارلیق «بتون روسیه‌نكٔ پادشاهسی بولغان آق پادشاه ایوان واسیلیویچ که یونس میرزا ایله علی میرزادن تو به‌نچیلك ایله سوز شول: الله، سزنی خریستیان، بزنی مسلمان ایتوب یاراتقان.

---

١) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 49—50. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 281—282. Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 142—143, 272.

٢) Продолж. древн. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 142—143, 272.

٣) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 143, 272—273.

سزنڭ یورتڭزده بعض بر مسلمان پادشاهلری بار ایدی. قزانلیلر صفا گرای پادشاهنی یارانوب پادشـاه ایتدیلر. صوڭندن آنی قاولادیلـر. سزدن قزانغه پادشاه بولور اوچون، (جان) علی نی آلدیلر. سزنـڭ قاراشڭز بوینچه، قزان کشیلری بزنڭ آتامز یوسف بك ایله دوستلاشمقچی بولوب، آڭا ایلچیلر بواردیلر. اللهنڭ تقدیری بوینچه، آتامز یوسف بـك سینڭ یاقینڭ جان علی پادشاه ایله دوستلاشوب، آڭا سوڭلمزنی بیردیُ (۱). سزنڭ ایلهده دوستلقده بولوب، طوغانلرچه یاقینلاشدی. صفا گرای خان هیچ کمگه بلدرماینچه کیتکاچ، آنڭ آرتندن قزانلیلر یارلیق بیاروب، قزانغه چاقوردیلـر. جان علی خاننی ئولتوروب، بزنڭ سوڭلومزنی صفا گرای پادشاهغه بیردیلر. شول چاغنده صفا گرای پادشاه آزغنه کشیلر ایله کیلـگان ایدی. بر یلدن صوڭ، آچ هم یالانغاچ بولغان قریملیلرنی چاقوروب کیلتوردیُ. قزانلیلرغه کوچلهولر قیلا باشلادی. برهونڭ آتاسی ئولسه، آنڭ کیلورینی (بالالرینه) بیرمی ایدی. برهونڭ آغاسی ئولسه، آنڭ کیلورینی هم کچکنه طوغانلرینه بیرماس بولدی. سینڭ ایله اوزاق زمانلر اوروشوب طوردیُ. آنڭ شوشی اشلرینه قزان کشیلری هم بکلری چدی آلماینچه، آناردن آیورولوب، قریملیلر ایله اوروشه باشلادی. قریملیلرنی قاولاب بارغانده قایسیلرینی قردی، قایسیلرینی سوروب یباردی. صفا گرای خاننی آزغنه کشیلری ایله قالدیردی. شول چاقنده آستراخاندن منصور سید اسملی کشی کیلدی. شوندن نیچه کونلر صوڭ، صفا گرای خان، منصور سید ایله برابر، آستراخانغه قاچوب کیتدی. آستراخان پادشاهی ایله شاهزادهسندن عسکر آلوب، شونلر ایله قزاننی کیلوب قامادی. قزاننڭ یاخشـی کشیلری آنی تلیلر، دیو اویلیدر ایـدی. شول امید برله طورسهده، قزاننڭ بکلری ایله اولوغلرندن هیچ بر کشی صفا گرای خان یانینه کیلمادی. شوندن صوڭ، اوروشورغه باشلادی. آلایده هیچ نرسه اشلی آلماغاچ، قاچـوب، آتامز یوسف بك یانینه کیلدی. اول، بزنڭ آتامزغه هم بزگه دشمان ایدی. بز آنی ئولتورورگهده اویلاغان ایدك. بورونغیلرنڭ «ایبولـگان باشنی قلچ کیسماس» مقاللری بار. شونلقدن ئولتورمادك. اول کشی ئولومگه لایق ایدی. اللهغه هم یوسف بكگه یغلاب «حاضرندهمینی یوسف بك باغشلاب، عسکر بیرسه ایدی؛ کچوك طوغانینی،

۱) بو سوز روسچهده „сестра" بولوب، بز آنی سوڭل دیو ترجمه ایتدك.

اوشانداق اوزینڭ بالالرینی یبارسه ایدی؛ قزانده بزنی تلی طورغان کشیلر کوب؛ نوغای یاوی ایله بارسه‌م، آنلرمینی (خانلقغه) آلاچقلر، قزاننی آلسه‌م، یوسف بك‌گه همده بزگه (یونس ایله علی‌گه) طاغ یاغی ایله آرچه یاغینی بیرورمن، اوزمنڭ خاتونلرمنی هم بالالرمنی سزدن تولەب آلورمن» دیو صفا گرای خان سوز بیردی. قریملیلر هم شوڭا سوز بیردیلر. بزنڭ آتامز باشلرنده بولدیغی حالده، میرزالر سوز بیروشوب، بزنی صفاگرای خان ایله برگه یباردیلر. بز، یولده بارغان چاغنده، اوزمزنڭ کشیلرمز ایله، حاجی گرای پادشاهنڭ بالالاری برله بزنڭ آتامز هم بابالرمز اوز آرا نه‌چاقلی برسی ایکنچی‌سینڭ باشینی کیسوب، کوبمو قانلر آغوزغانلقلری خصوصنده‌اویلادق. صفاگرای خان حاضرنده وقتی‌شوندی بولغانغه کوره‌گنه بزگه‌شولای (دوست). اوزمزنڭ‌پادشاهمز تیمور-قوتلوغ‌بالالری‌ایله‌بز بورونغیدن‌بیرلی طوغانلقده‌مز. صفاگرای بزنڭ یاقینمز جان‌علی پادشاهنیده ئولتوردی. سوگلومزنی اوزینه طوتقونلقغه آلدی. مونه اول بزگه شوندی دشمان کشی. آناردن ئوچ آلور اوچون، مونده‌نده اوڭغایلی چاق طاغیده بولماس. شوڭا کوره بز، قزان یانینه یتـکاچده خبرله‌شورگه اویلادق. فقط شونڭ‌اوچون شیخ‌علی‌خان، بزنڭ برله، جان‌علی خان‌کبك، دوستلقده هم‌طوغانلقده بولورغه‌غنه تله‌سون دیدك. صفاگرای‌ایله‌برگه قریملیلردن ۶۰ کشی‌بولوب، شونلرنڭ بارسینی‌ده‌بز قرورمز. اوزمزنڭ سوگلومزنی شیخ‌علی خانغه بیرورمز، اوّلـگیچه طوغانلقده بولورمز، دیو کیڭاشدك. بز قزان یانینه کیلـگانده شیخ‌علی خان قزاندن کیتـکان ایدی. کم اوچون صفاگرای خاننی ئولتوریـك؟ دیو اوز آرا اویلاشدق هم آنی ئولتورمادك. بو چاغنده قزان یورتی پادشاهسز ایدی. بز باروب قزان‌یاننده ۸ کون طوردق؛ آنده اوروشدق؛ قزاننڭ یاخشی کشیلری بزنڭ یانغه کیلمادی. کیلـگانلری قزاننڭ ناچار کشیلری ایدی. بز قزاننی آلوب، آڭا صفاگرای خاننی (پادشاه ایتوب) بیردك.

اوزمز کیری نوغای یورتینه قایتدق. پادشاهنڭ خاتونلری اولچاغنده بزده قشلادی. ایکنچی یل صفاگرای خان، آتامز یوسف هم بزنڭ یانمزغه ایلچی یباروب، «یونس میرزا بیکه‌لرنی مینم یانیمه کیلتورسون» دیو خبر یباردی. آتامه هم آنڭ طوغانلرینه طاغ‌یاغی ایله‌آرچه یاغینی بیرورمن دیوبده

ایتکان ایدی. میڭا ایسه نوغایلردن جیولغان کیلورلرنی بیرورگه بولدی. آناردن ایلچی کیلگانده آتامز هم آنڭ طوغانلری آستراخانغه کیتکانلر ایدی. آتامنڭ قاراشندن باشقه بیکه‌لرنی آڭا (صفا گرای‌گه) ایلتدم. صفا گرای خان، اوشانداق قریملیلر بیکه‌لرنی قوللرینه آلغاچه، آتامه هم آنڭ طوغانلربنه بولغان آندلرینی بوزوب، آنلرغه طاغ یاغی ایله آرچه یاغینی بیرمادیلر. مینی قزانغه بکه ایتمادیلر. بز صفا گرای پادشاهغه آچولانوب، قایتقاچ برنچی یاز باشنده سیڭا کشی یباروورگه اویلاغان، سینڭ ایله برگه‌لب صفا گرای پادشاهنی محاربه ایته‌رگه تله‌گان ایدك. لکن اول، شول قشده وفات بولدی. بز شونی ایشوتکاچده، اوزمنڭ آتام یوسف بك ایله کیڭاشوب، صفا گرای خاننڭ ئولگانلگینی سیڭا بلدیرور اوچون، بایسونغار اسملی کشی‌مزنی چابقون ایتوب یباردك. موندن ئلوك، شیخ علی‌نڭ طوغانی جان علی پادشاه بزنڭ ایله طوغانلقده بولغان ایدی. حاضرده بزگه شیخ‌علی‌خان طوغان بولاچقدر. بزنڭ چابقونمز بایسونغار سزگه یتکاچده اولوغ کناز شیخ علی پادشاهنی، اوشانداق بکلرینی قزانغه یبارسون، بز موندن یونس میرزانی یبارورمز، دیگان ایدك، چابقوننی یبارودن ایکی آی صوڭ، شیخ علی پاشاهنڭ قزانغه کیتکانلگینی ایشوتدك. بز هم قزان کشی‌لرینڭ اوزمزده بولغانلارینی آلوب، قزانغه یوردك. بز قزان یانینه یتکانده شیخ علی پادشاه آنده کیلوب یتماگان ایدی. بز اوز آرا «قزانلیلر ایله نیچوك سویله‌شمی کیته‌رگه» دیو اویلاشدق. قزان کشی‌لوی یانینه ایلچی یباروب، قریملیلر بزگه هم آنلرغه دشمان، شوڭا کوره، قریملیلرنی بزگه بیرسونلر ویاخود قزاندن قاولاسونلر، دیدك. ماسقاو هم قزان نوغایلر ایله دوست بولسون، همده برگه‌له‌شوب قریمنی، محاربه ایتسون اوچون، ماسقاو کنازینڭ هم بزنڭ دوستمز بولغان شیخ علی پادشاهنی قزانغه خان ایتوب، مینی ایسه بکلككه آلسونلر، دیدك. بولات بك اوغلی روبی همده‌راسف بالالری ایله قایسی بر حاجیلر بولوب، (آنلر): بزگه ئولماینچه قریملیلردن آیورولماسقه، دیلر. (قزانلیلر) بزگه‌قارشی طوبار قویوب، آنلر ایله ۸ کون اوروشدق. شولای ایتوب صوغوشقاچ، قایتوب کیتدك.

حاضرنده بزنڭ سیڭا سوزمز شول: بز اوزمز قزاننی محاربه ایتدك، آلا

آلادق. سینده محاربه‌ایتدك، آلاآلمادك. سیکا قزان یاقیننده شهرلر بنا ایتوب، اوراق وقتنده آنی محاربه ایته‌رگه کیره‌ك. قامادن بزگه «خاص ـ توره بکنی ویاخود آنك ایله برگه کیتکان بکلردن یاخشی بر کشی‌نی یبار. همده آنك ایله اوزکنك یاخشی بر کشکنی یباروب، اول بزنك ایله وعده‌له‌شسون. نوغای کشی‌لری قشلاوغه کیری قایتا باشلاسه‌لرده، طوقغانچه‌غه چاقلی قامادن کیتمامز، بزنك جایلایه‌چك جایلاومز قاماغه یاقین بولوب، Еликопсере دەدر (۱). شول سوزلرمزنی اوخشاتوب، بزنك ایله برگه‌له‌ب قزاننی محاربه‌ایته‌رگه‌تله‌سه‌گز، اوراق‌غه چاقلی عسکرگزنی قاما بوینچه یباروب، یلغه آرقیلی کشیلرنی چغارماسقه بو یوروگز. صوده‌غی کیمه‌لرنی کورگاچده، میرزالر ویاخود سیکا دشمانلر آتلری ایله صوغه کره آلماسلر. صو بوینچه باروچی عسکرگه بزنك نوغای کشیلری هیچ تیماسلر، ایندی اوراق وقتنده قزاننی محاربه ایته‌رگه تلیسن ایکان، بز سیکا بولوشورغه حاضرمز. بزنك کشیلرنی طاشور اوچون ۵۰ ـ ۶۰ کیمه، همده «لایش» (۲) کیچوونه (перевоз) اوزکنك تاتارلرگنی یبارسه‌ك ایدی، بز آنلر ایـله سویله‌شوب، یوغاری طابا «چاللی» کیچوونه منه‌رمز. قزانلیلرنك آرچه یولنده بولغان قالارینی بارغان چاقنده واتوب، یاندیرورمز. سینك عسکرلرك اگریچ (۳)، نوغای، یاقی یوللارینی آلورلر. ایکی عسکر برگه‌له‌شوب، الله‌غه طایاندقاری حالده، بزگه دشمان بولغان قریملیلردن ئوچ آلور اوچون (یورورلر). بر الله‌غه اوشان، بزنك سوزمزگه‌ده اوشان. بلگورمه‌لی یارلیقنی سینك قازاقلرك تاوکی تیمیف، قادر قودینف‌لر ایله یباردم» دیو یازولغان ایدی (٤)، قزان ایـله ماسقاو آراسی بوزولغانلغه کوره روسلرغه قزانده طورو قیونلاشدی (۵). ایواننك قزانده‌غی ایلچی‌سی

---

۱) بو اورون قاما بویینك قای یېرنده ایدیگینی بله آلمادق. بلوچی کشی‌لردن آنك قایده‌لغینی خبر بیرولرینی اوتونه‌مز.

۲) دیمکـکه «لایش» روسلرنك قزان یورتینی ضبط ایتولرندن ئلوکده بول‌ ‌در.

۳) بـو یول، حاضرگی تاتارلر تلنده «گه‌ریچ یولی» آتالوب یورتولـگان یـول بولورغه کیره‌ك.

٤) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8, стр. 269—278.

۵) Никон. л. т. 5. стр. 148—149. Цар. кн. стр. 448. Татищевъ т. 5. стр. 258.

ایغنانی یاخونتوف اوزینك ایداشلری ایله روسیه‌غه قایتدی. بونلر قایتقانده ایوان قالومناده ایدی. تگی‌لرده طوغری قالومناغه قایتدی. صفا گرای خان قزان تختینه اولطوردقدن صوڭره، صاتلق قزان اولوغلرینی تورلیچه جزالارغه طوتوندی. شول سببلی، آنلرنك کوبسی قزاندن قاچا باشلادی. صفا گرای خان، قزانلیلردن نیچه کشینی ئولتورته‌چك ایدیگینی نوغای یورتنده چاغندوق سویله‌مش ایدی (١). سینتابرنك ٢٠نچی کوننده، قولوش بك، تری اوغول (تڭری قول)، بورناش، چورا ناریقوف نڭ طوغانلری قزاندن ماسقاوغه قاچوب کیلدی(٢). بونلر ایله برگه قزان اولوغلرندن طاغیده ٧٦ کشی بار ایدی. بو قاچقونلر ایوانغه خدمت ایتو اوبی ایله کیلگانلر ایدی. چورا ناریقوف، بائو بك، قادیش بکلرنی، اوشانداق بونلرغه باشقه طاغیده نیچه‌لب کشیلرنی صفا گرای خان ئولتورتدی. چورا ایله قادیش صفا گرای خان نی قزاندن قاولاو یولنده ظور اورون طوتوچیلردن ایدی. بونلر ایله برگه بویورغان سیده بار ایدی ایسه‌ده، اول قزاندن نوغای یورتینه قاچوب قوتولدی. شوندن صوڭ صفا گرای خان قریملیلر ایله قزاننی اداره ایته باشلادی. بو چاقلرده قزان خانلغی شاقطی قاقشاغان، خانلقده‌غی یات خلقلر آنلردن یوز چویوره باشلاغان ایدی. ١٥٤٦نچی یلنك ٦نچی دیکابرنده، طاغ یاغی چیرمشلرندن ایکی کشی ایوانغه ایلچی بولوب کیلدی. آنلرغه ایواندن قزان اوستینه عسکر یباروینی اوتونورگه، اوزلرینك روس عسکری ایله برابر قزاننی محاربه ایته‌رگه باراچق ایدکلرینی ایوانغه بلدیرورگه بویورولغان ایدی. چیرمشلرنك اوتونچی اورونسز بولمادی. ایوان، قزان اوستینه عسکر یبارورگه بولدی. شول قشنی آلیکساندر غورباتی اسملی باشلق قول آستونده، قزان یورتینی محاربه ایته‌ر اوچون، عسکر یباردی. بونلر زویه طاماغینه یتوب، آنده‌غی اورونلرده باصقونلق ایتدی. کوب اورونلر طالانوب، یغما ایتولدی (٣). ١٠٠چیرمش طوتقون ایتولوب،

---

١) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 143.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 149. Цар. кн. стр. 449—450. Татищевъ т. 5. стр. 259. Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 144—145, 214—215.

٣) Никон. л. т. 5. стр. 149—150. Цар. кн. стр. 450. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 526. Татищевъ т. 5. стр. 259—260

ماسقاوغه کیلتورولدی . روس عسکری بو یولی قزان یانینه کیلماینچه ۳۰ چاقروم قالغان ایدی (۱).

۱۵٤۷نچی یلنڭ جایننده، ایوان قزان اوستینه یوروركه بولدی، شول اوی ایله کیمه‌لر حاضرله‌تدی. اول جای بیك قوری بولغانلغی اوچون، کیمه‌لر ایله ماسقاو یلغه‌سندن یورو ممکن بولمادی. ایوان‌نڭ حاضرله‌تکان کیمه‌لری ماسقاو یلغه‌سنده کیبوب قالدی (۲).

۱۵٤۷نچی یلنڭ کوزنده ایوان طاغیده قزان اوستینه یورمکچی‌بولدی. اوزینڭ‌طوغانلری، بابارلری، اوشانداق میتروپالیت‌ایله شول‌خصوصده کیڭاش‌ایتدی. نویابرنڭ ۲۰نچی کوننده، دمیتری بیلسکی‌نی ولادیمیر شهرینه یباروب، آندن آڭا صوغوشقه بارور اوچون کشیلر جیارغه بویوردی. قاسم شهرینه خبر یباروب، آندن شیخ علی ایله ولادیمیر واروتینسکی‌غه سفر ایته‌رگه قوشوب، «تسیویل (۳)» طاماغنده اوزی ایله برله‌شورگه قوشدی. دیکابرنڭ ۱۱نچی کوننده، ایوان قزان اوستینه یورمکچی بولوب، ولادیمیر شهرینه یوردی. طوبلرنی، اوشانداق صوغوش یاراقلرینی اوزی آرتندن ولادیمیرغه ایلتورگه بویوردی. ۲۰نچی‌دیکابرده ولادیمیر شهرینه‌کیلوب یتدی. یول‌بیك بلچراق هم‌قارلی بولغانلغی سببلی، صوغش‌یاراقلری ولادیمیرغه غنوار آینده‌غنه کیلوب یتدی. ۱۵٤۸نچی یلنڭ ۸نچی غنوارنده، ایوان ولادیمیردن نیژنی‌گه یوردی. ایکی آطنه‌آرتق یولده بولوندقدن صوڭره، ۲۶نچی غنوارده، نیژنی‌گه کیلدی. آنده بر آطنه چاماسی طوروب، فیورالنڭ ۲نچی کوننده، قزان اوستینه یوری باشلادی. نیژنیدن ۱۵چاقروم کیتکاچ، «بلنا» آتالغان اورونغه طوقتاب، شونده قوندی. ایرته‌گیسن‌رابوتقاآتاوینه‌کیلوب‌طوقتادی. قزانلیلر اوزلرینی قزغانا آلماسه‌لرده، تڭری بویولی آنلرنی قزغاندی. کیساکدن جلوتوب، بوزلر ئوری باشلادی. وولغه‌نڭ بوزلری قاقشالوب، اوستینه صوچقدی. شول سببلی طوبلرنی آلوب بارو قیونلاشدی. قایسی طوبلر صو آستینه‌ده کیتوب باردی. بوزنڭ تیشوکلری کورونماگانلك سببلی،

---

۱) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 526.

۲) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 526.

۳) «تسیویل» (Цивиль) وولغه‌غه اوڭ یاقدن توگوله طورغان، قزان غوبیرناسنده، تسیویل اویازدنده، ۱٤۳ چاقرم اوزونلغنده بر یلغه‌در.

بوز آستینه کینوچی کشیلرده بولغالادی. ایوان، تگی آتاو یاننده یاخشی هوانی کوتوب اوچ کون طورسه‌ده، هوا یاخشورمادی. شوندن صوڭ دمیتری بیلسکی‌گه قزان یانینه سفر ایته‌رگه قوشوب، آنده شیخ‌علی ایله برگه‌له‌شورگه، صوڭره قزان اوستینه یورورگه بویوردی. قزان اوستینه یوری آلماو ایوان‌نڭ کوڭلینی توشوردی. اول آڭا چیکدن طش قاتی بورچولدی. کوزلرندن یاشلرینی آغوزوب، ۱۰ نچی فیورالده، نیژنی نووغورودغه کیری قایتدی. ایوان‌نڭ قزان اوستینه یوریسی بیك کیله‌در ایدی. شوڭا کوره، بارا آلمی قالووینه بیك قایغوردی. ایوان نیژنیدن سفر ایتوب، ۷نچی مارتده ماسقاوغه قایتدی. دمیتری بیلسکی تسیویل طاماغینه کیلوب، شیخ‌علی ایله قوشولدی. ایوان، شیخ‌علی‌گه اوزینی شول اورونده کوتوب طوررغه قوشقانلغی سببلی شیخ‌علی شوشی اورونده ایوان‌نی کوتوب طورادر ایدی. لکن ایوان کیله آلمادی. فیورالنڭ ۱۸نچی کوننده، دمیتری بیلسکی شیخ علی ایله کیلوب قوشولدی. بونلرنڭ قوشولووی تسیویل طاماغنده بولدی. آنلر برگه‌له‌شوب قزان‌اوستینه یوری‌باشلادی(۱). صفاگرای‌خان، روسلرنڭ کیلولرندن خبردار بولغانلغی سببلی، عسکری ایله شهردن چغوب، آرچه‌قرنده روسلر ایله اوروشقه باشلادی. روسلرنڭ آلغی بولوکلرنده سیمون‌میکولینسکی بولوب، اول، اوزقول آستونده‌غی عسکر ایله، تاتارلر اوستینه هجوم ایتدی. بواوروشده روسلردن ئولوچیلر بولدیغی کبی، تاتارلردنده شهید بولوچیلر بار ایدی. قزانلیلرنڭ آتاقلی باتورلرندن بولغان «آزیق» باتور بایتاق کشیلر ایله روسلر قولینه طوتقون‌ایتولدی. روسلرنڭ‌اولوغلرندن گریگوری‌شیریمیتیف تاتارلرطرفندن ئولتورلدی. بایتاق اوروشلردن صوڭ، صفاگرای‌خان شهرگه چیکدی. شونده طوروب روسلر ایله صوغوش‌باشلادی. روسلرشهرنی ۷کون قاماب‌طورسه‌لرده، آلورغه حاللرندن کیلمادی. صوڭندن آنی طاشلاب روسیه‌غه قایتورغه بولدی. مارتنڭ ۱۱نچی کوننده، قزان‌یاننده بولغان واقعه‌نی ایوان‌غه بلدیرور اوچون، ایوان بوریف ایله میکیتا شریمیتیف‌نی ماسقاوغه یباررولدی (۲) شول یلنڭ

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 155—156. Цар. кн. стр. 457—458. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 527—528. Татищевъ т. 5. стр. 269—270.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 156. Цар кн. стр. 458. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 528. Татищевъ т. 5. стр. 270.

سینتابرنده قزانلیلردن ۳ مڭ کشی «آراق» باتور قول آستنده اولارق، گالیچ بیرینه باصقونلق ایتدی. اول چاغنده کاستراماناڭ قالغابی زاخاری یاقوولوف دیگان کشی ایدی. یاقوولوف، تاتارلرنڭ کیلولرندن خبر آلغاچده، تاتارلر اوستینه یورورگه بولدی. اوزینڭ ایبداشلری، بایتاق عسکر ایله تاتارلر اوستینه هجوم ایتوب، آنلرنی قره باشلادی. تاتارلر روسلرنـڭ کیلولرندن خبردار بولماغانلقلری سببلی، آنلرنڭ قایسیلری روسلر طرفندن قرولوب، قایسیلری طوتقون ایتولدی. قرولوچیلر آراسنده باشلقلری بولغان «آراق» باتورده بار ایدی (۱). تاتارلرنڭ جیگولووی روسلر اوچون قووانچلی بولدی. اول خبرنی ماسقاوغه بلدیرورگه تیوشلی کورولدی. یاقوولوف، تاتارلرنـڭ جیگولو خبرینی ماسقاوغه ایروشتورور اوچون، روزین اسملی کشی‌نی یباروب، طوتقون ایتولگان تاتارلرنیده ماسقاوغه یباردی.

۱٥٤۹نچی یلنڭ مارت باشنده، صفاگرای خان وفات بولدی(۲) شول یلنڭ ۲٥نچی مارتنده، صفاگرای‌نڭ وفات بولغان خبری ایوانغه ایروشدی. صفاگرای خان ئولگان چاغنده ۳۸یاشنده ایدی. اول، قزانده اوچ مرتبه خانلق ایتدی. آنڭ برنچی خانلغی ۱٥۲٤ نچی یلدن ۱٥۳۲ نچی یلغه چاقلی صوزولوب، ۸یل بولدی. ایکنچی قات خانلغی ۱٥۳٥ نچی یلدن ۱٥٤٦نچی یلغه، اوچونچیسی ۱٥٤٦ نچی یلدن ۱٥٤۹ نچی یلغه چاقلی بولوب، ایکی‌سی ۱٤یل‌ایدی. بولای بولغانده آنڭ قزانده خانلق‌ایتووی ۲۲یل‌بولادر. قایسی‌بر تاریخلرنڭ ایتووینه قاراغانده، صفاگرای‌خان اوزینڭ یاننده بولغان نوغایلر ایله بیك نق اچوب ایسوردی. قوللرینی هم بیتینی یوغان چاغنده، ایسورکلك ایله یغولوب، هلاك بولدی. آنلرنـڭ سوزنچه، اول، قزانده ۳۲ یل خانلق ایتدی. آنڭ ٥خاتونی بولوب، شونلرنڭ برسی سیبیر بیرندن ایدی. شونوسی صفاگرای ئولگاچ، آتاسی یانینه قایتوب کیتدی. ایکنچی‌سی هم صفاگرای خان ئولگاچ اوزینڭ آتاسی یورتی بولغان آستراخانغه، اوچنچی‌سی قریم‌غه

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 157. Цар. кн. стр. 459. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 528. Татищевъ т. 5. стр. 271—272.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 157. Цар, кн. стр. 459. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 529. Кн. степенная т. 2. стр. 640. Перетятковичъ т. 1. стр. 183.

قایتوب کیتدی. دورتنچسی ایسه روس کنازلرندن برسینڭ قزی بولوب، اول، صفاگرای خان نوغای یورتندن قایتقاچ قزانده ئولگان ایدی. صفا گرای خان، یاش خاتونی سیون - بیکه‌دن اوغلی بولغانلغی سببلی، قزانده خانلق ایتونی ئولگان چاغنده شول خاتونغه طاپشوردی. تگی اوچ خاتوننه اوزینڭ نرسه‌لرینی تیگوز ایتوب بولگاچ، آنلرنی اوز یورتلرینه قایتاروب یبارورگه بویوردی(۱). بوسوزلرنڭ آراسنده یالغانلری بولغانلقدن، بز آنلرغه شول کوینچه اوشانا آلمیبز. صفاگرای خاننڭ قزانده خانلق ایتووی ۳۲ یل بولماینچه ۲۲ یلغنه‌در. آنڭ برنچی مرتبه خان بولووی ۱۵۲٤ نچی یلده(۲). ئولووی ۱۵٤۹ نچی یلده بولغانلقدن، شول آراغه جان علی هم شیخ علی‌لرنڭ خانلق ایتولرینی برگه قوشوب صاناغانده‌ده اول مدت ۳۲ یلغه طولماینچه، ۲۵ یلغنه بولادر.

صفاگرای خان بولدقلی برخان ایدی ایسه‌ده، آنگا قزان خانلغی‌نی نق نیگوزگه قوروب قالدیرو میسر بولمادی. قزان اولوغلرینڭ باشباشتاقلغی، قاره خلق‌نڭ یورت فائده‌سینی کوزه‌ته آلورلق آنگلی بولا آلماوی وشونڭ ایله برابر بونلرنڭ هرایکیسنده ایزگو طویغولر بولونماوی صفاگرای خاننڭ قزان خانلغینی نغوتوب قالدیرووینه قوماچاولق ایتدی.

نوغای میرزالرینڭ روس کنازلرینه صاتولوب، طورغانی، صفاگرای خان ضررینه‌اش ایتوب یاتولریده قزان‌خانلغی‌نڭ نغومی‌قالووینه زور سبب‌بولدی.

نوغایلر ایله قزانلیلر بر دین برملت کشیلری ایدی ایسه‌لرده، بونلر آراسنده طوغانلق، برلك یوق ایدی. روس کنازلرینڭ قزان خانلغی ایله شایارولرنده، اوشانداق قزان یورتی اوستینه طوفتاوسز باصقونلق ایتولرنده قزان اولوغلرینڭ زور قاتناشلری بولدیغی کبی، نوغای میرزالرینکده شول چاقلی قاتناشلری بولدی. خصوصیله بواش صفاگرای خان زمانه‌سنده بیك آچق کوروندی.

---

۱) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 56. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 294. Істор. о взят. казан. гл. 29. Опытъ казан. истор. стр. 124—125.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 44. Львов. л. т. 1. стр. 402—403. Ермол. л. стр. 203. Кн. степенныя т. 2. стр. 604. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 519.

روس کنازلری قریم خانلرینه بولەکلر بیروب طوردقلری کبی(۱)، صفا گرای خانده نوغای میرزالرینه بولەك بیرەدر، شونك ایله آنلرنی قزان باغینه آووشتوروروغه تلیدر ایدی. نوغای میرزالری آراسنده ایك طویغوسزی اسماعیل میرزا بولوب، بوکشی ایزگو طویغولرنك هربرسندن قوری قالغان برقانقان یورەك ایدی. اول، چن معناسی ایله، قارا کوڭللی بر کشی بولوب، آنارده طوغانلق، قارنداشلك، اوشانچ دیگان نرسەلرنك اوچقونیده یوق ایدی.

شونلقدن، صفا گرای خانغه بوکشی ایله دوستلاشقان بولوب طوروروغه تیوشلی بولدی.

نوغای میرزالری ایله روس کنازلری آراسنده یازولغان یارلیقلرغه قاراغانده، صفا گرای خاننك هریلنی اسماعیل میرزاغه ۱۲۰۰صوم آقچه(۲). (۴۰مك آلتین، هر آلتین ۳ تین) یوز باتمان بال، ۹طون بولەك یبارگانلگی آڭلاشولادر(۳). اسماعیل میرزا بریافدن صفا گرای خاننی ایموب یاتدیغی کبی، ایکنچی یاقدن ایواننی ایمەدر ایدی. نوغای میرزالری چیکدن طش قومسز وشول چاقلی اویاتسز بولغانلقلری اوچون، بونلر ایواندن بیك واق نرسەلرنیده صوراب یازالر. شونك برابرینه قزان خانلغینی ویاخود قریم یورتینی یغما ایتەرگه سوز بیرەلر ایدی. نوغای میرزالری آراسنده آتاقلیلردن بولغان شوشی اسماعیل برچاغنده ایوانغه یارلیق یازوب «میکا کاغد، بویاو، زغفران، قورغاشین یبار» دیوب یازغان ایدی(٤). صفا گرای خان اسماعیل میرزانی بولەکلەسەده، بولەکلەوی اوغورلی بولوب چقمادی. اول آزغوننك قارا کوڭلی، آق أشلر أشلەوگه ایرك قویمادی.

---

۱) قریم یورتینه واول طرفلارغه دائر یارلیغ وخطلار،

۲) بوآقچەنك صانی قایسی یارلیقلرده ٤۰ مك آلتین، قایسیلرنده ۲۰ یوز تنکه ایکانلگی یازولادر. هرتنکەده یگرمی آلتین بولغان بولسه، بوسوزلرنك ایکسیده درست بولا.

۳) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 9. стр. 220, 241, т. 11, стр. 233, 291.

٤) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 9, стр. 221.

XVIII

اوتامش گرای خان

بو کشی‌نڭ اسمی تاریخلرده تورلیچه یازولادر. آنی قایسیلری اوتاش (١)، قایسیلری مامش گرای (٢) باشقه‌لری اوتامش گرای دیو یازالر (٣). اوشانچلی روزنامه‌لر ایله اوروغلق‌لرده اوتامش دیو یازولغانلقدن، بز آنی شول اسم ایله آتاب یورته‌سمز کیله. اوتامش گرای صفا گرای خان‌نڭ سیون‌بیکه اسملی خاتوننن طوغمش‌ایدی. آنڭ دنیاغه کیلووی ١٥٤٧ نچی‌یلده بولغانلغی بلونه‌در. اول، آتاسی یاغندن قریم خانلرینه، آناسی یاغندن نوغای میرزالرینه یاقین ایدی. صفا گرای خان ئولـگاچده، اوتامش گرای قزان خانی ایتولوب بیلـگوله‌ندی (٤). مونی خان ایتوب بیلـگوله‌وچیلر قزانلیلر ایله قریملیلر بولدی. اول چاغنده اوتامش گرای ایکی‌گنه یاشنده ایدی. اوتامش گرای سوت ایموچی بالا بولغانلقدن، آنڭ خانلق اشلرینی باشقارا آلمایاچغی بیلـگولی ایدی. شوناقدن، قزان اولوغلری اوز آرا کیگاشوب، صفا گرای خان‌نڭ قریمده‌غی اوغلی بولاك گرای‌نی قزانغه خان ایتوب آلورغه بولدی (٥). یولبارس، دانین اسملی کشیلر قریمغه یباروب، بونلرغه صاحب گرای خاندن بولاك گرای‌نی قزانغه خان ایتوب یباروینی اوتونورگه قوشولدی. بونارنڭ برنچیسی راست اوغلی بولوب، ایکنچیسی محمد اوغلی ایدی. یولبارس ایله دانین قریمغه یوردی. بونلر ایله برگه ٣٠ قزان کشیسی بار ایدی (٦).

---

١) جز^ء جنك ص. ٢.

٢) Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 69, 183. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 319, 390—392, 393, 480.

٣) Никон. л. т. 5. стр. 157—158, 161, 167—168, 229. Цар. кн. стр. 459—460, 468—469, 527. Продолж. древ. росс. вивліоѳ т. 8. стр. 310—311, 335—336, т. 9. стр. 3—5, 10, 13—15, 128, 134, 139, 239—240.

٤) Никон. л. т. 5. стр. 157. Цар. кн. стр. 459. Татищевъ т. 5. стр. 272. Кн. степенная т. 2. стр. 640.

٥) مستفادالاخبار ج. ١. ص. ١٢٨ - ١٢٩.

٦) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 146.

ایلچی‌لر قریم‌غه باراچق، صاحب گرای‌دن بوله‌ك گرای‌نی خان ایتوب یباروونی، قزانغه یاردەم ایتوونی اوتونه‌چك ایدی (۱). بونلر آرقیلی صاحب گرای خانغه یارلیق یازولوب، اول یارلیق‌ده قزانلیلرنك تله‌کلری آڭلاتولدی. ایلچیلر قزاندن قریم‌غه یوردی. بونلر «دون» آرقیلی چغوب بارورغه‌بولغانلر ایدی. ایلچیلر شولای اویلاغان ایدی ایسه‌لرده، آنلرنك اویلاغانی بولمادی. دون یلغه‌سینه قیوچی Медвѣдица طاماغینه یتکاچ، ایلچیلر اوستینه روس قازاقلری هجوم ایتدی. بونلر اوراق اسملی باشلق قول آستونده‌لر ایدی (۲).

ایلچیلرنك کوبسی قرولوب، قایسیلری قاچوب قوتولدی. صاحب گرای خانغه یازولغان یارلیق قازاقلر قولینه توشدی. بو یارلیق صوڭندن ایوانغه یبارولدی. قاچوب قوتولوچیلرنڭده یولی اوڭمادی. بونلر نوغایلرغه اوچراب نوغایلر آنلرنی طوتقون ایتدی (۳). بو یولی یباروالگان ایلچیلرنك برسیده قریم‌غه یتمادی. شوندن صوڭ قزانلیلر قریم‌غه ایکنچی قات ایلچیلر یباردیلر ایسه‌ده، آنسوندنده فائده چقمادی. قریم‌خانی ایله تورك سلطانی‌نك اوستدن قاراولری شوملوغنده قزان خانلغی خانسز قالدیرولدی (٤).

قزانلیلر، اوزلرینه بیته‌کچی بولورلق خانلری بولماسه‌ده، روس ییری اوستینه باصونلق ایتودن کیری طورمیلر ایدی. شوشی ۱۵٤۹ نچی یلنك مارت آینده قزان بکلرندن «مامازەر» موروم تیگرەسینه باصقونلق ایتدی. آنك قول آستونده ۱٤۰ کشی بار ایدی. شول چاغنده پیتر شچیناتوف اسملی باشلق موروم‌ده طورادر ایدی. پیتر، تاتارلرنك باصقونلق ایتولرندن خبر آلغاچده، موروم‌دن چغوب تاتارلر اوستینه یوری باشلادی. آنك یاننده طاغیده نیچه‌لەب روس باشلق‌لری بار ایدی. (Константин. поле) آتالغان اورونده تاتارلرنی اوچراتوب، اوستارینه هجوم ایتدی. خیلی تاتارلر روسلر طرفندن قرولوب، «مامازەر» بك اوزیده روس قولی ایله ئولترولدی (٥).

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 157. Цар. кн. стр. 459. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 529.

۲) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 529.

۳) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 146.

٤) مستفادالاخبار ج. ۱. ص. ۱۲۹

٥) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 529.

نوغای یورتی ایله قزان یورتی هیچ بروقت طاتو طورا آلمادقاری کبی، بوچاغنده‌ده طاتو توگل‌لر ایدی. صفاگرای خان سیون-بیکه‌نی آلغاچ ایکی یورت آراسی برآز توزه‌لگان کبك بولغان ایدی ایسه‌ده، اول توزه‌لو طشدنغنه ایدی. یوسف میرزا صفاگرای‌نی یاراتمادیغی کبی، قاینشلریله آنی یاراتمیلر ایدی. صفاگرای خان ئولسه‌ده، نوغای یورتی ایله قزان یورتی ایل بولا آلمادی. بورونغی دشمانلق‌نڭ طاموری همانده قورومادی. ١٥٤٩ نچی یلده نوغای‌لرنڭ اولوغ میرزالرندن بولغان شیخ مامای ئولوب (١)، آنـڭ اورنینه اوتامش گرای‌نڭ آنا یاغندن بولغان باباسی یوسف میرزاخان بولوب قالدی (٢). بو کشی‌نڭ قول آستونده یوزه‌ر مڭله‌ب نوغای یاوی بولغانلغی اوچون (٣)، آنی اول چاقنڭ کوچلی خانلرندن صانارغه یاریدر ایدی. شیخ مامای، یوسف، اسماعیل میرزالر برطوغان بولوب، اوّلگی‌نڭ قاصای، قان، بای، بی اسملرنده دورت اوغلی بار ایدی(٤).

مونه بونلر بارسیده قزان خانلغی‌نڭ چن دشمانلری ایدی.

١٥٤٩ نچی یلنڭ ١٣ نچی ایبوننده نوغای یورتندن ماسقاوغه ایلچیلر کیلدی. بونلر بایتیره‌ك، قوشوم، طوقلوی، طوق-من اسملی کشیلر بولوب، برنچیسی اسماعیل میرزادن، ایکنچیسی جماش میرزادن، اوچونچیسی حیدر میرزادن، دورتنچیسی قاصای میرزادن ایلچی بولوب کیلگانلر ایدی (٥). میرزالرنڭ هربری ایوانغه یارلیق یازغانلر، آنی تورلیچه یومالاغانلر ایدی. بو یارلیق‌لر آراسنده قاصای میرزانقی بیگره‌ك‌ده یومالی ایدی. اول، «خریستیان پادشاهسی حرمتی اوچون قریم ایله اوروشدم، قزان ایله‌ده آنڭ

١) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 141, 153, 168, 173.

٢) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 141, 147, 153, 168.

٣) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 303, т. 9. стр. 4, 101.

٤) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 169.

٥) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 126—140.

اوچون اوروشدم . . . » دبوب یازغان. ایوان حرمتی اوچون قریم هم‌قزان ایله اوروشقان ایکانلـگینی بالدیرگان ایدی(١).

قاصای‌نك آتاسی ایله اوتامش گرای‌نك باباسی بر طوغمه ایدی ایسه‌لرده، نوغای میرزالرنده آندی طوغانلق، قارنداشلك دیگان نرسه یوق ایدی. بونلرنك کوکل‌لری قارالغان، یوره‌کلری قاتقان ایدی. ایبون‌نك ١٧ نچی کوننده، نوغای ایلچیلری ایوان یاننده بولوب، میرزالرنك یارلیق‌لرینی ایوانغه طابشوردی. ایبون‌نك ٣٠ نچی کوننده نوغای ایلچیلری ماسقاودن نوغای یورتینه قایتوب کیتدی. بونلر آرقیلی، ایوان اسماعیل ایـله قاصای میرزاغه یارلیق یازدی. قاصای ایوان‌نی یومالاب یازدیغی کبی، ایوانده قاصای‌نی یومالادی . « سین بزنـك اوچون قریم هم قزان ایـله اوروشقان ایکانلـگنی یازغان ایدك اول بزگه بیك اوخشادی. قریم ایله قزان بزگه دشمان بولغانلق‌لری کبك، سزگه‌ده آنلر بیك دشمان » دیدی(٢).

صفا گرای خان‌نك ئولووی یوسف بیك‌گه، ایشوتولـگاچ ، اول سیون ـ بیکه‌نی شیخ علی‌گه بیرمکچی بولدی. ١٥٤٩نچی یلنك جاینده، ایوانغه یارلیق یازوب، سیون ـ بیکه‌نی شیخ‌علی‌گه بیرورگه تله‌دیگینی بالدیردی. آنك بو یارلیغی یاخشوق اهمیتلی بولغانلغی اوچون، بز، آنی بواوورونه یازوب کیته‌سمز کیله‌در. اول، مونه شولای یازولغان ایدی:

«مینم دوستم اولوغ کناز ایوانغه یوسف میرزادن سلام اوقوب سوزم شول: قزان بکلری موندن ئلوك صفا گرای خان‌نی قاولاب، سینك آتاك واسیای کنازدن، شیخ‌علی خان‌نك طوغانی بولغان جان علی خان‌نی قزانغه خان ایتوب آلغانلر، قزان‌نك یاخشی کشیلرینی بزگه یباروب، بزنـك ایله یاقینلاشونی اوتونگانلر ایدی. تکرینك یازمشی بوینچه، جان علی خانغه اوزمزنك قزمز (سیون‌ـبیکه) نی بیروب قدابولوشقان ایدك. صفا گرای‌خان قزاندن قاچقاچ بولات بیك، یورتدن اورنتون، آنکا یارلیق یباروب، آنی قزانغه کیلتوردی. سینك دوستاك بزنك کیاومز بولغان جان علی‌نی ئولتوردیلر؛ مینم قزمنی صفا گرای‌گه بیردیلر. صفا گرای برنچی مرتبه قزانغه کیلگان چاغنده، آنك برله

١) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 132.
٢) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 138.

نەباریسی ٣٠ کشیگنه کیلگان ایدی . شوندن صوڭ نیچه یللر اوتکاچ ئلله نەچاقلی یالانغاچ قریم کشیلرینی چاقروب کیلتوردی . قزانلیلرنی تورلیچه قصا باشلادی.

قزان کشیلری، آناردن شول‌چاقلی قصونقیلق کوروگه چدی آلماینچه، آنی یاڭادن قاولادیلر. اول بزگه کیلوب «مینم‌آتام فتح‌گرای شاهزاده، سینڭ قارت آغاڭ شیغیم میرزاغه، بر چاغنده ایزگولك ایتکان‌ایدی. مونه سین بو چاغنده میڭا ایزگولك ایت؛ مینم برله اوزڭنڭ اوغلڭنی یبار؛ میڭا یاوڭنیده بیر. مین قزان‌نی سینڭ آرقاڭده‌غنه آلاآلام. مین سینڭ ایرکڭده‌بولورمن. (قزانده) بر ویا ایکی کشینی‌گنه ئولتوروب، شوندن آرتقنی ئولتورمام. موندن صوڭ هیچ کمگه ضرر تیگورمام» دیو سویلەدی. اول، شول‌سوزلرنده طوراچق ایدیگینه آند ایتدی. آتاسی‌نڭ اوتکانده‌گی یاخشیلغی اوچون، بز، آنڭ اوغلینه یاخشیلق قیلدق. اوغلم یونس میرزا ایله، اوزمزنڭ یاومزنی آنڭ برله یباروب، آنلر قزان‌نی آلوب بیردیلر. اول، شهرگه کرگاچده، بزگه بیرگان سوزلرینڭ هیچ برسنده طورمادی. اوغلم یونس میرزانی نوغایغه یبارگاچده، قزان‌نڭ یاخشی کشیلرینی، سیدنی بارسنده ئولتورتدی. قایسی بکلرنی بزگه ایلچی ایتوب یبارگان بولدی. قایسی بکلر، میرزالر هم قازاقلر سینڭ یانیڭه قاچدی الله عدل. اول بزگه بولغان‌سوزینی اوزگەرتکان‌بولسه، آنڭ اوز باشینەده شول یتدی. حاضرنده بزنڭ سیڭا طوغری سوزمز شول: کیله‌چکده سینڭ ایله دوست بولسەق ایدی. شیخ‌علی خان‌نڭ طوغانی جان‌علی ایله یاقینلاشقان ایدك. لکن آڭا، اللهنڭ شوشندی یازمشی ایروشدی. مونه حاضرنده، بز، شیخ‌علی‌ایله دوستلقده هم‌یاقینلقده‌بولاسمز، همده‌آڭااوزمزنڭ قزمزنی بیرەسمز کیله. شوشی یارلیغمز ایله بایسونغار ایلچیمز سیڭا باروب یتکاچده، اللهبیردی اوغلان‌نی، توکیل بك‌نی، آغیش ملانی، اوشانداق صفا گرای خاندن سیڭا قاچوب بارغان قلچورا بك‌نی، بورناش‌نی، تڭری‌قل‌نی، کەبه کنی، اسلام‌نی، علیکای‌میرزانی، حسین‌بك‌نی، کیلدی‌میرزانی، شاهچورانی هم باشقه‌کشیلرنی اوزلرینڭ طوغانلری، بالالری، ایبداشلری، کشیلری ایله، کوبموگنه‌بولسەده؛ چواش، چیرمش، رەزان، موقشیلرنی بارسنده‌شیخ‌علی

ایله برگه قزان‌اوستینه‌یبار. سینك عسکرك ۋولغه یانندن شهر یانینه بارماسون. خان، اوزینك یانند‌ه‌غی بارکبك قزان‌کشیلری ایله، قزان یانینه باروب، «مونه سزنك پادشاهگز، مونه سزنك بکلرگز، مونه سزنك کشیلرگز، مونه آنلر بزده کوبمو بار؟» دیوب ایتورگه بویورسون. چاپقونمز بایسونغار ایله، اوزگزنك یاخشی کشیگزنی، شیخ‌علی‌نکده یاخشی کشی‌سینی برگه ایلچی ایتوب یبارسه‌گز، قایسی آیده وقایسی کونده شیخ‌علی‌نی قزان‌اوستینه یباره‌چك ایدیکگزنی بزگه بلدیرسه‌گز ایدی. بزگه اول بیلگولی بولوب طورور ایدی. شیخ‌علی‌گه بواوشلق ایته‌راوچون، طوغانمزنی، آنك ایله بالالرمز هم یاومزنی، بویورغان سیدنی، ایاصمان بکنی، عبدالله باخشی‌نی، اوشانداق بارچه قزان بکلرینی برگه یبارور ایدك. مونه شونی بلوگز. صفاگرای‌ئولگاچده، قزانده طوروچی بادراقلر، یولبارس راسق، دانین محمد اوغلی قول آستونده ۳۰ کشینی قریمغه، خان صورار اوچون یباردیلر. مونه شول ۳۰ کشینی سینك کشیلرك طوتدیلر؛ قاچوب قوتولغانلری بزنك کشیلرمز قولینه ئله‌کدیلر. شوشی کشیلردن صوك باشقه کشیلر خان صورار اوچون، قریمغه کیتدیلر. شیخ‌علی قزانغه خان بولغاچده ، قریم یولینی بیك نق صاقلارغه بویوروب، قزانغه ایکنچی پادشاه کیلماسون ایدی.

بویل بزنك کشیلرمز ماسقاوغه صاتو ایله بارغانلرایدی. قایتقان‌چاغنده شونلرنك اوستلرینه دونده طوروچی سزنك قازاق هم‌سیوروق‌لرگز چاپقونلق ایتوب، آنلرنك قایسی‌لرینی قروب، آقچه‌لرینی طالاغانلر، قایسی‌لرینی ایسه طوتوب سزگه‌ایلتکانلر. سینك یانکده تری‌بولغان بزنك کشیلرمز، باشلرنده قورات‌طولوبای، بارانچی، یانچورا، بای کیلدی، ناماز، کون طوغان حافظ بولدیغی‌حالده، ۱۱ کشی. مونه‌مین، شوشی کشیلرنی، چاپقونمز بایسونغار ایله برگه، یباروگز طوشماسنده سیکا باش اورامن. میکا بر یاخشی بورغو یباروگزنی‌اوتونه‌من. شوشی چاپقونمز بایسونغارنی ۵ کوندن آرتق‌طوتمانچه، تیزلك ایله‌یباروگزنی تله‌ب یارلیقنی‌یباره‌من» (۱). بایسونغار، ۱٥٤۹نچی‌یلنك ایپولنده، ماسقاوغه کیلوب، یارلیقنی ایوانغه طابشوردی. آنك ایله برگه ۷۰ ایبداشی، ۲۰۰ نوغای صاتوچیسی بولوب، بو صوگغیلر،

---

۱) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8. стр. 141—147.

ماسقاوده صاتار اوچون، ٣ مڭ آت آلوب کیلگانلر ایدی. یوسفنڭ بو یارلیغی ایواننی چیکدن طش قوواندیردی. یوسف میرزا سیون ـ بیکەنڭ آتاسی، اوتامش گرای‌نڭ ایسه باباسی بولا طوروبده، شونلر اوستینه قزان خانلغی‌نڭ ایڭ بورونغی دشمانی بولغان روس کنازینی چاقوروب یباررووی، ایوان اوچون قووانماسلقده توگل ایدی. ایوان، شول یلنڭ ٩نچی آوغوستنده، نوغای ایلچیلرینه ماسقاودن کیته‌رگه بویوروب، آنلر، آوغوستنڭ ١١ نچی کوننده، ماسقاودن کیتدی. بونلر ایله برگه ایوان‌نڭ قادیش قودینف اسملی کشی‌سی یوسف میرزاغه ایلچی بولوب کیتدی. ایوان، آنڭ آرقیلی، یوسف‌غه یارلیق یازوب، اول یارلیقده تیزدن شیخ‌علی‌نی قزان اوستینه یباره‌چاك ایدیگینی بلدیردی. یوسف میرزا، سیون ـ بیکه‌نی شیخ علی‌گه بیروب، قزان خانلغینی اوزینه قاراتمقچی، شولای ایتوب ایوان‌نی آلدامقچی ایدی ایسه‌ده، ایوان‌نڭ یوسف طوزاغینه ئله کمایه‌چگی بیلگولی‌ایدی. چنلابده شولای بولوب چقدی.

ایوان‌نڭ قادیش قودینف آرقیلی یوسف‌غه یازغان یارلیغنده «سز بزگه قزان أشی، جان علی خان‌نڭ ئولتوروللووی، شیخ علی خان‌نی قزانغه یبارو خصوصده یازغان ایدیگز. الله بویورسه بز شیخ علی‌نی عسکر ایله قزان اوستینه یبارمکچی بولامز. آنی قایچان یباروومزگه وعده بیلگوله‌نماگان ئلی. شیخ‌علی‌نی قزانغه قایچان یبارورگه بولسه‌ق، شول چاغنده بـز سزگه خبر یبارورمز. قریم شاهزاده‌سی قزانغه کیله‌چاك بولسه، بـز آنی صاقلار اوچون اوزمزنڭ کشیلرمزنی یالانغه قویدق؛ سینده آنی صاقلار اوچون اوزڭدن Переволок قارشوسینه کشیلر قویسه‌ڭ ایدی.

امین گرای شاهزاده‌نڭ قزانغه کیلور اوچون Переволок غه کیله‌چاك ایدیگندن بزگه خبر بار. سین اوزڭنڭ کشیلریگه شونی نق‌صاقلارغه بویورسه‌ڭ ایدی! بزنـڭ حاضردن مامقی دولت چورا اوغلی اسملی قازاغمز اوزینڭ ایبداشلری ایله، قریم‌دن قایتوب، قریم خانی‌نڭ سزگه ظور دشمان بولغانلغینی سویله‌دی. علی میرزا ایله قریم چیگینه بارغان کشیلرنڭ کوبسینی قریم پادشاهسی ئولتورگان، قایسیلرینی طوتقون ایتوب، آنلرنی هیچ قایده بولمی طورغان جزالر ایله جزالاغان: قایسیلرینی قازوقغه اولطورتقان، قایسیلرینی آیاغندن آصوب قویغان، قایسیلرینڭ ایسه باشینی کیسوب ماش یاصاغان

ایکان. بز شونی ایشوتوب بیك قزغاندق. سزنك دوستلغکز اوچون قریم ئلوشلرینی یغما ایته‌رگه دیوب کوب قازاقلرمزنی یباردك. بزنك اویمزچه، بوقشنی اوزگز ویاخود کوب کشیلرگزنی آنك اوستینه یبارورگه کیره‌ك. آنکا بزدنده سزدنده طغوزلق بولسون!» دیگان سوزلر بار ایدی(١). ایوان، شوشی قشنی قزان اوستینه یوروركه اویلاغانلغی اوچون، یوسف میرزانی قریم اوستینه یبارمکچی، شولای ایتوب قریم خانینی روسیه اوستینه کیلودن طوقتاتمقچی ایدی.

شول یلنی یوسف‌نك اوغلی علی میرزادنده ایوانغه یارلیق کیلگان، قریم اوستینه یورووی ایله ایوانغه ماقتانغان، اول یورووی ایوان اوچون بولغانلقنی آنکلاتقان، «میکا کش طونی یبار» دیوب ایواندن بر طون صوراغان ایدی(٢).

ایوان علی‌گه یارلیق یازدی. قریم اوستینه یورگانلگی اوچون، آنکا صالام قصتوردی. شولای بولسه‌ده طون‌نك کش‌نکینی یبارماینچه، صوصار طونی‌غنه یباردی(٣). ایوان شوشی ایلچیسی آرقیلی، نوغای یورتنده قاچوب یاتمقده بولغان بویورغان سیدکه، عبدالله باخشی‌غه، خسرو، ایلصمان بك‌لرگه‌ده یارلیق یازوب، قزان یورتینی بولغاتوب کیته‌کانلکاری اوچون آنلرنی باغشلارغه بولدی(٤).

بوچاغنده روسلر قزان یورتینه یاو بولدقلاری کبی، نوغایلرده یاو ایدی. ١٥٤٩ نچی یلنك کوزنده اسماعیل، باوك بولات، آرسلان میرزالر ایوانغه یارلیق یازوب، اوزلرینك قزان یورتینه یاوبولدقلرینی، تیزدن قزان اوستینه یورویه‌چك ایکنلکلرینی آنکلاتدیلر(٥).

اسماعیل اوزینك یارلیغنده، «یاو بولغان قزان‌نی محاربه ایته‌مز، سینده محاربه ایتسه‌ك ایدی..» دیگان، «قاره تولکی بورکیسی صوریمن!» دیو ایواندن بوروك صوراغان ایدی(٦).

---

١) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 154—156.
٢) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 150—151.
٣) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 160—161.
٤) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 161—165.
٥) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 182—194.
٦) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 183.

بلوك بولات‌نڭ یارلیغنده «سینڭ اوچون قزان ایله اوروشدم، سینده مینم اوچون قزان ایله اوروش» دیولگان، اوزینه آس طونی ایله کوپه صورالغان (۱)، آرسلان نقنده «قزان سزگه یاو بولدیغی کبی، بزگه‌ده یاو. مین حاضرنده قزاننی محاربه ایته‌رگه بارامن...» دیولگان، اوزینه آلتونلانغان قلچ، صوصار طون، بالق‌تشی، رولدوغا(۲)صورالغان ایدی (۳). شول چاغنده یوسف میرزادنده ایوانغه یارلیق کیلگان، آنڭ یارلیغنده «سینڭ اوچون قزان ایله یاومز، سین آنی اوزگده بلدڭ. یاز باشنده هم کوز کوننده قزان‌نی محاربه ایته‌مز» دیگان ایدی (٤). سیون - بیکه‌نڭ طوغانی بولغان یونس میرزانڭ قزان بکی بولورغه اویی بار ایدی. اول ۱٥٤۷ نچی یلدوق شوشی اوی ایله قزانغه کیلگان، آنڭ اویلاغانی بولمی قالغان ایدی. یونس‌نڭ بو اشکه آچووی کیلدی. صفاگری‌نڭ ئولووی، اوتامش گرای‌نڭ یاشلگی سببلی قزانده کوچ کیموگان ایدی. شونلقدن، یونس میرزا قزانغه باروب بك بولورغه اویلادی. ۱٥٤۹ نچی یلنڭ جاینده قزانغه یوروب، قزانلیلردن اوزینی بك‌لککه آلونی اوتوندی. یونس‌نڭ اوتونچی اورونلی بولمادی.

یونس، بك‌لککه آلونمادیغنه توگل، قزان یاننده قاولانوب بیارولدی (٥). آنڭ ایله کیلگان بایتاق‌غنه نوغایلر قرولدی. بو اش نوغایلرنڭ کیفینی بوزدی. کوز کونی آنار قزان اوستینه یورورگه بولدی (٦).

اوتامش گرای خان بولغان یلنی اش مونه شولای، «قزان خانلغی» نڭ کونی شوندی قاراڭغی ایدی. بر یاقدن آنڭ باباسی ایله آغالری قزان اوستینه یورورگه حاضرله‌ندکاری کبی، ایکنچی یاقدن روسلر آنڭ ئوستینه کیلورگه حاضرله‌نه‌لر ایدی.

بوچاغنده قزان ایڭ قزغانچ حالده ایدی. یوسف میرزا سیون - بیکه‌نڭ آتاسی، اوتامش گرای‌نڭ باباسی بولا طوروبده، قزان خانلغی‌نڭ شوندی آغیر کونلرنده قزی ایله طورونینه یاردم ایتماوی، ایوان ایله برگه‌له‌شوب

---

۱) Продолж. древ. росс. вивліоѳ т. 8, стр. 190—191.

۲) بوسوز روسچه یارلیق‌ده "ролдуга„ یازولوب. بز آنڭ نه معناده ایکانینی بل آلمادق.

۳) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 193—194.

٤) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр 178.

٥) Продорж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 169—170.

٦) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 170.

قزان اوستینه یورورگه حاضرلەنووی ایس کیتەرلك بر اش ایدی. دنیا یاراتولغاندن بیرلی موندی اشنی هیچ کم اشلەگانی یوق ایدی ایسەده، یوسف نك قاتقان کوڭلی آنی اشلەودن طارتونمادی. نوغای میرزالرندن باشقەلرینك اشلەگانلربده شوندی اشلار ایدی. سیون - بیکەگه آناسندن یاردەم کوتەرگه اورون بولمادیغی کبی، آغالرندەنده یاردەم کوتو اورونسز ایدی. اول، ایرکلی-ایرکسز ایوان ایله باریشاق ایتەرگه، ماسقاوغه ایلچیلر یباروِرگه بولدی.

١٥٤٩ نچی یلنك جایندە، قزاندن ماسقاوغه باخشاندی اسملی ایلچی کیلدی. بو کشی ٦ نچی ایبولده قزاندن چغوب، اوتامش گرای اسمندن ایوانغه یارلیق آلوب کیلگان ایدی. اول یارلیقده قزانلیلر اوزلرینك ایوان ایله دوست طورورغه تلەگانلکلرینی یازغانلر ایدی. ایوان، باخشاندی ایله، قزانلیلرغه یارلیق یباروب، آنك یارلیغنده «اوتامش گرای خان بزنك ایله دوست طورورغه تلەسه، یاخشی کشیلرینی ماسقاوغه یبارسون» دیو یازولمش ایدی (١). قزان ایله ماسقاو آراسندە هیچ بروقت چن دوستلق بولماغانلقدن، بو یولیغنه آنلر آراسندە دوستلق بولونی اویلارغه ممکن توگل ایدی. چنلابده شولای بولوب چقدی.

قزان یورتی ایله نوغای یورتی یاو ایدی ایسەلردە، قزانلیلر ١٥٤٩ نچی یلنك کوزندە یوسف میرزاغه ایلچی یباردیلر. بونلر نه باریسی ٧ کشی بولوب، باشلرندە ایر ل - غورا اسملی حاجی ایدی (٢). بونلرنك نه اوچون کیلگانلکلری بیلگولی توگل ایدی ایسەدە، آنلرنی سیون - بیکەنك آتاسندن یاردەم صورار اوچون یبارگان بولوچیلغی آڭلاشولادر. یوسف، قزان ایلچیلرینی صالقونلق ایله قارشولاب، آنلرغه آچیق یوز کورسەتمادی. آنك بولای ایتووی قزانلیلرنك شوشی جایدە اوغلی یونس نی قزانغه کرتماگانلکلری، یانندەغی کشیلرنی قرولری اوچون ایدی (٣). بو خبرنی ماسقاوغه آلوب قایتوچی کشی ایوان نك نوغای یورتینە یبارگان قادیش قودینف اسملی ایلچیسی ایدی. بو کشی، ١٥٤٩ نچی یلنك ١١ نچی آوغوستندە ایلچی بولوب

---

١) Никон. л. т. 5. стр. 157. Цар. кн. стр. 459 Татищевъ т. 5. стр. 273.

٢) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8, стр. 202.

٣) Продолж. древ. росс. вивлiоѳ. т. 8, стр. 169, 202.

کیتـکان، شول یالنڭ ٢٦نچی نویابرنده روسیه‌غه قایتقان ایدی(١). اول چاغنده ایوان قزان اوستینه یورگان ایدی. قادیش ایله‌برگه، نوغای یورتندن نیچه‌لەب کشی ایوانغه ایلچی بولوب کیلدی. بونلر قاسم‌غه چاقلی برگه کیلگانلر، صوڭندن، قادیش تگیلردن آیورواوب، ایوان یانینه ولادیمیرغه کیلگان ایدی(٢)،

نوغای ایلچیلری‌نڭ باشلرنده ایلیمان، قوشای اسملرنده کشیلر بولوب، بو ایکینی یوسف میرزا ایله عبدالله باخشی یبارگانلر، آنلر آرقیلی ایوانغه یارلیق یازغانلر ایدی. ایلچیلر ماسقاوغه کیلگانده ایوان ایوده یوق، قزان اوستینه یورگان ایدی. ایوان، نوغای ایلچیلرینڭ ماسقاوغه کیله‌چکلرینی قادیش آرقیلی بلدی. فیئودر صوقین‌غه یارلیق یباروب، ایلچیلرنی ئلوکدن کیلگان نوغای ایلچیلری ایله بر اورونغه اورونلاشتوروغه بویوردی(٣). ایلچیلر ماسقاوغه کیلدی، ایوان ایوده بولماغانلقدن آنگا یازولغان یارلیق‌لرنی فیئودر صوقین‌غه طابشوردی. ١١نچی دیکابرده یارلیق‌لر ایوانغه یبارولدی. یارلیق‌لرنڭ برسی یوسف طرفندن ایکنچیسی عبدالله باخشی‌دن ایوانغه یازولوب، اوچونچیسی شولوق عبدالله‌دن قزان قاچقونلرینه یازولغان ایدی (٤). آنلرنڭ برنچیسی « پادشاهلرنڭ پادشاهسی، بکلرنڭ بکی بولغان یوسف بکدن کوب روس‌نڭ، ماسقاونڭ پادشاهسینه سوز شول: کوب کونلردن، بابامز یدیگی‌بک، اوشانداق سزنڭ آتاڭز واسیلی زمانه‌سندن بیرلی ایکی آراده دوستلق، طوغانلقدن باشقه بر نه‌رسه‌ده بولمادی. بو آلداوچی دنیا یالغوزی کیله، ایکنچیسینی کوته‌رگه کیره‌ك. بزنڭ عالملرمز ئولومدن هیچ کم قوتولمی دیلر. بو، بزنڭ پیغمبرمزگه قرآنده، سزنڭ پیغمبرڭزگه شولایوق انجیل‌ده یازولغان. بو دنیاده بولغان هر بر جان ایپه‌سینڭ بارسیده ئوله‌چك ایدیگینی، سزنڭ عالملرڭزده بله‌لر. مونی سز اوزڭزده بیك یاخشی بله‌سز. بو دنیاده ئولمی هم بتمی طورغان نرسه یاخشی اسم‌گنه. شوشی یاخشی اسم صاغونولا، آتاقلیلانا. مسلمان پادشاهسی خریستیان پادشاهسی ایله دوستلقده هم طوغانلقده بولورغه سوز بیردی، ئولگانچه‌گه چاقلی شول سوزنده طورمق مونـه شوشی یاخشی اسم بولادر. طاغیده سوز

١) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 152, 201.
٢) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 203.
٣) Прооолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8, стр. 201—202.
٤) Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8 стр. 204.

شول: سز بزگه اوزگزنك یارلیقگزده قزان‌نی محاربه ایته‌رگه بارغان چاغنده خبر بیرورگه بولغان‌ایدگز. حاضرنده مینم قزم قزانده، مینم‌اوروغلرمده آنده. مین قزانغه، سزنك ایله کیلوشورگه قوشارمن.

مین سزنی کیلوشتورورمن. اگرده سینك ایله کیلوشورگه تله‌میلر ایکان، اول چاغنده جای کونی سین قردن، مین موندن بارورمن. حاضرنده سین مینم اوچون قزاننی محاربه ایتمه! مین سینی قزان ایله کیلوشتورورمن، سزگه تولەك تولەرگه بویورورمن. مگر بــو یللی سین محاربه ایتمی طور. ایندی مینم شوشی سوزلرمنی قزانلیلر طڭلامیلو ایکان، اول چاغنده، سین اوز اشگنی اوزك بلورسن. طاغیده سوزم شول: طوغانم کناز (ایوان) نڭ بزگه یبارگان ایاچیسی‌نڭ نرسەلرینی قاصای میرزا طالاغان. شول خصوصده سین بزگه اوزگنك، یارلیغکده یازغان ایدك. اول‌بیت (قاصای) اوزندن یوری، اوزینه پادشاهلق ایته، مین آنگچه، آتاسی شیخ مامای‌چه یاشامیم..... طوغان حافظ، نــه باریسی اون‌بر کشینی، شونلرنڭ بارسنده بیرسەك ئولگانلرینی کورسه‌تورگه بویوروسەك ایدی. بو کشیلرنی تـگی‌ایکی کشی‌اوچون‌طوتماسەك، بیرسەك ایدی. اگرده ترك بولسه‌لر، سین بزگه خبر ایتسەك ایدی. آنلرنڭ اسملری: خواجهم ـ بیردی، آناماز، بای‌درویش، مونده‌ای(۱). مونه شوشی کشیلرمزنی اولوغ کناز برده طوقتاوسز بیرسه ایدی. یازولدی ۹۶۵نچی یلده اوکتابر آینده» دیوب، ایکنچیسی «عبدالله باخشی‌دن: پادشاهمز اولوغ پادشا ایوان واسیلیویچ‌گه اللهنڭ مرحمتی ایله بتون روس‌نڭ پادشاهسینه باشلرنده عبدالله باخشی بولدیغی حالده، مانغیت یورتنده طوروچی، سیگا خدمت ایتوچی، سینك قللرك باش اورامز. سین بزگه بویورغان سیدکه ایلیمان (ایلصمان)بك‌گه، عبدالله باخشی‌غه اوزگنك قازاقلرك آرقیلی یارلیق یباروب، بویازنی اوزگنك یانیگه بارورغه چاقورغان‌ایدك. یوسف‌بك اوزینك‌چابقونی بایسونغار آرقیلی سیگا صفا گرای خان‌نڭ نیچوك بولغانلغینی بلدیرگان، موندن ئلوك بزنك ایله شیخ علی‌نڭ...... حاضرنده بزنك ایله شیخ علی‌گه.... خان ویاخود شاهزاده کیلماسون. بزنك چابقونمز بایسونغار شوشی یارلیغمز ایله بارغاچده، دوستمز هم طوغانمز اولوغ کنازشیخ علی پادشاه ایله برگه باشلرنده

۱) بوکشیلرنی ۹۵۴نچی یلنك‌جاینده دون قازاقلری طوتقون ایتکانلر ایدی.

طابای‌بك، حاجی-بیردی اوغلانلر بولدیغی حالده، قزان بکلرینی هم‌اوزینك عسکرینی قزان اوستینه یبارسه ایدی. بزده موندن‌شیخ‌علی‌پادشاهغه بولوشاق ایته‌ر اوچون طوغانمزنی هم‌بالالرمزنی یاو ایله یباروور ایدك دیگان ایدی. بایسونغار کیتکاچده، اولوغ کنازنك عسکری شیخ‌علی خان ایله برگه نووغورودغه کیلگان دیوب بزگه خبر بولدی.

شوندن صوك، باشلرنده یونس هم باشقه میرزالر بولدیغی حالده، اوزلرینك یاولرینی هم آنده طوروچی بکلرنی آلوب کیتدیلر. قاماغه کیلگاچ، عسکرگزنك هم شیخ‌علی‌نك کیلماگانلگینی بلدیلر. بزگه موندن نیچوك بولای قایتوب کیته‌رگه دیو یونس میرزا اویلاب، قامانك آرغی یاغینه چقدی آندن قزان یانینه باروب، قزانغه: قریملیلرنی اوشانداق آنلر ایله برلکده بولغان بولات بك بالالرینی قاولاسونلر ویاخود طوتوب‌بزگه‌بیرسونلر دیدی. راسف بالالری (بزگه): شیخ‌علی خان نووغورددن کیری قاچوب کیتکان، سز نوغایلر، یالغوزگزغده بزنی محاربه ایتمکچی بولاسز. سز بزنی نه اشلی آلاچقسز؟ روس عسکری ایله شیخ‌علی‌خان اوزیگنه نوغایلردن باشقه بزگه بر نرسه‌ده اشلی آلاچق توگل.

سین بزگه نه اشلی آلمقچی بولاسك ؟ هم نیچوك . . . . قایتوب کیت. قایچان سز.......شول چاغنده کیلورسز. بز قریملیلرنی هم قاولارمز، دیوب سویله‌دیلر. یونس میرزا ۷کون اوروشدی. قالاده قورولغان طوبلر بار ایدی، شونلقدن آنلر اوروشوب آلا آلمی قایتوب کیتدیلر. یونس میرزانك قزان یانینه کیلووندن اون‌بیش کون ئلوك، خسرو بك هم باشقه کشیلر قزاندن چغوب: بزگه ماسقاودن باشقه یاشاو بولماغان کبك، ماسقاوغه‌ده قزاندن باشقه یاشاو ممکن‌توگل، قریمایلرنی قاولاگز دیدیلر. کوب کشی جیوب قالادن چققاچ، اوچ کون شهر یاننده طوردیلر. (قریمایلر ایله) بیك نق‌اوروشدیلر. شول چاغنده بولات‌بك بالالری ایله راسف بالالری قریملیلر ایله بر بولوب، قالانك‌قابقالرینی بیکله‌دیلر، هیچ‌کمنی شهرگه یبارمادیلر. اگرده خسروبك قزان‌یاننده بولغان چاقده ویاخود یونس‌میرزا قزان یاننده بولونغان زمانده ۋولغه بوینچه یوز کیمه‌ده سینك مك عسکرك کیلوب بیتکان بولسه ایدی، اول چاغنده قریملیلر بارسیده قاچقانلر، شول «یورت»نی

سیگا الله بیرگان بولور ایدی. یونس میرزا هم علی میرزانک ایلچیلری ایله خسرو بك نوغای یورتینه کیلگاچده، آوغوستنـك ١٥نچی کوننده ایلیمان بك ایله سیمەن میرزانی سین پادشاهغه باش اوروب یباردك. بزنك نەچاقلی سوزمز بولسەده شونلرنك بارسنده تـگیلر ایله ئەیتکان ایدك. شول چاقغەچاقلی ئەلی بزگه اول حقده هیچ بر خبر بولغـانی یوق . سز پادشاه بزگـه بویورغان سید که، ایلیمان بك که، عبدالله باخشیغه ایلچك ایوان ایله برگه اوز یانیگه کیلورگه بویورغان ایدك. بز سینك خدمتچیلرك سیگا بولغان بیش-آلطی یل خدمتلرمز اوچون اوزمزنك بیرمزنی، یورتمزنی، بالالرمزنی یوغالتدق. مونده، مانغیتده قازاق بولوب یوریمز. قزانده نەچاقلی نرسەلرمز، یورتلرمز بولسه، شونلرنـك بارسنده قریملیلر طالادی. اوزمز ایله نیندی نرسەلر آلوب کیلگان بولسەق، شونلرنـك بارسیده طوزوب بتدی. مونـه بویل قزان یاننده بولغان همده قامانك آرغی یاغینه چقغان چاغنده کیمەلر ایله اوستومزگه هم صاللرمزغه کیلدیلر (هجوم ایتدیلر)، آتلرمزنی هم کیوملرمزنی طالادیلر. یوسف بكدن سیگا نەچاقلی ایلچیلر بارغـان بولسه، شونلر ایله بز سز اولوغ کنازگه اوزمزنك باغونولی یارلیقلرمزنی یباردك. بز یارلیقلرمـزده: مونده اورون بوش - ویران، آقچەسز کشیلرگه طورورغه ممکن توگل دیوب یازدق. بزنك پادشاهمز اولوغ کناز اوزینـك قلاری بولغـان بزگه طورموشلق یبارسون ایدی، دیـدك. سین پادشـاه بزگه طورموشلق اوچون هیچ نرسـه یبارمادك. بویورغان سید که نوغایلر آراسنده طوروقیونلاشدی. شونلقدن، اول اوزینك ایپەرچناری ایله بخارا یاغینه کیتدی. ایلیمان بك، یونس هم علی میرزانك ایلچیلری ایله، سین پادشاه یانینه کیتـدی. مین عبدالله باخشی اوزمنك ایکیطوغانم، ایکیاوغلوم هم خدمتچیلرم ایله سین پادشاهنك اشی اوچون مونده طورامز. مین سینك قلك موندن قایاده بولسه کیتسەم، بك هم بتون میرزالر قزان ایله کیلوشورگه کوتەلر. مین سینك قلك مونده مانغیتده طورامن، مینم مونده طوروومده سین پادشاهغه ظور فائدەلر بار. سین پادشاهغه اوزمزنك تلەگمزنی، اوشانداقاویمزده بولغان سوزلرمزنی سینك ایلچك ایوان باریسوف ایله برگه باش اوروب ایتدك.

اول سزگه سویلەر. بو یارلیغمنی یوسف بكنك یکتلری بولغان ایلیمان

هم قوشای ایله باغونوب یباره‌من. قایچان آندن سینگ عسکرگ شیخ‌علی‌خان ایله‌برگه کیلور، شول چاغنده بزیونس میرزا ایله برگه موندن بولوشورغه باررغه تلیمز. اگرده سین، بز قللرگزغه مونده طوروب خدمت ایته‌رگه بویورمیسن، اوزگنگ یانیگه باروروغه بویوراسن ایکان، اول چاغنده سین بزنی آچلقدن هم‌یالانغاچلقدن ئولتوروورگه‌تله‌میسن، ایلیمان هم قوشای ایله بزگه باغشلاب طورموشلق یباروورسن. (حالنی) الله هم سین بله‌سن. بویورغان سید ایله بزگه یبارگان بره‌ر طولا بوله‌کلرگنی قازاقلرگ بزگه طابشوردیلر. بویورغان سیدکه بولغان طولانی یارلیق‌غه یازوب آنگا یباردم. بوأش سین اولوغ کشی‌گه بیلگولی بولوب طورسون. سینگ یارلیقاشلی سوزگ ایله بویورغان سیدکه یارلیق یباردم، اول شایدایروشور. سین بزگه‌خسرو بگ ایله برگه‌له‌ب ایلچگ ایوان ایله اوز یانیگه باروروغه یازغان ایدگ. سینتابر باشنده ایوان موندن کیتدی‌ خسرو بگ ایسه اوزینگ ایبده‌شاری ایله شولوق آیده یوسف میرزا یانندن واتکه‌گه دیوب کیتکانلر ایدی. قایا کیتکانلکلرینی بلمیمز. سین پادشاه یانینه کیتکانلردر دیوب اویلیمز. اوکتابر باشنده سینگ قازاقلرگ‌مونده کیلگانلر ایدی. حاضرنده مانغیت‌ده سینگ اشکنی‌اشلی طورغان بزدن‌باشقه بره‌ووده قالمادی. اگرده سین بزگه مونده طوروب أشله‌رگه بویوراسن‌ایکان، بزاول چاغنده مونده طوروب اشله‌رمز. مونده طوروروغه بویورمیسن، اوز یانیگه باررغه بویوراسن‌ایکان، اول‌چاغنده سین‌بزگه یوللق یارلیغگنی‌همده آت آلور اوچون آقچه یبارسه‌لگ ایدی ایلیمان هم‌قوشای ایله سینگ ایلچگ مونده کیلسه، بز آنگ ایله برگه سیگا قللق‌غه بارورمز» دیولوب،

اوچونچیسی‌ایسه «عبدالله‌باخشی‌دن‌قزان‌بکلرینه «یراق‌یبردن‌اوینده‌یاقین بولغان طابای‌بگ‌که، حاجی-بیردی اوغلان‌غه، توکیل‌بگ‌گه، آغیش‌ملازاده‌غه، چابقون میرزاغه، مامیش‌حافظغه، آداش هم علیکای چابقونلرغه، قلچورابگ‌گه، بورناش‌بگ‌گه، تنگری-قل‌بگ‌گه، که‌بدگ بگ‌گه، اسلام میرزاغه، ئابه کچی‌گه، خان-کیلدی‌گه، شاهچوراغه، بیکچورامیرزاغه قولوش‌میرزاغه، علیکای‌میرزاغه، بای-طولی‌غه، واتای‌غه، مامای‌غه، کون-اورچی‌گه، بزنگ قزان کشیلرینه عبدالله‌باخشی‌دن ظورلارغه خیر دعاء، کچکنه‌لرگه سلام. سوزمز‌شول: شوشی یازنی هم شول قشنی اولوغ کنازنگ عسکری ایله شیخ‌علی‌نی هم سزنی کوتدگ.

سزنڭ بارگز نیژنی - نووغورودغه کیلگان دیوب بزده بر خبر بولدی.

بار کشیگه سزنڭ ایله برگه قزان یاننده بولورغه ایکان (دیدیلر). بز شونی ایشوتوب، یونس میرزا ایله قزان یانینه باردق. بز قزان‌یانینه بارسه‌ق، اولوغ کنازنڭ کشیاریده، سزده قزان یاننده بولمادگز. یونس‌میرزا: میڭا موندن نیچوك قایتوب کیته‌رگه؟ دیوب اوزلـگندن‌اویلادی. قزانغه (کشی یباروب) قریملیلرنی قزاندن قاولارغه بویوردی. اولوغ کنازنڭ طوغانی بزنڭ دوستمز بولغان شیخ‌علی‌نی خانلق‌غه آلوڭز، (سیون‌بیکه) خانشـانی شیخ‌علی‌گه بیروگز، بز برله‌شوب، ماسقاونـڭ اولوغ کنازی هم بز بارچـه میرزالر، اوشانداق سز قزانلیلر برگه‌له‌شوب بزنـڭ ایله قریمغـه دشمانایوب، قریم‌نی محاربه ایته‌رمز (دیدی). قـزان میرزالری موڭا قاروشـدی. بولاث بـك هم راسف‌نـڭ بالالری، اوشانداق حاجی: بز قریملیـلر ایله برله‌شدك ، بزگـه قریملیلردن آیوررولورغه ممکن توگل (دیدیلر). شهرنڭ قابقالرینی‌طوبلرایله نغوتدیلر. بز آنلر ایله سیکز کون اوروشدق.

حاضرنده قزان، نوغای هم ماسقاو ایله اوروشـدی. سز آندن بارچه‌گز ماسقاو عسـکری هم شیخ‌علی پادشاه ایله (بارسه‌گز)، موندن یونس هم علی میرزا اوزلرینڭ یاولری ایله قزان اوستینه بارورغـه حاضر. سز میرزالرایله بکلرگه ئوله‌رگه‌مو قالورغه‌مو، بویل بارورغه تیوشلی. گرچه ئوله‌رگه‌بولسه‌ده، یورت اوچون ئولوده کشیگه خورلق یوق.

مونده نوغای بکلری هم میرزالری اولوغ کناز ایله‌دوستلر هم‌طوغانلر، شیخ‌علی ایله‌ده دوستلر. نیچوك‌بولسه‌ده بوقشنی‌قزاننی محاربه‌ایته‌رگه‌بولدیلر. قزان هر وقت شولای پادشاهسز طورماس. سز بکـلر، اوغلانلر، میرزالر هر کوننی اولوغ کنازنڭ باغشلاولرینی کوره‌سز، بز مونده یالانده طورامز. بز بویلنی قزان یانینه یورگان چاغمزده، بار نرسه‌لرمزنی، کیوملرمزنی، آتلرمزنی قالدیردق. یانمزده نرسه بولغان بولسه، بارسنده‌قزانده قویدق. سزحاضرنده بار کوچگز، بار بولدقـگز چاقلی باغشلاسه‌گز، کمنڭ نرسه‌سی‌آروتسه‌آنی بزگه یبارسه‌گز ایدی. بزنڭ اویمزده نرسه بولغان بولسـه ، بز شونی موندن ئلوك ایلیمان بك هم سیمه‌ن میـرزا ایله یبارگـان ایدك. سـز شونڭ بوینچه یورسه‌گز ایدی. مین سزگه باغونامن» دیولوب یازولغان ایدی (۱).

---

۱) Продолж. древ. росс. вивлiое. т. 8, стр. 204—217.

ایوان، شول یلنڭ آزاغنده، قزان اوستینه یورورگه اویلاب، میترو-
پالیت ماقاری، اوزینڭ طوغانی یوری واسیلیویچ، ولادیمیر آندرییویچ
اوشانداق باشقه بایارلر ایله شول خصوصده کیڭاش ایتدی. تگی‌لرنڭ
هیچ برسی ایوان‌نڭ اویلاغانینه قارشی کیلمادی. شوندن صوڭ ایوان
تیره یاقغه عسکر باشلقلری یباروب، آنلرغه قزان اوستینه یورور اوچون،
عسکر جیارغه بویوردی. اولوغ بولوکنڭ باشلقلری بولغان دمیتری بیلسکی
ایله ولادیمیر واراتینسکی‌نی صوزدالغه؛ آلدەغی بولوکنڭ باشلقلری بولغان
پیتر شویسکی‌نی شویغه؛ واسیلی لوپاتین‌نی موروم‌غه؛ اوڭ قولنڭ باشلقلری
بولغان آلیکساندر غورباتی ایله واسیلی سیریبرانینی کاستراماغه؛ صول قولنڭ
باشلقلری بولغان میخائیل واراتینسکی ایله باریس صالتیقوفنی یاراصلاوغه،
صاقچی‌بولوکنڭ باشلقلری‌بولغان یوری بولغاقوف‌ایله یوری‌کاشین‌نی‌یوریف‌غه
یباردی. ایوان اوزینڭ یاقینی بولغان ولادیمیر آندرییویچنی ماسقاوده
قالدیروب، نویابرنڭ ۲٤نچی کوننده ماسقاودن سفر ایتدی. آنڭ ایله برگه،
طوغانی یوری واسیلیویچ، اوشانداق بیك کوب بایارلر بار ایدی. دیکابرنڭ
۳نچی کوننده، ایوان ولادیمیرغه کیلوب یتدی. آندن آندری قواشنین
اسملی کشی‌سینی ماسقاوغه یباروب، آنگا میتروپالیت ماقارینی ولادیمیرغه
چاقوروب کیلورگه قوشدی. کوبده اوتمادی، ماقاری، اوزینڭ ایپەرچنلری
ایله، ولادیمیرغه کیلدی. ایوان‌غه، اوشانداق آنڭ ایله برگه قزان اوستینه
یورمکده بولغان کشی‌لرگه چن کوڭلدن یاردەم تلەب، آنلرنی تاتارلر ایله
صوغوشورغه قزوقتوردی. تاتار علماسی‌نڭ توشلرینەدە کرماگان سوزلر ایله
روسلرنڭ ملی هم دینی حسلرینی اویغاتوب، تاتارلر اوستینه یورونڭ ایزگو
اش ایکانلگینی آڭلاتدی. دیکابرنڭ ۲۰نچی کوننده، ایوان، واسیلی یوریف
ایله فیئودر ناغوی‌لرنی نیژنی - نووغورودغه یباردی بو کشیلر صوغوش
قوراللری آلوب بارالر ایدی. تیگره یاقدەغی شهرلرگه جیولغان عسکر
باشلق‌لرینه هم خبریباروب، آنلرنڭ بارچەسینه، عسکرلری ایله، غنوار آینده
نیژنی‌غه کیلوب یتەرگه بویوردی. شیخ‌علی ایله یادکار سلطانغه خبر یباروب
نیژنی‌غه بارورغه قوشدی. ایوان، ۱۵۵۰نچی یلنڭ ۷نچی‌غنوارنده، ولادیمیردن
نیژنی‌غه یوردی. ۱۱کون یولده بولدقدن صوڭره، ۱۸ نچی غنوارده نیژنی‌غه

کیلوب یتدی. نیژنیده ٥ کون طورغاچ، غنوارنڭ ۲۳نچی کوننده، قزان اوستینه یوری باشلادی. عسکر ایله صوغوش بارافلری ایوان‌نڭ آلدندن کیتمشلر ایدی. ایوان ایله برگه شیخ‌علی خان، یادکار، ایوان مستیسلاوسکی، پیتر شچیناتوف، سیمون میکولینسکی، اوشانداق بونلرغه باشقه طاغیده نیچه‌لب کنازلر بار ایدی. فیورالنڭ ۱۲نچی کوننده، ایوان قزان یانینه کیلوب یتدی. روس عسکرینڭ بارچه‌سی آنڭ ایله برگه بولوب، آنلرغه قزان‌نڭ تیگره‌سنده تورلی اورونلرغه اورونلاشورغه بویوردی. ایوان اوزی قابان کولی یانینه طوقتاب، شیخ‌علی‌گه، اوشانداق آلغی بولوکگه آرچه قرینه، اوڭ قول ایله صول قولغه، اوشانداق صاقچی بولوك گه قزان یلغه‌سینڭ بیرگی یاغینه، طوپچی بولوگی‌نڭ ظورسینه بولاق یلغه‌سی طاماغینه، کچکنه‌سینه ایسه چوروك کولگه طوقتارغه قوشدی. قزانلیلر طرفندن آتولغان طوبلر روس عسکرینه ضرر کیلتورماسون اوچون، اوزینڭ عسکرلرینه طوپراقدن ساقلق اورونلر حاضرله‌رگه بویوردی. بوچاغنده صوغوش حاضرلگی کورولوب توگالگان ایدی. شوندن صوڭ روسلر آقرینلق ایله قزان‌غه هجوم ایته باشلادی. شهرده‌گی تاتارلر ایله آنی قاماغان روسلر آراسنده قزو صوغوش باشلاندی. هر ایکی یاقدن بایتاق کشیلر قرولدی. روس طوبلرندن آتولغان یه‌دره تیوب، تاتار شاهزاده‌لرندن بره‌و ایله قریملق «چولپان» بك شهید ایتولدی (۱). قزانلیلر اوزلرینی قزغانا آلماسه‌لرده، تڭری آنلرنی قزغاندی. اوز آراطالاشوب کوچسز قالغان، قزان خلقینی روسلردنده طالاتاسی کیلمادی. قوّتلی یاغمور یاغوب، روسلرنڭ اشاربنه قوماچاولادیغی کبی، بیك کوچلی جیل چغوب هم آنلرنڭ اشلرینه شاقطی قوماچاولق ایتدی. قارلرنڭ ئری باشلاویده روسلر اوچون بایتاق ضرر کیلتورمکده ایدی. طوبلر یووشله‌ندکلری سببلی، آنلردن شهرگه آتو ممکن بولمی باشلادی. ایوان قزاننی ۱۱ کون قاماب طورسه‌ده، آلورغه حالندن کیلمادی. هواکوندن کون جلینه‌باشلاب، کچکنه یلغه‌لرده بوزلر قافشی باشلادی. کون‌بویی یاوغان یاغمورلر ایله آیاق آستی یورماسدی حالگه کیلدی. بونلر بارسیده ایوان اوچون اچ پوشورغچ نرسه‌لر ایدی. شوڭا کوره فیورالنڭ ۲۵نچی کوننده قزاننی طاشلاب کیتدی. طوبچیلرنڭ ظور بولوکینه

۱) Цар. кн. стр. 461.

اولوغ بولوك ايله صاقچى بولوكگه، اوشانداق صول قولغه اوزينك آلدندن سفر ايتەرگه بويوردى. ايوان، ايدل آرقيلى چقفاچ، زويه صووينك طاماغى يانينه طوقتادى. اول اوروندە «توگەرەك طاغ» آتالغان بر طاغ بولوب، ايوان، ياننده ۳۰ كشى بولديغى حالده، شول طاغنك باشينه منەدى. آنك باشندن تيگره يافنى كوزدن كيچوروركه طوتوندى. بو طاغنك باشينه شهر بنأ ايتو صوغوش ياغندن قاراغانده بيك ظور فائدەلى اش بولوب چقاچق ايديگينى توشونوب، شونده بر قالا بنأ ايتەرگه اويلادى. آنده شهر قورولغانده قزان يورتينه كوب ضرر كيلتورورگه، تاتارلرغه شاقطى طغوزلقلار قيلورغه ممكن ايديگينى توشوندى (۱). شيخ على ده، اوشانداق ايوانغه خدمت ايتەر اوچون قزاندن ماسقاوغه كيلگان تاتار بكلرى ايله اوزينك بايارلرينى كيڭاشكه چاقوروب، شهرنى قايسى اورونغه بنأ ايتەرگه كيرەكلك طوشماسنده كيڭاشه باشلادى. تگىلر بارسيده توگەرەك طاغ باشينه بنأ ايتو كيرەكلكنى سويلەديلر. ايوان اوزيده اول اورونغه شهر هم چيركاو بنأ ايتونى موافق كوردى (۲). ايوان زويه طاماغندن نيژنىغه، آندن ولاديمير آرقيلى ماسقاوغه سفر ايتدى. ۲۳ نچى مارتده، طوغانى يورى واسيليويچ ايله برابر، ماسقاوغه قايتوب يتدى. اوتامش گراى خان، آتاسى ياغندن قريم خانلرينه ياقين بولغانلغى سببلى، ايواننك قزان اوستينه يورووى آنلرنك آچووينى كيلتوردى. شول يلنك جاينده، قريم خانينك روس چيگينه هجوم ايتەرگه تلەوى شوشى آچو اوچون ايدى.

۲۶ نچى ديكابرده، نوغايلر «آرسلان»، «آتاى»، «تيلاق» ميرزالر قول آستونده ميشچيرا هم ايسكى رەزان اوستلرينه هجوم ايتدى. نوغايلرنك بو باصقونلقلرى آنلر اوچون اوغورلى بولمادى (۳). رەزان باشلغى بولغان پيتر اشچيناتوف،

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 160. Цар. кн. стр. 461. Татищевъ т. 5. стр. 276—277.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 160. Цар. кн. стр. 461—462. Татищевъ т. 5. стр. 277. Арцыбашевъ т. 4. стр. 171.

۳) Никон. л. т. 5. стр. 161. Цар. кн. стр. 462. Продолж. древ. росс. вивліоѳ. т. 8. стр. 256. Татищевъ т. 5. стр 278. Русскій хронографъ ч. 1. стр. 532.

آليكساندر واراتينسكى، زارايسك‌نڭ باشلغى بولغان دميترى پونقوف نوغايلر اوستينه هجوم ايته باشلادى. بونلر نوغايلرنڭ كوبسينى قروب، خيلى‌سينى طوتقون ايتدى. بو صوڭغى‌لر آراسنده تيلاق ميرزا، اوشانداق آنارغه باشقه طافيده نيچه‌له‌ب كشى‌لر بار ايدى. «يلاتما» دن قونستانتين قورلياتوف، سيمون شيريميتيف، استيپان سيدروف اسملى باشلقلرنڭ، عسكر ايله كيلوب، نوغايلر اوستينه هجوم ايتولرى، آنلر اوچون بيگره كده اوڭغايسز بولوب چقدى. ميشچيراده‌گى باشلقلرى ايله رەزان نقيلر برگه كيلوب قوشولووى روسلرنڭ كوچينى آرتدردى. بونلر نوغايلرنڭ آرتلرندن قاولى باشلادى. قار تيره‌ن، هوا ايسه بيك صالقون بولغانلقدن اوتكارى، نوغايلرنڭ كوبسى صالقونلقدن، قايسيلرى روسلر طرفندن، بر تورليسى ايسه وولغه بوينده‌غى روس قازاقلرى طرفندن قرولدى. آرسلان ميرزا ايله آتاى ميرزا آنچق ٥٠ كشى ايله نوغاى يورتينه قايتوب كيتدى (١). قايسى بر روزنامه‌لرنڭ سوزلرينه قاراغانده، روسيه اوستينه باصقونلق ايتوچى نوغايلرنڭ صانى ٥٠ مڭ ايدى (٢). بولاى بولغانده قرولوچى نوغايلرنڭ صانى ايس كيتكچ كوب بولغان بولا.

نوغايلرنڭ بو چاقلى نق جيگولولرى ايوان‌نڭ كيفينى كيلتوردى، اول شول صوغوشده بولغان باشلقلرنى تورلى صيلر ايله صيلاب، هر قايوسينه كيره‌گنچه بوله‌كلر باغشلادى.

١٥٥١ نچى يلنڭ قشنده، اوتامش گراى خان اسمندن، دولت - يار اسملى كشى ايلچى بولوب ماسقاوغه كيلدى. نوغاى ميرزاسى يوسف‌دن هم «كيلدى - اور» اسملى كشى ايلچى بولوب كيلگان ايدى. بونلرنڭ هر ايكى‌سى اوز يورتلرندن يارليقلر آلوب كيلگانلر، اول يارليق‌لرده ايوان ايله دوست بولوب طوررغه تله‌گانلكلرى يازولغان ايدى، ايوان، بو ايلچى‌لر آرقيلى يارليق يازوب، آنارده «قزانليلر دوست بولوب طورونى تلسه‌لر، اوزلرينڭ ياخشى كشيلرندن مورالى بكنى، آنڭ ايله برگه اوغلانلردن هم بكلردن ٣ وياخود ٤ كشى‌نى اوز يانينه يباروب، دوستلق خصوصنده آناردن اوتونورگه بو يورسونلر. شولچاغنده‌غنه، اول، باريشلق خصوصنده نرسه

١) Никон. л. т. 5. стр. 161. Цар. кн. стр. 462. Татищевъ т. 5. стр. 278.

٢) Русскій хронографъ ч. 1. стр. 532.

نله‌گانلگینی ایته‌چك» ایدیگی یازولغان ایدی (۱). روسلر ایله تاتارلر آراسنده دشمانلق بیك نق طامور جایگانلگی سببلی، آنی تیزگنه بتوروورگه ممکن توگل ایدی. روسلر تاتارلرنی چن کوکلدن یاراتمادقلری کبی، تاتارلرده روسلرنی یاراتمیلر ایدی. شولای بولسه‌ده ایکی آراده آیورما بار ایدی: روسلردن تاتارلرغه کیلوب اوز پادشاهلقلرینڭ سرلرینی صاتوچیلر بولمادیغی حالده، تاتار اولوغلری تورکوم - تورکم ماسقاوغه کیله‌لر، یورتلرینڭ بتون سرلرینی روسلرغه آچوب بیره‌لر ایدی. بورونیدن بیرلی ایکی آراده نه چاقلی ایلچیلر یوروسه‌ده، هیچ برسندن فائده بولمادیغی کبی، بو یولیده بولاچق توگل ایدی. ایوان ماسقاوغه قایتقدن صوڭره، اوزینڭ بایارلرینی، اوشانداق قزان‌دن کیلگان قاستروف ایله آنڭ ایبداشلرینی یانینه چاقوروب، زویه طاماغینه قالا بنا ایتو خصوصنده کیڭاشه باشلادی. شیخ علی خاننڭ آرتندن کشی یباروب، آنی‌ده اوز یانینه ماسقاوغه کیلورگه بویوردی. اول کیلگاچ طاغیده بر قات کیڭاش بولدی. مونسنده شیخ علی خان، یوری واسیلیویچ، ولادیمیر، بایارلر، اوشانداق قزان خائنلری بارسیده بار ایدی. کیڭاشدن صوڭ ایوان زویه طاماغینه‌توگه‌ره‌ك طاغ‌نڭ ایسه باشینه، شوکه‌کولی ایله‌زویه یلغه‌سینڭ آراسینه قالا بنا ایته‌رگه قرار بیردی. بو شهر قزان خانلغی‌نڭ یوره‌گی یانینده بولاچق بولغانغه کوره، آنی بنا ایتو روسلر اوچون بیك ییگل اش توگل ایدی. شوڭا کوره، ایوان کیمه‌لرده هم آتلرده اولاره‌ق عسکر، اوشانداق اوروش اوچون کیره‌کلی بولغان نرسه‌لرنی یباررگه بولدی. ایوان ویرودقوف اسملی کشی‌نی، بایار بالالری ایله، اوغلیچ ییوینه یباروب، آنلرغه زویه قالاسی اوچون کیره‌کلی بولغان چیرکاو هم شهرنڭ قیمه‌لرینی بورارغه، صوڭره آنلرنی کیمه‌لر ایله توبه‌ن توشوروب، زویه طاماغینه بوشاتورغه بویوردی. ایوان‌نڭ بولای ایتووی، قزانلیلرغه قارشی صوغوشور اوچون طایانچ بولاچق اورونننڭ تیزلك ایله توگالووینی، آنڭ آرقاسنده قزانلیلرغه ظور ضررلر کیلتورونی تلاگانلگی اوچون ایدی. ایوان، ۱۵۵۱ نچی یلنڭ آپریلنده،

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 161—162. Цар. кн. стр. 462—463. Татищевъ т. 5. стр. 279.

قزان اوستینه کوچلی عسکر یباردی. بونلر کیمه‌لرده ایدی. بونڭ اولوغ
بولوکنده شیخ علی خان، یوری بولغاقوف، دانیلو یوریف؛ آلغی بولوکنده
پیتر بولغاقوف، ایوان قارپوف؛ اوڭ قولده ایوان فیئودرف، داوید‌پالیتسکی؛
صول قولده گریگوری موروزوف، آندری ناغایف؛ صاقچی بولوکده ایوان
خاباروف، دالمات قارپوف باشلق ایتمکده‌لر ایدی. بونلر ایله برابر طافیده
کوب کشی‌لر بولوب، آنلرنڭ تورلیسی تورلی شهرلردن جیولغانلر ایدی.
ایوان‌غه خدمت ایته‌ر اوچون ماسقاوغه کیلگان قاستروف، چابقون، بورناش
بکلر، اوشانداق بونلرغه باشقه ۵۰۰ قزان کشی‌سی بو سفرده حاضر بولوب،
بونلر، روسلر ایله برگه‌لب قزان اوستینه یورمکده‌لر ایدی (۱). ایوان
خدمتنده بولغان تاتارلر، بونلرغنه بولماینچه، آنلردن باشقه‌ده ئلله نه چاقلی
کشی‌لر روس کنازلرینه خدمت ایتوب ماسقاوده یاتالر ایدی. روسلر ئلله
نینده‌ی طویغولر ایله سفر ایتدکلری حالده، تگی تاتارلرنڭ هیچ برسنده نه
طویغو ونه ایمان بار ایدی. ایوان‌نڭ میتروپالیت ماقاری‌غه سویله‌گان
سوزلرندن، اوشانداق ماقاری‌نڭ ایوان‌غه بیرگان جوابلرندن ئلله نینده‌ی
اولوغ طویغولر آشقوب‌طوردیغی حالده، تیگی‌لرنڭ کوڭللرنده‌آنده‌ی طویغولر
بولمادیغی کبی، اوشانچ‌ده یوق‌ایدی. سیمون‌میکولینسکی، ولادیمیر موروزوف،
فیئودر آداشف، پیتر سیریبرانی، فیئودر رامادانوفسکی‌لرنی ایوان آلدن
یباروب، آنلرنی ئلیگی توگه‌رك طاغ باشینه قـالا بنأ ایته‌رگه بویوردی،
سیمون ایوانوویچ اسملی بایارنی ایسه، بناء ایتوله‌چك قالانڭ قابقالرینی
باشلقلرغه‌آیوروب بیرورگه یباردی، ایوان‌نڭ قزان اوستینه یبارگان عسکری،
یوغاریده یازولغانلرغنه بولماینچه، اول، واتکه‌دن بختیار زوزین‌غه واتکه‌لیلر
ایله کیلوب قاما یلغه‌سنده طورورغه، میشچیرادن ایسه، کناز دمیتری
خیلقوتقه کیلورگه بویورغان ایدی. وولغه بوینچه، یوغاریدن توبه‌ن طابا
قازاقلر یباروب، آنلرغه قاما، وولغه، واتکه یلغه‌لری آرقیلی بولغان کیچولردن
قزانغه هم قزاندن هیچ بر کشی‌نی اوتکارماسکه قوشدی. سیویرغا هـم یالقا
اسملی باشلقلرغه میشچیرادن ۲مڭ ۵۰۰ قازاق‌ایله جایاوله‌ب وولغه‌غه کیلورگه،

(1) Никон. л. т. 5. стр. 162—163. Цар. кн. стр. 464—465. Татищевъ т. 5. стр. 280—282.

آنده کیمه‌لر یاصاغاچ، یوغاری طابا منوب قزان یورتینه قاراغان اوروشلرنی محاربه ایته‌رگه بویوردی. پیتر سیریبرانی‌غه نیژنی‌دن بایار بالالری، اوشانداق اوقچیلر هم قازاقلر ایله قزان اوستینه هجوم ایته‌رگه قوشولغان بولغانلغی سببلی، اول، مای‌نڭ ۱٦ نچی کوننده، نیژنیدن سفر ایتدی. مای‌نڭ ۱۷ نچی کوننده، زویه طاماغینه یتوب، شهر بناء ایتوله‌چك توگه‌ره‌ك طاغ باشنده تله‌ك تله‌دی. ۱۸ نچی مایده، عسکری ایله قزان اوستینه یوری باشلادی. اول کوننی وولغه اوستی بیك نق طومانلی بولغانلغی سببلی، روس عسکرینڭ کوبسی آداشوب، قزانغه بر یولی یوری آلمادی. روسلرنڭ کیلولرندن تاتارلر خبردار بولماغانلقلری اوچون، آنلر صوغوش حاضرلکلری کورماگانلر ایدی. روسلر سیسکارتماسدن قزانغه هجوم ایتدی. تاتارلرنڭ قایسیلری قرولوب، قایسیلری طوتقون ایتولدی، تاتارلر قولنه بولغان روس طوتقونلرینڭ کوبسی قوتقارولدی. ۱۰۰ دن آرتق میرزالر ایله بکلر روسلر طرفندن شهید ایتولدی تاتارلرنڭ خاتونلری هم بابالری روسلر طرفندن هیچده قزغانولمی قرولدی. بونلردن باشقه شهید ایتولوچیلرده بایتاق بار ایدی. روسلرنڭ اوزلرندن‌ده بو اوروشده ئولوچیلر هم طوتقون ایتولوچیلر بایتاق بولدی. میخائیل زاچیسلافسکی، ایکی استرومیاوفلر تاتارلر طرفندن ئولتورولوب، آفونیا اسقوبلف، اوشانداق ۵۰ کشی تری کوینچه طوتقون ایتولدی. شوندن صوڭ پیتر سیریبرانی، اوزینڭ ایبداشلری ایله، زویه طاماغینه قایتوب، توگه‌ره‌ك طاغ باشنده شیخ علی ایله روس باشلقلرینڭ کیلووینی کوتوب طوردی. مای‌نڭ ۲٤ نچی کوننده، شیخ علی، اوزینڭ ایبداشلری ایله، زویه طاماغینه کیلوب، کیمه‌لردن چقدی. شهر بنا ایتولورگه تیوشلی بولغان اورنده آغاچلر آرچولا باشلادی. اوزاقده طورماینچه آرچو توگالدی. شول اورونده تله‌ك ایتولوب، آشایللق صوسیبولدی. شهرنڭ قیمه‌سی قیولاچق اورون بوینچه کریست کوتاروب یورولدکدن صوڭره، قالانی هم چیرکاونی یاصارغه کروشولدی. صالوناچق چیرکاو Рожд. Преч. همه روسلرنڭ آناقلی ایزگولرندن صانالغان سیرگی اسمینه بولاچق ایدی. قالا، اویلانغاندن ظورره‌ق بولغانلغی اوچون، اوغلیچ ییرندن کیلتورلگان آغاچ نرسه‌لری آنڭ یارتی‌سینی یاصارغه‌غنه یتدی. قالغان یارتی‌سینی شول تیگره‌لردن جیوب اشله‌نولدی. قزان یورتی

ایله بلغار یورتی بورونغیدن بیرلی اورمانغه بیك بای بولغانلقدن (١) آغاچقه قصونقیلق بولمادی. کیره‌کلی بولغان نرسه‌لر ئلوکدن حاضرله‌نوب قویولغانغه کوره، قالانك بناسی اوزاقغه صوزولماینچه، ٤ آطنه‌ده تمام بولدی (٢). بو شهرنك بناه ایتولووی قزان خانلغینی بتورور اوچون ایك زور توره‌ك بولسه‌ده، اوروش طالاشلر ایله کوکللری صوفورایوب بتکان قزان تاتارلری آنی چنلاب سیزه آلمادی.

طاغ یاغی کشی‌لری روسلرنك قزان یانینه کیلوب اورونلاشولرینی کورکاچده، شیخ‌علی همده روس باشلقلری یانینه کیلوب، اولوغ کنازنك اوزلرینی باغشلاوینی، قیلغان ناچارلقلرینی عفو ایتووینی، اوشانداق آنلرغه زویه قالاسی یاننده طورورغه رخصت ایتوب، عسکرندن محاربه ایتدیرماوینی اوتونه باشلادی. قالانك بناسی تماملاندی. شیخ‌علی خان ماسقاوغه کشی یباروب، پیتر سیریبرانی‌نك قزان اوستینه هجوم ایتکانلگینی، آنده‌غی کوب کشیلرنی قروب، روسلردن ایسه آزغنه کشی قرولدیغینی، طاغ یاغی کشی‌لری کیلوب اوزلرینه باش بیرگانلکارینی ایوانغه خبر ایتدی. بو خبرنی ماسقاوغه ایلتوچیلر، شاهباز شاموف اسملی قاسم تاتاری ایله ایوان شیشکین اسملی روس ایدی. بونلرنك اوّلگیسی شیخ علی طرفندن یبارولوب، ایکنچی‌سی روس باشلقلری طرفندن یبارولگان ایدی. زویه قالاسینك قورولووی طاغلیلرنی قورقوتدی. روسلرغه باغونو اوبی آنلر آراسنده یوری باشلادی. بتون طاغ یاغندن شیخ‌علی‌گه کشیلر کیلوب، اوزلرینی اولوغ کنازگه باروب طابونورغه ایرکلی ایتووینی آناردن اوتوندی. شیخ علی، اوشانداق روس باشلقلری تگی‌لرنك اوتونچلرینی قبول ایتوب، آنلردن محمد بوزوبوف، آق کوبه‌ك طوغایف اسملی کشی‌لرنی، اوزلرینك ایبداشلری ایله، ماسقاوغه یباردی. بونلر ایله برگه سیمون پله‌شچییف اسملی کشی ماسقاوغه کیتدی. محمد، اوزینك ایبداشلری ایله، ماسقاوغه باردی. بتون طاغ یاغینك بکلری، میرزالری، یوز باشی، اون باشی کشی‌لری، اوشانداق چیرمش، چواش،

---

١) Герберштейнъ, Іовій, Олеарій, معجم‌البلدان.

٢) Никон. л. т. 5. стр. 164. Цар. кн. стр. 465—466. Татищевъ т. 5. стр. 282—283. Арцыбашевъ т. 4. стр. 173.

قازاقلری اسمندن ایوانغه باغوندی. آناردن اوزلرینی باغشلاوینی، زویه قالاسی یاننده طورورغه رخصت ایتووینی، اوزلرینه صالونغان یاصاقنڭ ییگل بولووینی، بوندن صوڭ آنلرغه نیچوك بولورغه تیوشلی‌لگی طوشماسنده یارلیق بیروووینی اوتوندی. اوزلری هم بالالری اولوغ کنازدن هیچ بر وقت آیورولماسقه، زویه قالاسندن قزانغه کیتماسکه آند ایته‌چك ایدکلرینی بلدیردی (۱). ایلچی‌نڭ بو سوزی ایوان اوچون کوڭل یومشارتورلق نرسه ایدی. شوڭا کوره، اول، آنلرنی باغشلاب، اوزینڭ عسکر باشلقلرینه طاغ یاغی خلقینی محاربه ایتماسکه، اوچ یلغه چاقلی آنلردن یاصاق آلماسقه بویوردی. ایلچی‌لرنڭ تله‌ولرینه کوره، آلتون بلگورمه‌لی یارلیق یازوب، آنلرنڭ هر برسینی تورلی بوله‌کلر ایله بوله‌کله‌دی. بو بوله‌کلر قیمتلی طونلر ایله آقچه‌لردن عبارت ایدی. طاغ یاغی کشی‌لری، اوزلرینڭ ایلچی‌لری آرقیلی، ایوانغه طوغری بولاچق ایدکلرینی بلدیرسه‌لرده، ایوان آڭا چن کوڭلدن اوشانا آلمادی. شوڭا کوره، شیخ علی‌گه، اوشانداق قزاننی محاربه ایته‌ر اوچون کیته‌کان باشلقلر یانینه ایغناتی ویشنیافوف اسملی کشی‌سینی یباروب، آنلرغه طاغ یاغی کشی‌لرینی آند ایتدیرورگه، صوڭره، آنلرنی قزان اوستینه یبارورگه، قزانیلر ایله صوغوشقانلرینی قاراب طورور اوچون بایار بالالرندن، اوشانداق قزان بکلرندن نیچه کشینی تگی‌لر ایله برابر کوندیرورگه بویورغان ایدی. شیخ علی‌نڭ، اوشانداق روس باشلقلرینڭ قیلغان اشلرینی ایوان یاراتقانلغی سببلی، آنلرغه ایغناتی ویشنیاقوف آرقیلی، قیمتلی بوله‌کلرده یبارمش ایدی. ایوان‌نڭ بویروغی شیخ علی اوچون بیك اولوغ صانالادر ایدی. شیخ علی هم آنڭ ایبداشلری ایواننڭ بویروغینی آلغاچده، طاغ یاغی‌نڭ بکلرینی، میرزالرینی، یوز باشی، اون باشی‌لرینی، اوشانداق چواش، چیرمش، موقشی، میشه‌ر، طارخان‌لرینی اولوغ کنازگه طوغری بولوچیلق‌غه، هر اوروننده آڭا یاخشی‌لق تله‌ب، هیچ بر وقت آناردن آیورولماسقه، اوّلگی پادشاهلرغه تولەگان کبك، قاره کشی‌لردن اولوغ کنار تله‌گانچه یاصاق توله‌رگه، روس طوتقونلرینی اوزلرنده طوتماینچه، آنلرنڭ بارچه‌سینی آزاد ایته‌رگه دیوب آند ایتدیردی.

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 164–165. Цар. кн. стр. 466 Татищевъ т. 5. стр. 284. Арцыбашевъ т. 4. стр. 173.

بو آند تگیلرنی روسیه‌غه باغلادی. بونلر ایله ایکنچی تورلی اش ایته‌رگه‌تیوشلی کورولدی. شوندن صوڭ شیخ علی قزانلیلرغه «اولوغ کنازگه طوغری بولو چیلقغه ایندی آند ایتدیگز، باروگز، اوزگزنڭ طوغریلقگزنی پادشاه‌غه کورسه‌توگز، آنـڭ دشمانلرینی محاربه ایتوگز!» دیوب آنلرنی قزان اوستینه بارورغه، آنده‌غی تاتارلر ایله صوغشورغه بویوردی. قزانلیلر ایله صوغوشولرینی قاراب طورور اوچون، پیتر طورروف اسملی کشی ایـله آلیکسی یورشوف اسملی کشیلرنی یباردی. طاغلیلر بیك کوب جیولوب، قزان اوستینه یوری باشلادی. بونلرغه ایدل آرقیلی چقماینچه‌قزانغه هجوم ایتو ممکن‌توگل ایدی. شونلقدن، آنلر روسلرغه مراجعت ایتوب، اوزلرینی ایدلدن قزان یاغینه چغارولرینی اوتوندیلر. شیخ علی طاغلیلرنڭ ارتونچلرینی قبول ایتدی. «طارلاش» (۱)، «طاشلی» آتالغان کیچولردن تـگی یاقغه چغارور اوچون، شول اورونلرده صاقچیلق ایتمکده بولغان قازاقارغه بویوردی. طاغلیلر ایدل آرقیلی چقغاچ، یوغاری یوری باشلادی، بویورو ۱۵۵۱ نچی یلنڭ ایون آینده ایدی. طاغلیلر آرچه قرینه کیلوب شهرگه یاقینلاشدی. آنلر ایله اوروشمق اوچون، شهردن قزانلیلار هم قریمایلر چغوب، تگیلرنڭ اوستارینه هجوم ایته باشلادی. اوّلـگی یللرده قزان اوستینه هجوم ایتوچیلر روسلر ایدی ایسه‌ده، بو یولی آـڭا باصقونلق ایته‌رگه کیلوچیلر قزانایلرنڭ دین قارنداشلری ایله بورونغیده قول آستلرنده بولغان خلقلر ایدی. دشماننڭ شهرگه یاقینلاشووی ایله، ایکی آراده قانلی صوغوش باشلاندی. هر ایکی یاقدن بایتاق قرولوچیلر بولدی(۲). روسلر اوچون قزانلیلرنڭ قرولولری کوڭللی أش بولدیغی کبی، قزان اوستینه هجوم ایتـکان تاتارلرنڭ قرولولری‌ده کوڭلسز توگل ایدی. أت‌نی أت ایله طالاتو نه چاقلی کولـکی بولسه، تاتارلرنڭ برسینی ایکنچی‌سندن طالاتوده روسلر اوچون شولایوق کولـکی ایدی. بر آز اوروشدقدن صوڭره، قزانلیلر شهردن طوبلر چغاروب، شونلردن طاغلیلر اوستینه آتا باشلادی. طوب‌نڭ بولووی قزانلیلرغه اوسونلك بیردی. شونلردن آتولا باشلاغاچ، چواشلر ایله

---

۱) «طارلاش» قزاندن ۳۰ چاقرومار توبه‌ن بولوب، «طاشلی» ایسه حاضرگی تاتارلر تلنده «طاش قاباق» اسمی ایله یورتولـگان اورن بولورغه کیره‌ك.

۲) Никон. л. т. 5. стр. 165. Цар. кн. стр. 467. Татищевъ т. 5. стр. 285 Арцыбашевъ т. 4. стр. 174.

چیرمشلر قورقوب، قاچارغه طوتوندی. طاغلیلردن ۱۰۰ کشی ئولتورولوب، ۵۰ کشی طوتقون ایتولدی. شول چاغنده شیخ علی، یوری غالیتسین، دانیلو رامانوویچ، اوزلرینڭ ایبداشاری ایله، «قوناق آتاوی» یانینه کیلوب، ایدل یاننده‌گی «تیره‌ن اوزه‌ك» آتالغان اورونده طورالر ایدی. طاغلیلرنڭ اوروشووی آنلرغه اوخشادی. طاغلیلر شیخ علی یانینه کیلوب، آناردن ایدل آرقیلی طاغ یاغینه چغارورغه بویرووینی اوتوندیلر. طاغلیلرنڭ نیچوك اوروشلرینی قاراب طورو اوچون یبارولگان پیتر طوروف ایله آلیکسی یورشوف شیخ علی یانینه کیلوب، طاغلیلرنڭ قزانلیلر ایله چن کوڭلدن اوروشولرینی خبر بیردیلر.

شیخ علی طاغلیلرنی ایدل آرقیلی چغارورغه قوشوب، اوزی هم ایبداشلری زویه قالاسینه قایتوب کیتدی (۱). روسلر، اوزلرینڭ برلك، طوغانلقلری سایه‌سنده تاتارلرنڭ برسینی ایکنچی‌سندن طوراتورغه موفق بولدقلری حالده، تاتارلر، اوز آرا طالاشولری شوملوغنده، آقرینلاب روسلرغه طوتقون ایتوله‌لر، قوللر، بته‌لر ایدی. مسلمان پادشاهلقلرینڭ کوبسینی خراب ایتوچیلر، مسلمانلرنڭ اوزلری آراسندن یتوشکان کشیلر بولدیغی کبی، قزان خانلغینی بتورورگه طروشوچیلرده شول قزاننڭ اوز کشیلری ویاخود باشقه اورونلردن کیلگان تاتارلر ایدی. مونه بوصوڭغی صوغوشده قزانلیلر اوچون ایڭ کوب ضرر کیلتوروچی کشی شیخ علی بولوب، روس باشلقلرینڭ هیچ برسی تاتارلرغه آنڭ چاقلی ضرر کیلتوره آلمادی. اول زماننڭ تاتارلری اوزلرینڭ دشمانلری قولنده قورال بولوب، آنلر، اوز ملتلری ایله دینلرینه نیندی ضررلر کیلتورگانلکلرینی بلمیلر ویاخود بلوبده شول چاقلی آزغونلق قیلالر ایدی. بو عادت، صوڭغی زمان تاتارلرینه‌ده میراث بولوب قالدی آنلر اوچون دین ایله ملتنی صاتو هیچ نرسه‌گه صانالماس بولدی. شیخ علی زویه قالاسینه قایتقاچ، روس باشلقلری ایله کیڭاشوب، طاغلیلرنی، چن خدمت کورسه‌تکانلکلری اوچون، ایواندن بوله‌ك آلورغه ماسقاوغه یباردی. جای بوینچه طاغلیلردن بیشه‌ر، آلطی‌شه‌ر یوز (۵۰۰—۶۰۰) کشی ایواندن بوله‌ك آلور اوچون ماسقاوغه بارالار ایدی. ایواننڭ ایڭ ظور تله‌گی قزاننی آلو بولغانغه کوره،

۱) Никон. л. т. 5. стр. 165. Цар. кн. стр. 467. Татищевъ т. 5. стр. 285.

آنڭ اوچون طاغلیلرغه آز - ماز بوله‌کلر بیرو هیچ نرسه توگل ایدی. ایوان، صاتلق طاغلیلرغه تورلی آشلر آشاتا، اچملکلر اچوره، آنلرنی قزدیره، قزوقتورا، شولای‌ایتوب تـگیلرنـڭ چوبالغان باشلرینی طاغیده نغـره‌ق چوبالتا ایدی. ایوان آنڭ‌ایله‌قالمادی. بکلر، میرزالر، یوزباشی، قازاقلرغه‌طونلر، قطیفه‌لر، آلتونلربیروب، چواشلر ایله چیرمشلرگه قامچاتلر هم آطلاسلر، باشلرگه ایسه چیکمانلر، طولا، تیـن طونلری باغشـلادی. بارسینه‌ده قوراللر، آتلر، آقچـه بیردی. بردن بو بوله‌کلرنڭ مولّلغی، ایکنچی‌دن روسلردن قورقغانلق سببلی، طاغلیلر ایوانغه نقلاب خدمت ایته باشلادی. ایدل آرقیلی چغوب، قزانلیلر ایله اوروشور، اوشانـداق آنلرنڭ نه‌حالده ایدکـلرندن روسلرغه خبر بیرور بولدی. آنلرنڭ قزاندن آیورلوب روسلرغه خدمت‌ایته باشلاولری، قزانلیلر اوچون بیك آغیر طیولدی. قزان‌خلقی، اول‌خصوصده بیك‌نق قایغورا باشلادی. بوچاغنده قزان بیری هر یاقدن روسلر ایله چورمالوب، آنده‌غی کشیلرگه‌هیچ بر پادشاهلق ایله سوزآلوشورغه، هیچ‌قایدن یاردم آلورغه ممکن‌توگل ایدی. ژولغه‌نڭ نیچه اورننده روس‌قازاقلری صاقچیلق ایتدکلری کبی، قاما، واتکه بویلرنده‌غی کیچولرده قازاقلر طرفندن صاقلانا، قزانغه هم قزاندن هیچ‌بر کشینی یباروامی ایدی. بورونغیلرنڭ «بار یاراشتـورا، یوق اوروشتورا» دیگانلرنچه، قزانلیلر ایله قریملیلر اوز آرا طالاشا باشلاب، برسی ایکنچی‌سی اوستینه عیبنی‌آودارور بولدی. قزان‌نڭ اوزنده طنچلق بولمادیغی کبی، آنڭ تیگره‌سنده‌ده طنچلق یوق، هراورونده خلق‌بوتالا. طالاشاایدی. شول‌چاغنده آرچه‌چواشلری قزان اوستینه کیلوب، قریملیلرغه «نه‌اوچون سزاواوغ کنازگـه باش‌بیرمیسز؟» دیوب آنلر ایله چقروشا باشلادی. بونلر ایله اوروشو تیوشلی بولدی. چواشلر خان یورتی یانینـه یاقینلاشقاچ، قوشچـاق اوغلان، اوزینڭ ایبداشلری ایله، چواشلر اوستینه هجوم ایتـدی. بر آز صوغوشقاندن صوڭ چواشلر جیگولوب، قاچارغه‌مجبور بولدی. چواشلرنڭ‌جیگولووی‌طشدن‌قاراغانده سیونچلی ایدی ایسه‌ده، چنلاب قاراغانده سیونچلی توگل ایدی. بو جیگولو آنلرنی قزاندن آیوراچق، روسلرغه یاقینلاشتوراچق ایدی. شول چاغنـده قزان بکلری ایله میرزالرندن بایتاق کشیلر ماسقاوغه باروب، ایوانغـه صغوندی. ایوان آنلرنی تورلی بوله‌کلر ایله بوله‌لدی، آنلرغه زویه قالاسینه

قایتوب اورونلاشورغه بویوردی. قریملیلر ایله قزانلیلر آراسنده کوبدن بیرلی طاتولق یوق ایدی. اول طاتوسزلق بوچاغنده بیگره‌کده کوچایوب کیتدی. قریملیلر اوزلرینی قزانلیلرنڭ روسلرغه طوتوب بیرولرندن قورقا، نیچوك بولسه‌ده قزاندن قاچوب کیتەرگه اویلای باشلادی. ٣٠٠ کشی چاماسنده اوغلانلر، بکلر، حاجیلر، میرزالر، قازاقلر جیولوشوب، قزاندن کیتەرگه‌بولدی. بونلر، بالالرینی هم خاتونلرینی قزانده قالدیروب، اوزلری شهردن قاچدی. وولغه‌نڭ توبه‌ننده هم بوغاریسنده روسلرنڭ بارلیغینی بلوب، طوغری قامابوینه کیتدی. لکن آنده‌ده روسلرنڭ صاقچیلری بارلیغنی بلگاچ، قامانڭ بوغاریغی طرفینه منوب چغارغه اویلادی. واتکه یلغه‌سینه یاقینلاشقاچ، روسلرنڭ آنده بولونماوینی اویلاب، یلغه آشا صالالر اوستونده کیچه باشلادی. اول اورونارده بختیار زوزین اسملی روس باشلغی، واتکه‌لیلر ایله، اوشانداق فیدقا پاولف هم سیویرغا اسملی باشلقلر، قازاقلر ایله، صاقچیلق ایتمکده‌لر ایدی. قریملیلر، واتکه آرقیلی چغا باشلاغاچده، روسلر آنلرنڭ اوستینه هجوم ایتوب، کوبسینی قردی، قایسیلرینی صوغه باتوردی، قایسیلرینی ایسه طوتقون ایتدی. طوتقون ایتولوچیلر نه باریسی ٤٦ کشی بولوب، شونلر آراسنده قوشچاق، بار - بولسون اوغلانلر، طورچی بك، ایشمحمد میرزا، سولوشنڭ طوغانی، اوشانداق طاغیده نیچه‌لەب بکلر هم اوغلانلر بار ایدی. بونلرنڭ بارچه‌سی ایوان یانینه اوزاتولدی. قزاننی ایوانغه تیزگنه بیرماسکه طوروشوچیلر قریملیلر بولغانغه کوره، ایواننڭ آنلرغه آچووی بیك کیلگان ایدی. شوڭا کوره، اول، طوتقون ایتولگان قریملیلرنڭ بارچه‌سینی ئولوم ایله جزالارغه بویوروب، آنلرنڭ هر برسی آصولدی هم کیسولدی (١). بو چاقلرده قزانلیلر ایك اوڭغایسز حالده بولونوب، آنلرنڭ هیچ قایدن یاردم آلو احتماللری یوق ایدی. صوغوشسز وقتلرده‌ده طنچ طورا آلماغان قزانلیلرنڭ بو چاقده‌غنه طنچلانووی، خانلق‌نڭ یاشاوی اوچون کیره‌کلی بولغان آشلرگه کروشولری ممکن توگل ایدی. آنار، شیخ علی همده روس باشلقلرینه ایلچیلر یبەروب، اوزلرینی اولوغ کنازنڭ باغشلاوینی، گناهلرینی عفو ایتوب، آنلرنی طوتقون ایتدیرماوینی،

---

(١) Никон. л. т. 5. стр. 166. Цар. кн. 468. Татищевъ т. 5. стр. 287. Арцыбашевъ т. 4. стр. 175.

قزانغه خان ایتوب شیخ علی‌نی یبارووینی ، اوتامش گراینی ایسه ، آناسی سیون ـ بیکه ایله ، ماسقاوغه آلدیروویننی اوتوندیلر. بو خبرنی شیخ علی‌گه کیلتوروچیلر ، قزاننك ایك آتاقلی دین باشاقلرندن بولغان «قلشریف» ملا ایله تومان‌لك (۱) « بیبارس » (۲) راستوف اسملی کشی ایدی . شیخ علی قزان ایلچیلری ایله سویله‌شدکدن‌صوکره، آنلرغه اولوغ کناز ایواننك اوزی یانینه ایلچیلر یباروورگه، آنکا باغوندقلرینی بلدیروورگه قوشدی. شول أشنی اشله‌ر اوچون ۲۰ کون مهلت بیروب، شول آراده قزاننی محاربه ایتمی طوراچغینه سوز بیردی. قزانلیلر، شیخ علی‌نك سوزی بوینچه، اوزلرندن ماسقاوغه « یولبارس » میرزانی ایلچی ایتوب یباردیلر . بو کشی ۱٥٤۹نچی یلده قریم‌غه ایلچی بولوب بارغان کشی ایدی. آنی قایسی بر یارلیق‌لرده راسف، قایسیلرنده راستوف دیوب یورتوله‌در. شیخ‌علی‌ایله روس باشلقلری یاقوف غوبین اسملی بایار بالاسینی یباروب، آنك آرقیلی قزان یورتینك نه حالده‌ایدیگینی‌آچیق‌ایتدیروب‌ایوانغه‌بلدیردیلر. «یولبارس» میرزا ماسقاوغه بارغاچ، بتون قــزان یورتی اسمندن ، ایوانغه یالونچلی یارلیق طابشوردی. آنك بو یارلیغنده «بتون روس‌نك اولوغ پادشاهسی، اولوغ کنازی بولغان ایوان واسیلیویچ‌غه، باشلرنده خدایقل اوغلان هم‌مورالی‌بك بولدیغی حالده، بتون قزان‌یورتی، ملالری، سیدلری، شیخ‌لری، شیخ‌زاده‌لری، ملازاده‌لری، امام‌لری، حاجی‌لری، حافظلری، بکلری، اوغلانلری، میرزالری، أچکیلری، یورتده‌غی هم یورتنك طشنده‌غی قازاقلری، اوشانداق چواش، چیرمش، موقشی، طارخان، میشه‌رلری وبتون قزان ییری سین‌اولوغ پادشاهنك‌آنلرنی باغشلاوك، آنلرغه بولغان آچووگنی بترووك، قزانغه خان‌ایتوب شیخ علی‌نی یباروك، اوتامش گرای خاننی ایسه، آناسی ایله برگه ، اوز یانیگه آلووك

---

۱) بو کشینی روسچه روزنامه‌لرده Тюменской دیولوب یورتوله‌در . اول کشی یا « تومه‌ن » قالاسندن ویاخود اون مك کشیگه باش بولغان بولورغه کیره‌ك. «تومان» سوزی بورونغی تورکچه‌ده ۱۰مك معناسنده بولغانلقدن، تــکی بك‌نك اون مك عسکر باشلغی بولووی ممکن. ابوالغازی «چنگز خان اون مك کشی‌نی بر کشی‌گه طابشردی هم آنکا تومان آغاسی دییوب اسم قویدی» دیدر.

۲) بـو کشی‌نـك اسمینی روس روزنامـه‌لری Бибарсъ, Бибаръсъ شکل‌لرنده یازالر.

طوشماسنده سیکا باغونالر؛ روس طوتقونلرینی قوتقاروب، قریملیلرنك قزانده قالغانلرینی، اوشانداق آنلرنك خاتونلرینی هم بالالرینی اولوغ کنازگه بیرورگه بولالر؛ شولای‌ایتوب پادشاه آنلرنی باغشلاسه ایدی، شول حقده آنلر طابونالر» دیو یازولغان ایدی. ایوان، قزانلیلرنك یالونچلی یارلیق‌لرینی ایشوتکاچده، «یولبارس» میرزاغه جواب بیرورگه قوشدی. اول جواب: اوتامش گرای ایله آناسینی، اوشانداق قریملیلرنك بارچه‌سینی اولوغ کنازگه طابشرولغانده، اول، قزان یورتینی باغشلایاچق، قزانلیلر روس طوتقونلرینی هیچ بر وقت قوللرنده طوتماینچه، آنلرنك بارچه‌سینی آزاد ایته‌رگه، بکلر هم اوزلرینك قوللرنده بولغان روس طوتقونلرینك بارچه‌سینی قزان طاماغینه کیلتوروب، شونده روس بایارلرینه آنلرنی طابشرورغه، قالغان طوتقونلرنی ایسه، شیخ علی پادشاه بولغاچده، بارسنده قوتقاروب، قزانلیلر قوانده روس طوتقونلرندن هیچ بر کشی قالماسقه، دیگان سوزلردن عبارت ایدی. «یولبارس» میرزا ایواننك جوابینی ایشوتکاچده، «هر أش پادشاهنك ایرکنده، اول، آنلرنی نیچوك باغشلاسه، بارسیده شولای بولور دیدی (۱). شوندن صوك ایوان، «یولبارس» میرزانی قزانغه قایتارب، تگی سوزلرنی قزان بکلرینه سویله‌رگه قوشدی. شیخ علی، اوشانداق روس باشلقلری یانینه آلیکسی آداشف اسملی کشینی یباروب، آنك آرقیلی تگیلرگه، نیچوك أش ایته‌رگه تیوشلی‌لك خصوصنده، بویروق یازدی.

ایدلنك صول یاغینی، اوشانداق آرچه‌قرینی قزان خانلغینه قالدیروب، شونلرنك بارسینی شیخ علی‌گه طابشوردی. طاغ یاغینی ایسه قزان خانلغندن آیوروب، زویه قالاسینه قاراتدی. ۱۵۵۱نچی یلنك ۶نچی آوغوستنده، آلیکسی آداشف زویه قالاسینه کیلوب، شیخ علی ایله کوروشدی. قزانلیلر ایله نیچوك أش ایته‌رگه تیوشلی‌لگی خصوصنده بولغان ایواننك سوزلرینی شیخ علی‌گه سویله‌دی. شیخ علی، ایواننك باراشینی یاراتدی ایسه‌ده، طاغ یاغینی قزانغه قالدیرماینچه، زویه قالاسینه قاراتووینی یاراتمادی. شیخ علی‌نك یاراتماودن بر نرسه بولاچق توگل ایدی ایسه‌ده، اول آنگا پوشوندی. آنك پوشونووی

---

۱) Никон. л. т. 5. стр. 167. Цар. кн. стр. 463. Татищевъ т. 5. стр. 288. Арцыбашевъ. т. 4. стр. 175—176.

روسلرنی یومشارتمادی . روس باشلقلاری ایواننڭ بویروغینی یاقلاب ، طاغ یاغینی قزانغه بیرو تیوشلی توگل، دیوب شیخ علی‌گه قارشی کیلدی. الله طرفندن پادشاهغه بیرولگان نرسه‌نی، آناردن هیچ کمنڭ آلورغه حقی یوق، دیدی. بویروقده ایتولگانچه، شیخ‌علی ایله باشلقلار، قزانغه ایلچی یباروب، ایواننڭ آنلرنی باغشلاغانلغینی ، اولوغ کنازگه طوغری بولوچیلقغه سوز بیرور اوچون زویه قالاسینه کیلورگه تیوشلی ایدیکلرینی بلدیردیلر. آوغوستنڭ ۹ نچی کوننده، باشلرنده قاسم ملا ایله «بیبارس» بك بولدیغی حالده، قزاندن بکلر، میرزالر، شیخ‌لر زویه‌گه کیلدی. شیخ علی ایواننڭ نرسه‌لر تله‌گانلگینی آنلرغه بلدیروب ، نیندی نرسه‌لرگه سوز بیرورگه تیوشلی‌لکلرینی سویله‌دی . ایواننڭ شوشی بویروغنده قزانلیلر اوچون بیك آغیر شرطلر بولغانغه کوره ، آنلرنڭ کوبسی اول شرطلرنی قبول ایته‌سیلری کیلمادی . اوز آرا اوروش ـ طالاشلرنڭ اوچی قایده باروب چقغانلغی شول چاقلرده آچیق بلونسه‌ده، اول بلونڭ فائده‌سی قالماغان ایدی. أش شول چیکگه باروب یتکان بواسه‌ده، شونی قزانلیلردن چنلاب آڭلاوچی یوق ایدی. قزانلیلر اوزلرینڭ صاچقان اورلوقلرینڭ آغولی یمشارینی بایتاقدن بیرلی آز ـ مازطاتوب کیلسه‌لرده، بو یولی اول یمشنی طویغانچه طاتورغه طوغری کیلدی. شیخ علی قزانلیلرغه روس بایارلری ایله چاتورلرغه کروب سویله‌شورگه قوشدی. بـو چاتورلر بایارلرنقی ایدی. قزانلیلر بایارلر ایله بیك اوزاق صاتولاشوب قاراسه‌لرده، آنلرغه روسلر طرفندن هیچ بر یومشاقلق کورسه‌تولمادی.

ایوان نرسه تله‌سه، شونلرنڭ بارسینی‌ده قزانلیلر قبول قیلورغه تیوشلی ایدکلرینی بایارلر بر آغزدن سویله‌دی. ایواننڭ بویروغنده: اگرده قزانلیلر آنڭ تله‌گانلرینی بولدیرماسه‌لر ، اول چاغنده ایوان شوشی کوزنی قزان اوستینه هجوم ایته‌چك، دیولگان بولغانغه کوره، قزانلیلرغه روسلر تله‌گانگه قارشیلق قیلورغه یول‌قالمادی. آنلر ، نه‌چاقلی‌طروشوب قاراسه‌لرده، بایارلرغه اوزلرینڭ تله‌گانلرینی قبول ایتدیره آلمادی. بایارلر ایله قزانلیلر آراسنده سویله‌نگان سوزلرگه بناءً، قزانلیلر اوتامش گرای خاننی، آناسی سیون‌ـبیکه‌نی، اوشانداق قزانده‌غی قریملیلرنی زویه قالاسینه کیلتوروب ، روسلرغه طابشورورغه ،

روس طوتقونارينڭ بارچەسينى آزاد ايتەرگە، بكلر ايسە اوزلرينڭ قوللرنده بولغان طوتقون روسلرنى قزان صوويڭ طاماغينه كيلتوروب بيرورگە، شيخ على، بايارلر ايلە، قزان يلغەسينڭ طاماغينه كيلوب، قزانليلر ايلە سويلەنمى قالونغان نرسەلرنى شونده سويلەرگە، آنى بتون قزان يورتى شول اورنده قارشو آلورغه تيوشلى ايدى ايندى قزانليلر روس طوتقونلرينڭ قايسيلرينى آزاد ايتمى قالديرەلر ايكان، اول چاغنده اولوغ كناز اوزى تەلەگانچه اش ايتەر، ديولگان ايدى. بو شرطلر بيك آغر ايدى، ايسەلرده، كوچسز قزاننڭ شوڭا كونمايىنچه قالورغه چارەسى يوق ايدى. آوغوستنڭ ١١نچى كوننده، خدايقل ـ اوغلان ايلە مورالى ـ بك آشكيلدى آبيزنى شيخ على يانينه يباروب، اوتامش گراى ايلە آناسينى روسلرغه طابشوراچق ايدكلرينى بلديرديلر. شونلرنى آلوب قايتور اوچون كشيلر يباروني شيخ على ايلە بايارلردن اوتونديلر. بو اش روسلر اوچون بيك شادلقلى نرسە بولغانغه كورە، شول خبرنى آلولرى ايلە، شيخ على هم باشلقلر، اوتامش گراى خاننى آلوب قايتور اوچون، پيتر سيريبرانينى قزانغه يبارديلر. آنڭ يانينه بايتاقغنه بايار بالالرى هم اوقچيلر بار ايدى. قايسى بر روز نامەلرنڭ سوزلرينه قاراغانده، آنلڭ صانى ٤مڭ ايدى پيتر قزانغه كيلدى. سيون ـ بيكە، طوتقون ايتولەچگى آڭا سويلەنولدى. قزان خلقى شوڭا قارشيلق قيلمادى. قزانليلر آڭا اوزلرينڭ پادشاهلرى بولغان اوتامش گراى ايلە آناسى سيون ـ بيكەنى بيرورگە بولدى. بو چاغنده اوتامش گراى ٤ ياشلك كچكنه بالا ايدى. موندى واقعەنڭ اوخشاشينى تاريخ كورماگان بولسەده، تاتار كوڭلى آنى اشلەودن طارتونمادى. بوروننغيدن بيرلى برسى ايكنچيسينڭ قانينى آغوزوب كيلگان اوز آرا طالاشونى جولا ايتكان آتالرنڭ بالالرينه بو اش يات كورونمادى. پيتر، شول كوننڭ كيچنده، اوتامش گراى ايلە سيون ـ بيكەنى زويه قالاسينه آلوب قايتدى. ماسقاوغه اوزاتولاچق كشيلر آراسنده قوشچاق ـ اوغلاننڭ ايكى اوغلى، آق ـ محمد اوغلاننڭ بر اوغلى بار ايدى. طوتقونلرنى اوزاتور اوچون، على مردان حاجى، بيبارس بكلر قزاندن كيلمشلر ايدى.

طوتقونلر زويه قالاسنده بر كيچ قوندقدن صوڭره، آوغوستنڭ ١٢نچى كوننده، ۋولغه بوينچه، يوغارى طابا ماسقاوغه اوزاتولدى. بونلرنى صاقلاب

بارور اوچون پیتر سیریبرانی یبارولدی. آننڭ یاننده بایار بالالری، بایتاقفنه اوفیلر، اوشانداق قزان اولوغلرندن قاستروف ایله علی‌مردان حاجی بار ایدی. بو صوغیلر، شبهه‌سز، ایواندن برمر نرسه ئله‌کتروب قایتو، قزان خانلغینی تیزره‌ك ایوانغه صاتوشورغه طروشو اویی ایله کیتمش‌لر ایدی. سینتابرنڭ ٥نچی کوننه، طوتقونلر ماسقاوغه کیلتورولدی. بوکون شنبه کون ایدی(١). قزان پادشاهارینڭ هیچ برسی ایرکونلەب ترکلك ایته آلمادیغی کبی، اوتامش گرایگه‌ده ایرکونلك ایله خانلق ایته‌رگه طوغری کیلمادی. قزانلیلرنڭ اوز آرا اوروش هم طالاشلری اوتامش گراینی، بالا کوینچه، روسلر قولینه طوتقون ایتوگه سبب بولدی. شول اختلافلر شوملوغنه قزانلیلرنڭ پادشاهلری روسلرغه طوتقون ایتولدیگی کبی، آنلرنڭ خانلقلریده تـگیلر طرفندن ضبط ایتولدی.

اوتامش گرای ایله سیون ـ بیکه‌گه ماسقـاوده طورو قیون بولدی. ١٥٥٣نچی یلنڭ ٨نچی غنوارنده اوتامش گرای خان ماسقاوده چوقوندیرولوب، آلیکساندر آتالدی(٢). بو چاغنده اول ٦ یاشنده‌گنه ایدی. اوتامش گراینڭ چوقندرلووی ماسقاونڭ Чудовъ монастырь نه بولوب، آنی چوقندروچی میتروپالیت ماقـاری، چومدیرو آتاسی صاوا قروتیتسکی اسملی ییپسقوپ بولدی. ماقاری اوتامش گراینی صیلاب، چوقندردقدن صوگره، آنی اولوغ کناز ایوان یانینه آلوب باردی. بلچراق بولغان پادشاهنی چوقوندیروب یاقتورتقانلغی اوچون، ایـوان اللهغه شکر ایتدی. شوندن صوڭ، ایـوان اوتامش گرایگه اوزینڭ پادشاهلق سراینده طوروغه قوشوب، آڭا روسچه اوقوتورغه، اوشانداق خریستیان دینی‌نڭ حکملرینی اوگره‌تورگه بر کشی بیلـگوله‌دی (٣). اوتامش گرای چوقوندرولغان موناستیر، ١٣٦٥ نچی یلده،

---

١) Никон. л. т. 5. стр. 167—168. Цар. кн. стр. 468—469. Татищевъ т. 5. стр. 289—290.

٢) Никон л. т. 5. стр. 229. Цар. кн. стр. 527. Кн. степенная т. 2. стр. 650. Истор. о казан. цар. (Соловец. сп.) стр. 183. Истор. о казан. цар. (сп. Румянц. музея) стр. 480—481. Продолж. древ. росс. вивлиѳ т. 9. стр. 133—134.

٣) Никон. л. т. 5. стр. 229. Цар кн. стр. 527. Татищевъ т. 5. стр. 384.

روسلرنڭ ایزگولرندن صانالغان آلیکسی طرفندن بناء ایتولوب، اول اورون بورونغیده آلتون اوردا خانلرینڭ «آت یورتی» اورنی ایدی. اول اورون آلیکسی‌گه جانی بیك خان طرفندن باغشلانوب، آلیکسی شونده موناستیر بناء ایتدی (١).

اوتامش گرای ١٥٦٦ نچی یلنڭ جایینه چاقلی ترکلك ایتوب، شول جانڭ ١١ نچی ایوننده وفات بولدی آنی ماسقاونڭ Архангельский собор آتالغان چیرکاوینه کومولدی (٢). ئولگانده یاشی آنچق ١٩ ده ایدی.

XIX

شیخ علی

(اوچنچی قات قزان خانی)

شیخ علی‌نڭ قزاندن قاچقانلغی ایوانغه ایشوتولگاچده، اول آنی قارشوآلور اوچون، بایار بالالری هم تاتارلر ایله، لیف صالتیقوف‌نی قزان خانلغی ایله ماسقاو کنازلگی آراسنده بولغان قرغه یباردی. آلیکسی باصمانوف اسملی کشینی‌واتکه‌گه یبارگان‌ایدی(٣). شیخ علی‌نڭ قزاندن قایاکیتکانلگی بیلگولی بولماغانلغی سببلی، ایوان‌آنی قارشولار اوچون ایکی اورونغه ایکی کشی یبارمش ایدی. شیخ علی قزاندن قاچقاچ، کیمه‌گه اولطوروب، وولغه بوینچه توبه‌ن طابا سفر ایتدی. بختینه قارشی آڭا قاسم تاتارلری اوچرادی. اول، آنلردن اوزینه کیره‌ك قدر آتلر آلوب، شونلر ایله قاسم شهرینه قایتدی (٤). لیف صالتیقوف شیخ علی‌نی تگی قرده اوچراتدی ایسه‌ده، شیخ علی آنڭ ایله ماسقاوغه قایتمادی. شیخ علی قاسم‌غه قایتقاچ، ایوانغه یارلیق یازوب، اوزینڭ باشینه نه‌لر توشکاننی آچیق ایتوب بلدیردی. شیخ علی‌نڭ قزاندن قاچووی صفا گرای خان‌نڭ نوغای عسکری ایله قزان اوستینه یوری باشلاوی سببلی بولغان ایدی. شیخ علی قزاندن قاولاندقدن صوڭره، قاسم‌ده طوروب، ایوان‌نڭ خدمتنده

١) Энц. Брок. Ефр. т. 77. стр. 19.

٢) Изслѣд. о казан. цар. и царев. т. 1. стр. 348.

٣) Цар. кн. стр. 447—448. Никон. л. т. 5. стр. 148—149. Татищевъ т. 5. стр. 256—258.

٤) Изслѣд. о касим. цар. и царев. т. 1. стр. 319.